

III. A jövedelemeloszlás kérdőjelei

Tapasztaljuk, hogy a jövedelemmegoszlás és a jövedelemtermelő képesség igen szoros, aktív kapcsolatban állnak egymással. Nemcsak abban a közismert értelemben, hogy a teljesítményre ösztönözni kell, hanem ennél jóval szélesebb aspektusban is. Mivel a társadalom szervezettsége lényegében háromszintű (egyén, dolgozó kollektíva = gazdálkodó egység, makroökonómiai egység = állam), a termelésből származó jövedelem e különböző integrációs fokozatok közötti – vertikális – megoszlása egyetlen, szerves rendszert képez, amelynek minden adott fejlődési fokon objektíve adott optimuma van. A tényleges jövedelemmegoszlás közelsége ezen optimumhoz adekvát termelékenység- és hatékonyságnövelési ösztönöző, mozgósító erőt kelt. A termelékenység és a hatékonyság növekedési üteme viszont az elosztható jövedelmek növekedésének forrása. Ezért válik a vertikális jövedelemmegoszlást szabályozó politika igazodása ezen „vastörvényhez” az egész gazdaságpolitika sikerességének elsőrendű zálogává. Mégis hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a jövedelmek elosztása és újraelosztása területén csaknem korlátlanul szabad kezünk van. Sőt, azt képzeljük, hogy kívánt gazdaságpolitikai hatásokat annál nagyobb hatásfokkal és annál rövidebb idő alatt érünk el, illetve nem kívánt hatásokat annál eredményesebben tudunk elfojtani, minél drasztikusabban avatkozunk bele a jövedelemeloszlási folyamatba.

1. Elméleti alapvetés

Az egyén munkavégzésének hármass célja van. Egyrészt a *saját* megélhetéséhez szükséges jövedelem létrehozása (ezt általános formájában a következőkben „*keresetnek*” fogom nevezni), másrészt *munkahelyének* fenntartása és a fejlesztéséhez szükséges források megteremtése (ezt a jövedelemrészt a következőkben „*nyereségnek*” nevezem), végül a *társadalom* egészének fenntartása, a haladás anyagi feltételeinek biztosítása (aminek az „*adó*” összefoglaló nevet adom).

1.1. A jövedelem megoszlását szabályozó erők az „egyszerű árutermelő” esetében (leegyszerűsített alapmodell)

A naturálgazdálkodó társadalomban az egyén (család) megélhetése és munkahelyének fenntartása egy és ugyanazon funkcióvá olvad össze. A szélesebb értelemben vett társadalom fenntartásához való hozzájárulás valamilyen természetbeni adó lerovása formájában valósul meg: ez lehet egy faluközösségi gabonataralék képzése csakúgy, mint a robot és a dézsma.

Az egyszerű árutermelésre berendezkedett társadalomban (középkori városok) a jövedelem jó része már pénzben jelenik meg. Az árutermelőnek kiadásai és bevételei vannak, az adóját is jórészt pénzben rója le akár a céhnek, akár a magisztrátusnak, vagy a földesúrnak (királynak). A nála maradó nettó jövedelem azonban még nem válik szét élesen (normatívák szerint) megélhetését szolgáló *keresetté* és vállalkozásának, munkahelyének felhalmozását szolgáló *nyereséggé*. Minden adott esetben maga dönti el, hogy az anyagra, szerszámfelújításra és adók fizetésére fordított kiadásai után fennmaradó, szabad rendelkezésű jövedelmének mekkora hányadát fordítja saját és családja megélhetési kiadásainak fedezésére, és mennyit tartalékol, vagy netán halmoz fel vállalkozását bővítendő. *De facto* persze kialakul egy megélhetési

„norma” és egy felhalmozási ráta is. Ezt nagyon érdekes – és a szocializmus viszonyainak szempontjából tanulságos – törvényszerűségek formálják, persze csak *végző soron*: a mindenkori alakulásába erősen beleszólnak helyileg kiformalódó szokások, „társadalmi elvárások”.

A jelenség, amelyet vizsgálok, az az árutermelő, aki nem foglalkoztat (családtagjain kívül) idegen munkaerőt, és nem is tömörül valamilyen szövetkezetszerű integrált szervezetbe. Ez lehet *tényleges* – „élő” – kisárutermelő, de lehet az *árutermelés leegyszerűsített (absztrakt) szereplője* is. A jelen gondolatmenet inkább az „élő” kisárutermelőt célozza meg, ennek a kisárutermelőnek azonban a piaci környezete ugyancsak árutermelőkből áll. Az absztrakció tehát oda zsugorodik, hogy eltekintek a piaci környezetben megjelenő, a mi kisárutermelőnkénél *sokszorta erősebb* konkurensok piaci és jövedelemformáló hatásától. E piacon van ugyan verseny, de az az átlagos képességű és felszereltségű egyéni kisvállalkozó számára nem leküzdhetetlen. Ugyanakkor – s ezért érdemes a „kisárutermelői” szituációt elemezni – olyan következtetések is levonhatók, amelyek más – tőkés vagy szocialista – áru-gazdasági szerkezet működésére is jellemzők.

Emberünket a zsebében maradó pénz „keresetre” és „nyereségre” való felosztásakor kettős érdekeltség hajtja: a *jobb megélhetés* és a felhalmozási kényszer, amely ismét kettéágazik: megjelenhet *stabilizálódási* kényszerként is, valamint az *expanziós* lehetőségek felhasználására vonatkozó kísértés-ként is.

A *jobb megélhetés* keresése arra ösztönzi emberünket, hogy nettó jövedelmének minél nagyobb hányadát fogyasztási célokra fordítsa, és ezzel háttérbe szorítsa a tartalékképzést, valamint elhessegesse magától az előretörési lehetőségeket.

A *biztonság* keresése viszont azt sugallja neki, hogy jövedelmének egy bizonyos (minél nagyobb) hányadát tartsa *likvid* formában (teaurálja, helyezze el bankbetétként) azoknak a nehézségeknek az áthidalására, amelyek – bármilyen genezisűek is lesznek – valamilyen módon a piac közvetítésével érintik őt, lecsökkentvén a realizálható *folyó* jövedelmét. A megszorult helyzetben emberünk ismét szuverén módon dönthet, hogy likvid tartalékainak felélését milyen arányban osztja meg a megélhetési színvonalának megóvása és üzemének fenntartása (esetleg fejlesztése) között.

Az *expanziós* lehetőségek megragadására szolgáló „nyereség”-hányad növelésére (akár a megélhetés és a tartalékok rovására is!) kisárutermelőnket ugyancsak a *jövőbeli* megélhetési feltételeinek javítása, valamint vállalkozása biztonságának erősítése („si vis pacem, para bellum”) készteti. Terjeszkedik és kockázatot vállal, hogy több, korszerűbb, keresettebb árukkal járulhas-

son vásárlói elé, s ezáltal *a*) mérsékelje a piacon való „hoppo maradás” veszélyét; *b*) tágítsa vevőkörét, ami által nő jövedelemvolumene; *c*) csökkentse fajlagos kiadásait (költségeit) és/vagy növelje fajlagos bevételeit (piaci árait), aminek következtében fajlagos jövedelme nő meg. Mindez megélhetési forrásait is biztosítottabbá és bővebbé teheti.

A három szempont birkózásában időről időre jövedelem-felparcellázási egyensúly alakul ki, éspedig a következő módon: a jövedelem azon hányada, amely a létminimumot meghaladja, semmi esetre sem emésztheti fel a teljes, maradék tiszta bevételt. A „nyereség”-nek fedeznie kell legalább egy minimális biztonsági tartalékképzést, de igen jó, ha expanziós alapja is képződik. Hogy mekkora legyen minimálisan ez a felhalmozás, és milyen arányban oszlik meg likvid tartalék és expanziós befektetés között, azt az emberünket körülvevő piac helyzete követeli meg, s hogy az mekkora *tud lenni a valóságban*, azt az emberünknek az adott piacon elfoglalt helyzete határoolja be.

Az a termelő, akinek – az adott keresleti-kínálati viszonyok mellett – a piac elismeri hatékonyságát, mind a négy jövedelemráfordítási célra költhet. Bevételeinek és kiadásainak egyenlege erre módot nyújt.

Tegyük fel, évi nettó jövedelme 100 pénzegység (azaz bruttó bevétele ennél sokkal több volt, de ebből fedeznie kellett anyagvásárlási és szerszámmegújítási kiadásait, valamint le kellett adóznia!). E 100 érték fele (50) az adott kor követelményeinek megfelelő pusztá létfenntartására (munkaereje reprodukciójára) megy el. Ha úgy akar élni, ahogyan társadalmi környezetében elfoglalt státusa megkívánja, ahhoz még 10 egységet hozzá kell tennie. A „kereseti” szintje tehát 60. Felhalmozási célokra marad 40, amit – élettapasztalatai és környezetétől ellesett mintái alapján – úgy oszt fel, hogy 30-at fordít likvid tartalék képzésére, 10-et pedig expanzióra. Ha így cselekszik, emberünk kimeríti az „átlagjövedelmű” és „átlagos jövedelemfelhasználású” kisáruterelő ismérvét egy piaci „átlagkonjunktúra” helyzetben.

Az elemzést három dimenzióban kell folytatnom.

a) Első dimenzió: Emberünk mindenben megfelel az „átlag kisáruterelő” ismérveinek, csak egyéni jóléti elvárásai, valamint vállalkozói merészsége tér el ettől. (Az áruterelő döntési „reflexei”.)

Ha „bohém” természetű, úgy átlépi a kialakult és szükséges „kereseti” határt: 60 helyett 65-öt fordít maga és családja jólétére. A maradék 35-öt illetően vagy tartja magát a megszokott és megkövetelt 30-as likvidtartalék-képzéshez (vagyis „óvatos bohém”), ez esetben expanziós ereje a versenytársaiéhoz képest a felére csökken; vagy expanzióra szánt jövedelmét tartja a szokásos mértékben (10), ez esetben viszont nagyobb kockázatot vesz a válára, mint szolidabb versenytársai („kalandor bohém”).

Ha „*aszkéta*” természetű, leszorítja saját jóléti igényeit a létminimum irányába: mondjuk 55-re. A megtakarított 5 értéket vagy mai biztonságának erősítésére fordítja (a likvid tartalék képzését felemeli 35-re), ez esetben „*zsugori aszkéta*” névvel illethető; vagy pedig az expanziós forrását növeli meg szolidabb versenytársaiénak másfélszeresére (15): ez az „*akarnok aszkéta*”.

Végül, ha – „*tisztes polgárként*” – elfogasztja az 50 + 10 egységnyi értéket, a felhalmozható jövedelmét is mozgathatja a 30 + 10 megosztástól eltérő módon: 35 + 5 irányba („*zsugori*”), illetve a 25 + 15 irányba („*akarnok*”).

Hangsúlyozom: nem pszichologizálni akarok. Ha a gazdaságot madártávlatból nézem, ezek az egyéni „*behangoaltsági*” differenciák elmosódnak. A nagy számok törvénye kiadja az (50 + 10 + 30 + 10) megosztást, és a *piac* kialakuló keresleti, kínálati, rentabilitási stb. viszonyokat ez az *átlag* fogja meghatározni. Amint azonban megbillen a piaci egyensúly (és ez gyakorlatibb eset, mint az egyensúlyi állapot!), az árutermelők döntései azonnal eltolódnak a „*bohém*”, a „*zsugori*”, illetve az „*akarnok*” irányába, az elbillenés irányától és mértékétől függően. Egy olyan piacon például, ahol az árutulajdonosok társadalmi megítélését erősen befolyásolja életkörülményeik szintje, igen nagy a kísértés – nem az asszony pörölése, hanem az üzleti presztízs tartása miatt! – a „*bohém*” magatartási forma felvételére (mint később látjuk, az összetettebb szerkezetű árutermelő társadalmakban számos más gazdasági és politikai ok kényszeríti a „*bohém*” vállalkozói viselkedésre!). A pangó, romló piaci helyzet vagy ennek előre való megsejtése a tartalékok megsokszorozására biztatja az árutermelőt, hiszen a jövedelemcsökkenést likvid vagyonának bevetésével kell ellensúlyoznia, sokat fogyasztani nem mer, expandálni pedig nem tud. A viharos konjunktúra első szakaszában az árutermelő az előző, rossz években felgyülemlett, elhalasztott fogyasztása és az expanzió között osztja meg inkább jövedelemtöbbleteit, akár a likvid tartalékok rovására is: később, fogyasztása szaturálódván és az üzletmenet biztonsága növekedvén, teljes, el nem fogyasztott jövedelmét az általános expanzióban való térnyerésre koncentrálja: „*akarnokká*” válik.

Ami egy konjunkturális pillanatfelvételen szubjektív viselkedési különbségként hat, a konjunktúra változásai folytán *jellemző társadalmi magatartásformává* szélesedik.

b) *Második dimenzió: Emberünk szubjektíve „átlag kisárutermelő” (azaz se „bohémként”, se „zsugoriként”, sem pedig „akarnokként” nem viselkedik), ellenben gazdálkodási feltételei térnek el az átlagostól.*

Itt két körülményrendszert kell külön-külön vizsgálnunk. Az egyik az, amikor a nettó jövedelemszerzés körülményei nem térnek el a szokásostól, ám az adott árutermelő gazdálkodása fejlettebb vagy fejletlenebb az átlagos-

nál. A másik pedig az, amikor a gazdálkodás a piaci környezetéhez képest különlegesen kedvező vagy kedvezőtlen *külső* feltételek közé kerül: vagy monopolhelyzetben van (illetve monopolhelyzettől sújtott), vagy állami kedvezményekben részesül (illetve többlet jövedelemátadási terheket kell viselnie). A két, egymástól látszólag messze eső alesetnek van egy lényeges közös vonása: tudniillik az, hogy a kedvező külső feltételrendszerben működő árutermelő jövedelemrealizálási viszonyai olyanok, *mintha* az átlagosnál hatékonyabban termelne, a kedvezőtlen csillagzat alatt születetté pedig olyan, mintha termelőmunkájának hatásfoka volna elégtelen. Olyannyira, hogy a normál viszonyoktól *végletesen* eltérő külső feltételek képesek a jövedelmezőség tükrében az átlagos feletti hatékonyság látszatát kölcsönözni igen kevésbé termelékeny munkának is, és fordítva: valójában igen hatékony termelés jövedelemrealizáló képességét a nyomorszintre tudják leszorítani. A két, okilag igen különböző hatásrendszer tehát okozatilag egy nevezőre hozható.

Világos, hogy az átlag alatti jövedelmű árutermelőknek (az „ügyetleneknek”) *valamiről* le kell mondaniok: ez vagy a +10 egységnyi expanziós forrás, vagy pedig ennek arányosan csökkentett része. Az „átlagos ügyetlen” az utóbbit választja. Nyomott konjunkturális helyzetben azonban minden valószínűség szerint a biztonsági tartalékait kevésbé csökkenti, mint amúgy is kicsi expanziós forrását, virágzó üzletmenet esetén pedig inkább beruház, és így próbál meg kitörni az „ügyetlen” pozíciójából. A „bohém ügyetlen” nem szorítja vissza 50-re vagy esetleg valamivel az alá „keresetét”, inkább vállalkozását vegetáltatja, esetleg szűkíti. A „zsugori ügyetlen” a túlélésre spekulál, nemcsak magától vonja meg a falatot, de nem is ruház be: tartalékait ápolgatja, szemben az „akarnok ügytelennel”, aki nemcsak éhezik, hanem biztonsági tartalékait is beleöli újabb és újabb kitörési kísérleteibe.

Az átlagost meghaladó jövedelemtermelő képességű, „aranykezü” áruterelőnek ennél könnyebb dolga van: nem kell megvonnia magától semmit, döntési dilemmája arra szorítkozik, hogy miként ossza meg többletjövedelmét biztonsági tartalékainak feltöltése és expanziós beruházásai között. Ezt persze nem teheti teljesen tetszés szerint: minél merészebb expanziós tervet szövöget, annál nagyobb likvid tartalékokat kell biztosítania a vállalkozásainak „hatékonysága” számára. *A kitörésre leginkább képes áruterelő expanziójának relatív mértékét (az átlagos expanziós rátától felfelé való eltérést) tehát három dolog befolyásolja: az, hogy milyen mértékben „aranykezübb” az átlagnál, továbbá az, hogy milyen konjunkturális helyzetben tevékenykedik, és végül saját stratégiai viselkedése, döntési képessége. Hasonló tényezők szabják meg azt is, hogy az „ügyetlen” milyen mélyre sülljed: „ügyetlen-*

ségi” joka, a piaci helyzet és szubjektív jóléti tűrőképessége, valamint a behatárolt „nyereséggel” való sáfárkodásának színvonala.

Itt azonban ideje szétválasztani az „ügyetlenség” és „aranykezeség” endogén és exogén tényezőit. Mindaz, amit az előzőekben vázoltam, csak a felszereltség, munkaképesség, szakértelem, innovációs képesség, kereskedelmi séma stb. különbségeire nézve igaz. Ha az „ügyetlen” például nem azért realizál nyomorúságos színvonalú jövedelmet, mert valóban ügyetlen, hanem azért, mert monopolárat kénytelen fizetni az anyagaiért, mesterségesen lenyomott árakat tud csak elérni eladott termékeiért, és/vagy realizált nettó jövedelmének aránytalanul magas hányadát kell adóként befizetnie a többség kasszájába, nem sok esélye van a helytállásra az átlagos exogén és endogén jövedelemrealizálási képességekkel, de különösképpen az „aranykezesekkel” való versenyben. Fordítva: egy monopolhelyzetű és/vagy adóparadicsomban tevékenykedő árutermelő akkor is magas jövedelemhez juthat, ha valójában nem is „aranykezes”. A piaci verseny ráadásul ritkán hasonlítható a kötöttfogású birkózáshoz. Azok a városi magisztrátusok sem áttallanak mesterembereik számára monopolhelyzetet kreálni és/vagy adóparadicsomot teremteni, amelyeknek iparosai valóban aranykezesek: ilyenkor az exogén és endogén jövedelemrealizáló képességek egymásra rakódnak. Ha a szomszéd városnak szűkkeblű városatyái az átlagos termelékenységét éppen hogy elérő vagy azt el nem érő iparosokat ráadásul elviselhetetlen adókkal sújtják, ezek „halmozottan hátrányos helyzetűekké” válnak a piacokon.

A versenyképességnek van tehát egy alapösszefüggése: minél előnyösebb „induló” helyzetben van az adott árutermelő, annál kisebb fajlagos „adó” leadásával, annál magasabb „kereset” mellett képes átlagon felüli biztonsági és expanziós tartalékot létrehozni, s egyben monopolszervezetbe tömörülni a hasonlókval a piacon való akadálytalan mozgásának biztosítása végett; ugyanakkor, minél hátrányosabb helyzetben van, annál inkább megközelíti a tűréshatárt a „kereset”-re fordítható jövedelme a kitöréshez *minimálisan* szükséges tartalék és expanziós forrás felhalmozása mellett is, még akkor is, ha az „adó” címén elvont összeg csak a legszükségesebb, minimális mértékű. A nettó jövedelem felhalmozási hányadának csökkentése akár a személyes fogyasztás javára, akár az „adó” javára ésszerűtlen, káros beavatkozás – az előbbi a „bohém” árutermelő, az utóbbi a „magisztrátus” részéről – a termelő természetes kitörési törekvésebe. Azonban a személyes „kereset” végletekig való leszorítása sem járható út: emberünk fizikai állapota leromlik, háztartása tönkremegy, gyermekét nem tudja szakmára taníttatni, vagyis akadályoztatva van munkaképességének újratermelésében. A „kereset” te-

hát legalább olyan kemény korlát, mint az „adó”. Ha az árutermelő e két korlát harapófogójába szorítva biztonsági tartalékait és expanziós forrásait szűkíti a nulla felé, rövid távon mintha megúszná: azonban igen záros határidőn belül össze kell szednie minden erejét és tehetségét ahhoz, hogy – legalább endogén jövedelemtermelő képességeit tekintve – kiemelkedjék az „ügyetlenek” soraiból.

c) *Harmadik dimenzió: Változik a konjunkturális helyzet: „egyszer hopp, másszor kopp”.*

Tulajdonképpen a konjunktúra hullámvázának hatásait az előző két vetületnél már érintettem: ehelyütt elégségesnek látszik összefoglalni.

A *fellendülő piac*, amely *tágul* (azaz növeli az elhelyezhető volument) és *drágul* (azaz növeli a fajlagos eladási bevételt), relatíve kedvez a hátrányos helyzetűeknek (az „ügyetleneknek”), lehetővé teszi számukra is a minimálisat meghaladó „keresetek” és a szerény, de érezhető nagyságú expanziós források képzését, ugyanakkor relatíve kisebb tartaléktőke-képzés esetén is elég működési biztonságot nyújt a közepest nem meghaladó képességű árutermelőnek. Minél kedvezőbb hatékonysági alaphelyzetben leledzik azonban valaki, és minél nagyobb közösségi támogatást (illetve minél kevesebb elvonást) élvez, annál viharosabbá válhat az expanziója. A konjunktúra tehát egyben az *egyenlőtlen fejlődés* melegágya is, noha ez akkor még kevésbé észlelhető. A látszólag jólégsztáló „ügyetlenek” valójában olyan kiegészítő kapacitásokként működnek, amelyek kielégítik a piac szupermagas keresletének azt a *csúcsigényét*, amelynek ellátására az „aranykezű” réteg nem rendelkezik be (biztonsági okokból). Az a biztonsági és expanziós felhalmozás, amelyet a hátrányos helyzetűek a konjunktúra felfelé ívelő szakaszán képeznek – sokszor „kereseti” jövedelmük megszorítása árán –, csak a táguló piac körülményei között működtethető hatásosan.

A *recesszív mozgású* vagy *alacsony szinten stagnáló* piac senkinek sem kedvez, az „aranykezű” réteg azonban még itt is olyan szintű jövedelmet realizál, amely lehetővé teszi a felhalmozását. A középréteg vegetálásra van kényszerítve, a hátrányos helyzetűek felhalmozási lehetőségei teljesen elapadnak, megélhetési lehetőségeik pedig erősen közelednek a létminimum felé. A fellendülő szakaszban meggyorsult egyenlőtlen fejlődés itt „természetes szelekcióba” csap át. „Hullik a férgese”: elsősorban kiesnek a fellendülési csúcsigényt kielégítő, eleve hátrányos helyzetben egzisztáló, másodsorban a középrétegek egy része átsorolódik az „ügyetlenek” közé.

A valóságos folyamatok e három dimenzióban egyszerre mennek végbe. Az alapvető hatóerő az, amit „második dimenzióként” vázoltam, ennek is

az *endogén* eleme, amit igen jelentősen módosít az *exogén* versenyképességi elem. A hatékonyságkülönbségek erősségét *időben* a „harmadik dimenzióként” említett árutermelői „viselkedési reflex” és a döntési-gazdálkodási rátermettség határozza meg. Ennek hatása erősen előtérbe kerülhet úgy is, mint a jövedelemtermelő-képességi és konjunkturális hatások *eredőjeként* létrejövő piaci helyzet *tényleges* „lereagálásának” helyességét vagy elhibázottságát befolyásoló tényező. E hatást felerősítheti *a)* az, hogy a konjunkturális helyzet változásaira a különböző helyzeti feltételekkel rendelkező árutermelők *tömegesen* karakterisztikusan reagálnak; továbbá *b)* az, hogy az árutermelőkre ható *exogén* erők is *tömegesen* karakterisztikus reakciókat kényszerítenek ki belőlük. Így e szubjektívnek is nevezhető „első dimenzió” olyannyira felerősödhet, hogy a helyzeti és konjunkturális impulzusok irányával és erősségével *nem magyarázható* reakciókat vált ki „emberünkől”, illetve az árutermelők sokaságából. E reakciók a jövedelmezőség változásaival függenek össze – ez közgazdasági banalitás. Azt azonban kevéssé szoktuk figyelembe venni, hogy a *nettó jövedelmi rés (anyagokra és adóra való kiadások és az árbevételek különbsége) változásai vehemensebb piaci mozgások esetén nagyobb amplitúdójúak annál, mint aminőket a nettó jövedelem belső hovatfordítási arányainak rugalmassága elvisel. Olyan feszültségek támadnak, amelyek lehetetlenné teszik a termelési tényezők működőképes kombinációinak létrehozását.* Emberünk, ha fenn akarja tartani műhelyét, csak éhenhalása árán teheti, ha nem akar éhen halni, nem tudja elkopott szerszámaait felújítani, ha kicsit éheznek és kicsit felújít, nem tud minimális tartalékot félretenni: mindenképpen lehetetlen helyzetbe kerülhet, s ettől – bizonyos határig – csak igen nagy összeszedettsége, találékonysága mentheti meg.

1.2. A jövedelem megoszlását szabályozó erők a tőkés vállalatoknál

a) A virágzó kapitalizmus vállalati szerkezete és jövedelmi törvényei

Erre a vállalkozástípusra csak röviden térek ki, mivel a mi, mai szocialista gyakorlatunk számára ez a képződmény szolgál a legkevesebb, adaptálható tanulsággal. A virágzó kapitalizmus árutermelő egysége ugyanis

- magánvállalkozás, akárcsak az előző fejezetben vázolt kisárutermelő, ugyanakkor nem személyre (illetve családra) szabott, hanem jelentős létszámú olyan munkaerő foglalkoztatásán alapul, amelyet *társadalmilag* egymással is és a munkahellyel is kizárólag a kenyérkereset biztosítása köt össze;
- magánvállalkozási mivoltából következően a tulajdonos (vagy annak megbízottja) mind a technológiai és szervezési, mind pedig az üzleti (a hori-

zontális kapcsolatokat illető) döntéseket csaknem teljes saját vagyoni kockázatára hozza. Az alkalmazott munkaerő csak annyit kockáztat, hogy elveszítheti állását a vállalkozás tönkremenetele esetén;

– a tulajdonos a technológiailag és üzletileg sikeres vállalkozáshoz az összes termelési tényezőt a piacon szerzi be. Az új, ami itt, e fejlődési szakaszban jelenik meg – a munkaerőpiac. Ez azt jelenti, hogy a termelés lefolytatásához szükséges létszámú és szakmai összetételű kollektívát a tőketulajdonos árucseréje közvetítésével hozza össze. A dolgozó potenciális teljesítő-képességét adja el, és cserében nem tarthat igényt egyébire, mint a teljesítő-képesség reprodukálásához szükséges áru- és szolgáltatásmennyiség árössze-gére. A gazdálkodási folyamat során realizált nettó termék jövedelmekké váló szétparcellálásának mechanizmusába itt tehát egy erős korlátozó tényező ékelődik be: *a)* a „kereset” azon hányadának fajlagos nagyságát, amelyet a termelő kollektíva nem-tulajdonos tagjai élveznek, a munkaképesség reprodukációs költségei határozzák meg: *az ilyen módon determinált személyi keresetet lehet bérnek nevezni; b)* a nettó jövedelemnek eme hányada kalkulálható és kalkulálandó *költséggé* válik, amelynek közgazdasági tartalma azonosul az anyagokra fordított kiadásokéval. A tőkés vállalat – a kis-árutermelővel szemben – már nem nettójövedelem-érdekelte, hanem egyértelműen *nyereségérdekelte*.

Ennek következtében megváltozik az árutermelői, vállalkozói érdekelt-séget determináló jövedelemszerkezet is. Az évi – immár nem 100, hanem mondjuk, 1000 pénzegységnyi – nettó jövedelemtömeg $(500 + 100)$ személyi-jövedelem-hányadának szerepe szétválk. 400 egységet tesz ki az a hányad, amelyet bér formájában a munkaerővételre fordítanak (illetve *előlegeznek meg*), a maradék 200 egy része (számítsunk 100-at, ami a kisiparos „minimálkeresetének” kétszerese, s így kb. arányos a vállalkozó megnövekedett szakértelemigényével) a tulajdonos „minimálkeresete”, 100 pedig az a többlet, amely a társadalmi elvárásoknak megfelelő életviteléhez szükséges. Kalkulációiban azonban *jövedelemként* kizárólag a saját $(100 + 100)$ „keresetét”, valamint a 400 tartalékképzési és vállalkozásfinanszírozási forrását tekinti vállalkozásra indító, avagy attól visszariasztó motívumként. A 400 egységnyi jövedelem változó tőkévé válik, besorol a költségek közé. Ha e költségtényező jobban emelkedik, mint a kibocsátása utáni árbevétel, éppoly jövedelemcsökkentő tényezőként fogja fel, mintha az anyagárak növekedtek volna. Ha viszont a munkaerőérték elemei nem drágulnak, viszont ár-bevételei gyorsabban nőnek az anyagi kiadásainál, a növekvő nettó jövedelmen nem osztozik az alkalmazottaival: ez a többlet kizárólag a $(100 + 100)$ jövedelemhányadot gyarapítja. Ezt a jelenséget – azaz a dolgozói kollektíva

keresetének *bérré* való változását – lehet a *termelők vállalkozástól való elidegenedése* fő okaként felfogni.

Ezt azért tartom szükségesnek hangsúlyozni, mert a közfelfogásban eléggé elterjedt az a nézet, amely szerint a „munkavállalói elidegenedés” jelensége a nagyüzemi szervezettel, az apróra felparcellázott munkaműveletekkel, az iniciatíva lehetőségének hiányával magyarázható. Nem tagadom e tényezők jelentőségét. A munkahely nem emberléptékű szervezete és feladatrendszere kétségkívül nem tesz jót az emberek munkahellyel való azonosulásának. A tapasztalat az, hogy az ember alkalmazkodóképessége, találékonysága igen rugalmas. Amit azonban semmiképpen nem tolerál, az a *gazdatudattól való megfosztottság*.

A kapitalizmus kezdeti és virágzó szakaszában *brutálisan* fejezte ki szerkezeti lényegét: a dolgozó ember „fehérjéből felépített robotként” – még nem gépesített munkaműveleteket elvégző, megvásárolt termelési tényezőként – való felfogását. Igaz, viszonylag hamar ráeszmélt erre a súlyos rendszer-fogyatékosagra, és amennyire csak képes rá, megpróbálja a korrekációs mechanizmusok beépítésével (a teljesítménybértől a minőségi körökig bezárólag) ellensúlyozni. Alapvetően kiküszöbölni azonban nem sikerül: mégpedig azért, mert egész érdekeltégi rendszere a kiadás-bevétel, költség-profit összefüggésre épül rá, ahol a *vásárolt* munkaerőt végső soron ugyanolyan mércével *kell* mérnie, mint a vásárolt anyagot, energiát, amortizációt. A nettójövedelem-elv alapján a tőkés vállalati gazdálkodás nem értelmezhető és nem is vezérelhető.

Ahhoz, hogy ezt a görcsöt a társadalom *megkezdhesse* érdemében feloldani, éppen ott kell belenyúlni a gazdasági-társadalmi szerkezetbe, ahol a kapitalizmusnak mindenképpen meg kell makacsolnia magát, a *tulajdonviszonyok* területén. Más szóval: el kell távolítani azt az erőt, amely *a)* közbeékelődik a dolgozói kollektíva és a vállalati érdek közé, kisajátítván ez utóbbit magánérdekei számára; *b)* ezzel a kollektívában dolgozó egyént áruként megvásárolt munkaerejű bérmunkássá, a keresetét pedig munkabérré teszi; *c)* ugyancsak közbeékelődik a vállalat és a makroökonómiai egység (össztársadalom, nemzetgazdaság) közé, egyoldalúan vállalati (azaz magán-) érdekké tévén a társadalmi előrehaladás ügyét.

Amíg azonban ez megvalósul, a vállalatnak még néhány fejlődési fokozaton át kell mennie.

b) A jövedelemeloszlás törvényeinek sajátos módozatai a modern kapitalista vállalatnál

A kapitalizmus életciklusának második „félidejében” igen lényeges módosu-

lások mennek végbe a vállalat arculatában. Az egyéni vállalkozó az esetek nagy többségében eltűnik. A tulajdon kollektivizálódik, ám nem dolgozók, hanem *tőketulajdonosi kollektívák* foglalják el a magánvállalkozó helyét. Az információs-döntési-intézkedési-ellenőrzési lánc kulcspontjain tevékenykedő alkalmazottak (a *menedzsment*) igyekevéseinek középpontjába a tartalékolási (biztonsági) és az expanziós forrás növelése kerül. A „tulajdonos személyi jövedelme” rovat valamivel hátrább húzódik. Csak annyi ügyet vetnek rá, hogy a vállalat részvényeinek árfolyama tisztes szinten mozogjon (ez azért fontos, hogy az expanziós iram meghatározását szolgáló tőkebővítésnek ne legyen akadálya, akár részvénykibocsátás, akár bankhitelfelvétel, akár állami támogatás elnyerése útján).

A nettó jövedelem – amely most már nem 100, nem is 1000, hanem 1 000 000 pénzegység – megoszlása is változik, mondjuk így:

400 000 bér,
200 000 osztalék,
100 000 likvidtartalék-feltöltés és
300 000 expanziós forrás.

Az igen nagy beruházási-fejlesztési forrásképzésre szükség is van, hiszen a mai tőkés nagyvállalat felszereltsége, tevékenységének kutatásigényessége több nagyságrenddel meghaladja a százötven évvel ezelőtti őseit, és összemérhetetlenül nagyobb, mint ősenek céhiparos őse esetében. Tulajdonképpen az osztalék is félig-meddig kezd „költségként” viselkedni. Nagysága függ valamelyest a vállalat rentabilitásától, ennek változásait azonban csilapítottan követi. A „hopp” éveiben ugyanis osztalékalap-tartalékokat képeznek azért, hogy a „kopp” éveiben ne kelljen drámai jeleneteket végigszenvedniük a tőzsdén.

A dolgozói elidegenedés káros hatásait kivédendő, a modern tőkés vállalat a beralapot is az osztalékalaphoz hasonlóan manipulálja: a legjobban képzett szakmai törzsgárda megtartása végett e rétegnek valamivel magasabb bért fizet, mint amennyi a munkaerő legszigorúbban vett értéke alapján indokolt volna, s ennek többéves átlagát a vállalati profittömeg növekedése függvényében már valamennyire emeli is.

Az a vállalat, amely e megváltozott világban a *hátrányos helyzetűek* táborába kerül, mindezt a manőverezést *kevésbé* tudja végrehajtani. Egyrészt jobban ki van szolgáltatva a tőkepiacnak, tehát jó üzletmenet esetén „bizonyítani” akar; másrészt jövedelmezőségi viszonyai nem elég jók ahhoz,

hogy bőven és viszonylag széles alkalmazotti réteg felé gyakorolja a munkaerő „gáláns” megfizetésének kialakult szokását. Ahhoz viszont, hogy egy vállalatnak ne kelljen tartania a „hátrányos helyzetűek” közé való kerülés veszélyétől, egyfelől a háta mögött kell tudnia több évtized sikeres, dinamikus felhalmozásának működő és tartaléktökévé változtatott eredményeit; másfelől olyan *exogén* feltétellel kell rendelkeznie, mint például a kedvező helyzet az oligopol vállalati szerkezeten belül, az érdekösszenövés az állammal, a tevékenység kiterjedése a földkerekség számos országára – és így tovább.

Amit vázoltam a kisárutermelők jövedelemképzési és -eloszlási viszonyai-val kapcsolatos fejezetben, itt reprodukálódik, ám igen magas fokon. Az oligopol szerkezet szerves részeként működő vállalat rendszeresen ismétlődő üzleti sikere vagy balsikere már nem egyszerűen „magánügy”, hanem az *országos* vagy *nemzetközi* újratermelés zavartalanságát egyedileg is jelentősen befolyásolja. Ha a több százezer városi céhpolgár néhány százaléka minden évben tönkremegy, az abszolút királyság meg sem érzi. Ha a több tízezer kisvállalkozó tőkés tömeg bizonyos hányada évente rendszeresen csődbe kerül, attól Albion hatalma még nem rendül meg. Ha azonban az ITT vagy az Exxon csődbe kerül, akkor a világ mikroelektronikai vagy olajipara rázkódik meg, finanszapolataikon keresztül láncreakciókat indukál a nemzetközi pénzügyi rendszerben, de legalábbis veszélyezteti – vagy legalábbis nehezen kireparálható helyzetbe hozza – az amerikai gazdasági és politikai egyensúlyt. Ezt minden állam pontosan tudja, valamint azt is, hogy a nem kívánt fejleményeknek elébe menendő, koordinálnia szükséges ezt az – úgyszólván absztrakt profitismérvektől vezetettve önmozgásba lendült – óriásmagántulajdont.

E koordináció egyetlen igazán hatásos eszköze a jövedelemképződés és -felparcellázás monetáris és fiskális módszerekkel való *terelése*. Hallatlan finoman kidolgozott, egy magasabb rendű élő szervezet fiziológiai rendszertörvényeihez hasonló módon működő érdekegyeztetési és jövedelem-újraelosztási mechanizmus jön ilyenformán létre, amely az egész oligopol szerkezet életképessége fenntartásának alapérdekét képviseli egyfelől az oligopol szerkezeten *kívüliek* különérdekeivel szemben, másfelől azokkal az oligopol szerkezeten *belül* keletkező érdekvényesítési kísérletekkel szemben, amelyek nagyobb mértékben bizonyulnak „bohémeknek”, „zsugoriknak” vagy netán „akarnokoknak” annál, amilyen magatartás hasznára válik az oligopol struktúra *egészének*. Ezt a mechanizmust a monopoltőke állama vezérli, igen mélyen bevonva e vezérlésbe a bankrendszert, valamint az oligopol vállalat-hálózat leginkább determináns erőit.

1.3. A vállalati jövedelemmegoszlást szabályozó erők a szocializmusban

A szocializmus forradalmi úton kiküszöböli a vállalati kollektíva és a vállalat egésze érdekkontaktusa közé ékelődött magántulajdont. Ezzel nem válik naturálgazdasággá. Még akkor sem, ha a forradalmakat követő nehéz periódusok idején és az útkeresések közben számos esetben erősen korlátozza is az áruviszonyokat. Az objektíve szükséges áruviszonyok azonban előbb-utóbb helyüket követelik, és érvényre is jutnak.

A szocializmus árutermelő gazdálkodó egysége is a *vállalat*, amely azonban a magántulajdonon alapuló vállalkozásokhoz képest nagymértékben különböző vonásokat mutat:

abban az értelemben, hogy nem idegen munka alkalmazásán (munkaerő-vásárláson és érték-többlet-termeltetésen) alapul, jellege hasonlít a kisárutermelői vállalkozáshoz (ugyanakkor belső munkamegosztáson¹ és hierarchikus szervezési viszonyokon alapuló szervezet, és ebben a tekintetben a tőkés vállalat mintáját követi, de inkább a *modern* tőkés vállalatét, mint a kapitalizmus virágkorának egyéni tőkés vállalkozását);

– társadalmi szinten erősen koordinált a tevékenysége: e tekintetben azonban a társadalmi érdekekhez való alkalmazkodási kényszere jóval nagyobb a modern tőkés vállalkozásénál;

– az anyagi jellegű termelési tényezőket a szocialista vállalat is a piacon szerzi be, és a piacra bocsátja is ki termékeit: ez azonban (ellentétben a kisárutermelő és a „klasszikus” tőkés vállalkozás környezetével, de némileg hasonlóan a modern tőkés vállalatokéhoz) nemzeti szinten – bizonyos mértékig nemzetközileg is – *szervezett*, központi érdekek által erősen determinált és tervezett piac;

– az *eleven munkát* – hasonlóan a kisárutermelőhöz – nem a piacon szerzi be, hanem megélhetési-gazdálkodói kollektívák toborzódnak össze, noha az egyénnek választási lehetősége van a tekintetben, hogy melyik kollektíva tagjául szerződjék el, s ezt a várható jövedelemkülönbségek, valamint teljesítménykülönbségek anyagi érdekek formájában fejezik ki: ez piaci alku külsőt kölcsönöz az eleven munkával való gazdálkodásnak (valójában inkább *szövetkezeti* jellegű jelenséggel állunk szemben!);

– a piacon való mozgás közben kockázatvállalás történik, amely hatással van a keletkező jövedelmek nagyságára.

A szocialista vállalat tehát *dolgozó kollektíva*, amely a működéshez szükséges anyagi forrásokat vagy összeadja (szövetkezet), vagy használatra kapja (össznépi tulajdonú vállalat). Vállalkozási jogosítványát vagy közvetetten, vagy közvetlenül, vagy erősen, vagy enyhébben korlátozza, de mindenkép-

pen koordinálja az állam mint makroökonómiai irányító erő. Ez az új szituáció, vagyis az, hogy a szocialista vállalat mint osztársadalmilag koordinált „kollektív kisárutermelő” *elvileg* helyreállítja a jövedelemkezelés eredeti – az első fejezetben tárgyalt – sémáját: a dolgozói érdekek és a termelési-fejlesztési-gazdálkodási törekvések háromlépcsős rendszerének kiépítése – hangsúlyozom: *elvileg* – nem ütközik szerkezeti akadályokba.

Egy vállalati dolgozó *rövid távon* elsősorban saját teljesítménye függvényében részesül a nettó jövedelem „keresetre” jutó hányadából, amely „kereset” megszűnik „bér” lenni, míhelyt a dolgozó egyén megszűnik „fehérjéből készült munkaeszköz” lenni. A keresetét saját, egyéni erőből úgy tudja közép- és hosszú távon mozgatni, ha adottságait fejleszti és ezzel teljesítményét növeli. Mivel a vállalatok megvásárolt munkaerőjű proletárok kollektíváiból a „társult munka műhelyeivé” válnak, nincs elvi akadálya annak, hogy a termelőkollektíva tagjai valamilyen módon aktív részeseivé váljanak a menedzsmentnek, vagyis kollektív tevékenységgé változtassák az információs-döntési-végrehajtási-ellenőrzési láncot. Végül az egyéni teljesítmény és a vállalati gazdálkodás által együttesen determinált nominálkereset, illetve vállalati biztonsági és expanziós forrás olyan mértékben válik tényleges jólétté, reáltartalékká és valódi beruházássá, amilyen mértékben az egyes vállalatok működésének határfoka *nemzeti* jövedelemtermelő képessége összegeződik, amilyen mértékben a dolgozó lakosság érdekelt a makroökonómiai léptékű egyensúlyi és fejlesztési manőverek sikerében is.

Hangsúlyozom: *elvileg*. E bonyolult érdekegyeztetési hálózat és rugalmasan tervszerű cselekvési rendszer kiépítése ugyanis – mint a gyakorlatban kiderült – jóval nehezebb feladat annál, ahogyan az alapvető termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételekor és a szocialista politikai hatalom kiépítésekor gondoltuk. Az alapdilemmák a következők.

– Ha a „kereset” nem a bér mozgástörvényeinek engedelmeskedik, vagyis felső határát nem a munkaképesség reprodukációs költségei szabják meg, akkor mi az az objektív ismérv, amely *vállalati szinten a)* beszabályozza a nettó jövedelem ésszerű, az egyén, a vállalat és a nemzetgazdaság szempontjából egyaránt elfogadható megosztását fogyasztási alapra és felhalmozásra; továbbá *b)* objektív mérőeszközt ad az árutermelő (tehát mind a belső, mind a külső piacon a hatékonyság szempontjából naponta megmértetett) vállalat kezébe a felhasznált *eleven munka* mérésére, az eleven és holt munka helyettesítésével kapcsolatos döntések megalapozására stb.?

– Ha a termelőeszközök osztársadalmi tulajdonban vannak, az „adó” lényegét tekintve megszűnik másodlagos jövedelemnek lenni, átalakul valamiféle „osztalékká”: vajon megváltozik-e az állam és az ösztönei tulajdonban levő vállalat bruttó jövedelmen való osztzkodásának mechanizmusa a kapitalizmuséhoz és a csoporttulajdonban levő (szövetkezeti) vállalatéhoz képest?

– A „kereset” és az „adó” harapófogójának szorításában milyen objektív ismérvek mozgatják a vállalati rendelkezésű jövedelmet, azaz a „nyereséget”, amelyből a vállalati kollektíva (illetve a menedzsment) a működéséhez szükséges tartalékokat és expanziós forrásokat képezi?

Erre a hármas dilemmára a szocializmus eddigi – történelmi léptékekkel mérve rövid és meglehetősen speciális körülmények között végbement – történetében különféle válaszok körvonalai látszanak kibontakozni. Mivel egyik kialakult rendszer sem „vegytisztán” ülteti át a gyakorlatba felfogását, és a sorozatos gazdasági reformok időben is sűrűn módosítják a gyakorlatot, e válaszokat nem kötöm sem országhoz, sem időszakhoz. Gazdaságirányítási rendszerek *alapmoduljaiként* kezelem őket, s a lehető legtisztább formájukban próbálom felvázolni.

Első dilemma: a kereset „bér”, illetve „jövedelemrészesedés” jellege közötti választás

Az általánossá vált megoldás a *bér jelleg* megőrzése, helyenként némi nyereségrészesedéssel kiigazítva. A jövedelemrészesedési jelleg a szövetkezeti – elsősorban mezőgazdasági – vállalatoknál volt elterjedt, fejlődésük kezdeti időszakában (munkaegység szerinti keresetek!). Az árutermelés fejlődésével, a technológiai folyamatok bonyolulttá válásával azonban itt is tért hódított a bér jelleg. Érdekes módon a bérezésre való áttérést a szakirodalom – de a politikai szóhasználat is – azonosította a „vállalatszerű gazdálkodás” megvalósításával. Mi sem bizonyítja jobban ennél azt, hogy a közgazdasági elméleti és gyakorlati reflexekben a vállalati működés modellje még csaknem teljesen azonos a tőkés vállalatéval.*

A mi esetünkben a tőkés vállalati jövedelemképzési modell átvételét azonban nemcsak a fantáziatárság, a rutinban való megrekedés indokolta, hanem más is.

a) A *termelőkenység* a szocialista országok túlnyomó többségében, az átalakulást követő években igen alacsony szinten mozgott. A viszonylag fejlettebb termelőerőkkel rendelkező országokban viszont a szocialista átalakulás háborús éveket követő időszakban ment végbe, amikor az anyagi források igen nagy hányadát újjáépítésre kellett fordítani. Így a vállalatok által létrehozott bruttó jövedelem felparcellázásakor a „kereset” rovatba amúgy

* Olyan jelenség ez, mint amit a műszaki fejlődésben is tapasztalhatunk. A vasúti pályák nyomtávjának megállapításakor a hagyományos társzekér tengelyhosszát vették alapul, nem is gondolva arra, hogy az acélból készült vasúti vagonok ennél lényegesen szélesebb tengelyhosszát is elbírnának. Az első autók alakját a korabeli hintók, fiákerok, homokfutók alakjáról mintázták. A példákat a végtelenségig lehetne folytatni.

sem juthatott volna több, mint amennyit a tőkés elosztási modell „bér” alapon ide csatornázott volna.

b) A jövedelemrészesedés típusú modell megvalósítása eleve feltételezi azt, hogy a hatékonyan működő vállalatoknál (az „aranykezűeknél”) jóval magasabb keresetek alakulnak ki, mint az elmaradóknál (az „ügyetleneknél”). Igen ám, de

– a gazdaságegyensúlyi, szerkezeti és *fejlesztési preferenciák* ezekben az országokban és ebben az időszakban nem feltétlenül estek egybe a meglévő vállalatok működésének hatékonysági (jövedelemtermelő képességi) különbségeivel, ennek következtében az „aranykezű” vállalatok felé meginduló munkaerő-vándorlás szögesen ütközhetett – rendszerint ütközött is – a gazdaságpolitikai elképzelésekkel;

– az *árrendszer és a jövedelemelvonás* oly mértékben megváltoztatta a tényleges jövedelemallokációs viszonyokat a jövedelemtermelés viszonyaival szemben, hogy egyáltalán nem biztos, hogy a magas nettó jövedelmet realizáló vállalatok eredményei az endogén vagy exogén körülményekből adódtak. Ilyen körülmények között könnyen előfordulhatott volna, hogy gyenge műszaki-gazdasági hatékonysággal termelő vállalatok nagy részesedést tudtak volna osztani, és a valójában hatékonyan dolgozók egynémelyike pedig a minimálkeresetnél többet nem tudott volna kalkulációiból kiszorítani. Ez a munkaerő irracionális újraátrendeződéséhez vezetett volna.

c) A nagy társadalmi fordulatot követő években óriási tömegben szabadt fel az emberekben az előző korszakok „elhalasztott kereslete”. A vállalati rendelkezési körbe utalt keresetszint-szabályozás – ellenállhatatlanul – olyan vásárlóerő-kiáramlást eredményezett volna, amely óhatatlanul felborítja a népgazdaság egyensúlyát. Emellett – a végletekig differenciált kapitalista jövedelmi viszonyok ellenhatásaképpen – az emberekben igen erős illúzió élt a *jövedelemegyenlősítéssel* kapcsolatban, ami – ugyancsak nehezen ellensúlyozhatóan – a teljesítményelvet semmibe vevő kereseti arányok kialakulását eredményezhette volna.

Ilyen körülmények között nemigen volt más választás, mint *átvenni* a tőkés vállalatmodell kalkulációs sémáját, vagyis nem jövedelemrészesedést, hanem országos szinten szabályozott *bért* fizetni. Ezt meglehet toldani az egyszerű évente fizetett nyereségrészesedéssel, amelynek összege a maximum 2 heti bért érheti el. Legalábbis az állami vállalatoknál. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben – mint említettem – a kezdeti években a jövedelemrészesedés igen leegyszerűsített rendszere honosodott meg. A nettó (adózott) jövedelemből levonták a közös fejlesztési és szociális alapokat, és a maradékot némileg differenciált munkanapok („munkaegységek”) arányában kifarcol-

lázták a tagok között. Mivel az alapképzés – éppúgy, mint az adózás – jogszabályok által diktált, kötelező normák szerint történt, a szövetkezeti tagok jövedelmei szinte 1:1 arányban rezonáltak a jövedelemingadozásokra. Tekintettel a jobbára kötött árakra és értékesítési csatornákra – kezdetben a diktált vetésszerkezetre –, a kockázat mértékét nem a szövetkezet piaci mozgásának milyensége, hanem egyfelől az időjárás, másfelől – az akkor még jobbára tradicionális – technológiai fegyelem betartása határozta meg. Érthető hogy az mgtsz-ek modernizálódása, vállalatszerű gazdálkodásának fejlődése a jövedelemrészesedés primitív változatát elsöpörte. Jelenleg a szövetkezeti vállalatoknál is bér jellegű személyijövedelem-rendszer van érvényben, némileg erősebb, zárszámadás utáni nyereségrészesedéssel.

A bér típusú személyijövedelem-rendszer kielégíti azt a követelményt is, amely szerint a technológia folyamán kifejtett eleven munkát éppúgy kell mérni, mint a holt munkát, és *ugyanazzal a módszerrel* kell a kettőt mérni, egyrészt azért, mert a kibocsátott termékben az eleven munka is materializálódik, másrészt pedig azért, mert a gazdálkodás egyik alappillére a kettő egymással való behelyettesítési lehetőségei közötti optimum megtalálása. Az árupiacon megjelenő gazdálkodó kollektíva számára tehát a költségként megjelenő elevenmunka-ráfordítással való számolás objektív követelmény – még akkor is, ha ez az árupiac oly végletekig korlátozott, mint a tervutasítások alapján működő gazdaságban. A külföld felé nyitott nemzetgazdaságokban különösen élesen vetődik fel a kalkuláció kompatibilitásának szükségessége. (Ha pl. egy igen jól dolgozó vállalati kollektíva, amely jelentős nettó jövedelmet tud produkálni, s ebből igen magas jövedelemrészesedést oszt tagjai számára, nem különíti el a kalkulációiban a „munkaerőérték képviselő” – az előbbinél nyilván alacsonyabb – „bért”, akkor a vállalat rentabilitása könnyen igen alacsonnyá válhat a vele versenyző külföldi vállalatokhoz viszonyítva.)

Vagyis sok *igen nyomós* érv szól a „bér” típusú személyijövedelem-képzés mellett. Ellene csupán *egy*: eleve kiküszöböli a dolgozókollektíva tagjainak és egészének aktív, tömeges érdekeltségét a $K + F + T + É$ láncolat minden részletének és egyben egészének folyamatos javításában, megújításában. Vagyis éppen annak a tömegenergiának a felszabadulását fékezi, amely a szocializmus fölényének egyik alappillére az őt megelőző társadalommal szemben. A legkiválóbban megalkotott, „kapitalista vállalkozást szimuláló” irányítási rendszerek sem képesek a *valódi* kapitalista teljesítményérdekeltséget produkálni, mivel *a)* a szimulált viszonyok mindig és minden körülmények között gyengébb erejűek, mint a valóságos viszonyok (egy hadgyakorlat – még a legtökéletesebben megrendezett is – csak halvány árnyéka egy

valódi csatának!); b) az eleve gyengébb menedzseri érdekeltség, háttérben a csaknem 0-nyi kollektív érdekeltséggel, *összeadódik* a létező szocializmus vállalataira jellemző *tőkeszegénységgel*, valamint az adminisztratív és/vagy pénzügyi *megkötöttségekkel*. Semmi csodálkozni való nincs azon, hogy a vállalatok ilyen körülmények között lomhán reagálnak a piaci jelzésekre, nem vállalkozás-, hanem biztonságcentrikus a viselkedésük.

1 Az is igaz viszont, hogy a szocialista társadalom igen nehezen megoldható dilemmában van. Amíg ugyanis a fentebb jelzett korlátozó tényezők (a vállalatok induló tárgyi feltételeinek öröklött és kialakult, a kollektívák teljesítőképeségével okozatilag nem összefüggő egyenetlenségei, a közgazdasági környezet eklekticizmusa és a lakosság „bohém” szemlélete) fennállnak, igen nagy kockázat volna az élesen jövedelemrészesezési típusú rendszer átmenetek nélküli bevezetése. Ehhez hozzájárul az is, hogy a ráfordítási kalkulációkhoz feltétlenül szükség van a „bér” nyilvántartására, máskülönben a vállalat reakciórendszere inkompatibilissá válik a külső és belső piacon.

Valószínű, hogy a probléma megoldása két irányban mehet előre:

– a nettó nyereség (összes árbevétel, mínusz összes kiadások, beleértve a „bér”-kiadásokat és az „adókat”) növekedéséből mind karakterisztikusabb összegeket kell a dolgozók között vállalati teljesítmény (illetve részlegteljesítmény) arányában felosztani, ezek osztásának gyakoriságát növelni; egyben a „bér” egyéni és kiscsoport- (brigád-) teljesítménytől való függését is növelni; mindezek eredője olyan évi kereset felé mutat, amelyben a mozgó (a kiscsoport, vállalati részleg, vállalat teljesítményétől függő) rész érzékelhetően növekszik az egyéni teljesítménnyel arányos résszel szemben, ugyanakkor az egyéni teljesítménytől függő hányadban a teljesítményelv abszolút érvényre jut a „jelenléti díj” rovására;

– a nyereség terhére fizetendő keresethányad, valamint a „bér” jellegű keresethányad egy része a vállalat piaci realizálási sikerei arányában, *utólag* kerül szétparcellázásra. A „bér” jellegű kereset ilyenformán mintegy havi „előleggé” válik.

Nyilvánvaló, hogy a szűkebb értelemben vett egyéni teljesítménytől függő, a kiscsoport- és üzembrész-teljesítménytől függő és a vállalati teljesítménytől függő keresetek egymáshoz viszonyított aránya a vállalati kollektíván belüli munkamegosztás függvényében egyénileg eltérő lehet. A vezérigazgató honorálásában az utóbbinak, egy üzemmérnökében vagy egy brigádvezetőben a középsőnek, a beosztott szakmunkás vagy gépíronő keresetében az első faktornak volna döntő szerepe: nem annyira azonban, hogy a másik két faktor *formálissá* válják, azaz oly csekély és olyannyira kiszámíthatatlan szerepe legyen, hogy reakció-hatásküszöb alatt maradjon. Nem valószínű, hogy

másképp a dolgozók és a dolgozói kollektívák „gazdatudata” kifejlődjék, és ez a vállalatok gazdálkodásában érvényre jusson. (Persze a gazdatudat tényleges kialakulásához a jól megválasztott bérézési rendszeren kívül számos egyéb, ma még távolról sem megoldott problémát kell dűllőre vinni. A jövedelemszerzési rendszer fejlesztése ezek egyike!)

*Második dilemma: a vállalat és az állam osztozkodása
a realizált jövedelmen*

Itt két dolgot kell tisztázni: az egyik az állam jövedelemrészesedésének *közgazdasági alapja*, a másik a *mértékét* meghatározó objektív tényezők.

a) Az állam két minőségben részesedhet a vállalat bruttó jövedelméből: egyfelől mint „szolgáltató”, aki bizonyos gazdasági és egyéb háttérfunkciókat magára vállal azért, mert ezek ellátása nemzeti méretekben nivósabb és gazdaságosabb, mint a vállalati méretekben (infrastruktúra, közigazgatás, védelem, iskolaügy, egészségügy stb.); másfelől mint az osztársadalmi termelőeszköz-tulajdon „kezelője”, „gondnoka”, amely szerep forrásszükséglettel jár, mivel nemzeti méretű biztonsági és expanziós tőketartalékok képzését teszi lehetővé, illetve szükségessé.

A *szövetkezeti vállalatok* esetében az állami nyereségrészesedés jogosultsága lényegében a szolgáltatói funkcióból vezethető le. Az *össznépi tulajdonú* vállalatok esetében már bonyolultabb a helyzet. Az állam e vállalatok számára – a centralizált nemzeti felhalmozásból – tőkét bocsát rendelkezésre, amellyel a vállalati kollektíva sáfárkodik. Ha komolyan vesszük a tőketulajdon össznépi voltát – a termelőkollektíva csoportjellegével szemben –, akkor a kollektíva mintegy „bérli” az össznépi vagyont, azaz a nyereség egy részét beszolgáltatja az államnak. A bruttó nyereség fennmaradó hányada viszont eredetileg a *vállalati kollektíva tulajdona*. Ez képezi a biztonsági és expanziós alapot. Ha ez a hányad is össznépi tulajdonba kerül (folyamatosan, képződése pillanatában automatikusan „államosítódik”), akkor viszont az államnak kell fizetnie érte járadékot, „bérleti díjat” a kollektívának. Tényleges vállalati rendelkezésű nyereséggé, illetve centralizált jövedelmmé csak a két „bérleti díj” szaldója válik. Elvileg elképzelhető olyan megoldás is, hogy az állam csak a szolgáltatásaihoz való hozzájárulás mértékében, plusz saját tőkehozzájárulása arányában centralizál vállalati nyereséget, és a fennmaradó rész a kollektíva „oszthatatlan alapjaként” funkcionál tovább. Ez esetben viszont már nem tiszta össznépi tulajdonú vállalatról beszélhetünk, hanem *vegyes vállalatról*, amely vagyónának egy része állami, másik hányada pedig szövetkezeti jellegű. Annak sem volna elvi akadálya, hogy egy szövetkezeti vállalat alakuljon át – állami tőkebefektetés útján – állami-szövetkezeti vegyes vállalattá.

Mindezek a szocializmus mai gyakorlatában még nem *élő* tulajdoni és jövedelemeloszlási módok, és nem is konkrét konstrukciós javaslatként vázoloim fel őket. Pusztán azt a *belső logikát* keresem, amely képes szabályozni, objektív alapra helyezni a vállalat és az állam egymás közötti jövedelemelosztását. Összegezve, közgazdaságilag ez a következő elemekből tevődik össze:

- a vállalatok hozzájárulása az általuk igénybe vett állami szolgáltatások anyagi kiadásaihoz (ez *levonás* a bruttó jövedelemből);

- a vállalatok állami tőkerészvétel utáni „osztalékfizetése”: ez is levonás a bruttó jövedelemből;

- az állam által a vállalati kollektívának fizetett „bérleti díj” a kollektíva által megtermelt, de automatikusan állami tulajdonná váló biztonsági és expanziós forrásokért: ez a „bérleti díj” annál magasabb lehet, minél nagyobb beleszólást biztosít magának az állam a felhasználásába.

b) Más oldalról is meg lehet közelíteni az osztozkodás objektív kritériumait. E nézőszög vulgarizált kifejezőmódja az a közéletünkben elharapódzott, sokat emlegetett ál-ellentétpár, amely szembeállítja az állam és a vállalat „gazdagságát”, illetve szegénységét. Azt hiszem, hogy a valóságos feszültség ennél jóval összetettebb. Megpróbálom dióhéjban megfogalmazni.

- Környezetünk nagy részéhez képest *általában* „szegénynek” számítunk: a vállalatok is és az államkassza is. Különösképpen kevés a forrásunk akkor, ha figyelembe vesszük azt, hogy az általános fejlesztési szükségletek mellett folyamatosan szerkezeti réseket is tömködnünk kell (napjainkban pl. az infrastruktúra és a lakásállomány, a termelési szférában pedig a mikroelektronika számít ilyen „nemzeti léptékű” szerkezeti résznek!).

- Az állam is és a vállalat is tehát csak az erősen korlátos bruttó nemzeti termék radikális újraelosztása útján tud *enyhíteni* saját, szűkebb értelemben vett általános forráshiányán. Ezáltal nem válik „gazdaggá”, noha a másik felet „koldussá” teheti. Más szóval, nem biztos, hogy az „adó → 0”, vagy „nyereség → 0” megoldás azt, akinek a *javára* történik, olyan helyzetbe hozza, hogy érdemben megoldhatja az *objektíve reá hátruló* forrásfelhasználási feladatokat (az állam komplettírozza az infrastruktúrát, vagy megoldja a lakásproblémát, a vállalat nyugat-európai szinten modernizálja magát), ugyanakkor a „kiszebelt” fél maradék forrásai a legszűkebb értelemben vett szinten maradásra sem lesznek elegendők.

A „nyereség” és „adó” egymáshoz való viszonyát tehát egy *kettős hatás-küszöbérték* szabja meg: a „nyereségnek” országos mértékben, az átlagos, életképes vállalat esetében akkorának kell lennie, hogy egy *adott szinten* hatékonyan tudjon bánni a munkára kondicionált emberi tényezővel, s meg-

indíthasson egy adott ütemű megújulási folyamatot a $K + F + T + É$ szférában. Hogy ez az adott szint és ütem mekkora, azt részben az adottságok összessége (műszaki, emberi stb.), részben a *reálisan* rendelkezésre álló „nyereség” szintje determinálja. Az „adó” ugyancsak akkorának kell lennie, hogy az egy adott szinten és ütemben reális előrelépésre adhasson lehetőséget az állami forrásfelhasználás területén: hatásküszöb feletti legyen. Hogy *meddig* hatásküszöböt célozza meg a gazdaságpolitika, az megint a feladatok nagyságától, a költségvetési gazdálkodás ügyességétől, valamint attól függ, hogy mennyi forrás juthat ilyen célokra a vállalati gazdálkodás lebénításának veszélye nélkül.

Eszerint a „nyereség” és az „adó” – ha mindkettő szerepét helyesen, nem voluntarista módon fogjuk fel – olyan szimbiózisban élnek egymással, mint a zuzmót alkotó gombák és moszatok: ha érzékeny egyensúlyukat felborítjuk, nemcsak az kerül nehéz helyzetbe, amelyiknek a rovására történik az eltolódás, hanem idővel az is, amelyik látszólag nyer az erőviszonyok változásából. Ha például a vállalatok válnak relatíve „gazdagokká” azáltal, hogy adóparadicsomot erőszakolnak ki a maguk számára, lehet, hogy nagyobb fejlesztéseket tudnak kezdetben realizálni, de az államkassza üressége végülis megbosszulja magát: kooperációs nehézségeik támadnak a szállítás, hírközlés stb. hiányosságai miatt, csökken a dolgozók képzettségi szintje stb., az egyéni kezdeményezésekre született megoldások drágábbak és alacsonyabb színvonalúak lesznek. Ha viszont az államkassza helyezi előtérbe a maga szempontját a vállalati jövedelmek rovására, rövid időn belül szubvencióra kell költenie a többletpénzt nemzeti léptékű háttérberuházások helyett, hosszabb távon pedig elapadnak a bevételi források. *Mindkét szférának döntő érdeke tehát az osztozkodási optimum keresése.*

Ehhez az osztozkodási optimumhoz pedig minden adott időpillanatban hozzátartozik egy előrelépési optimum. Mind a „nyereség”, mind az állam központi forrásai olyan fejlesztést tesznek lehetővé, amekkorára elegendők. Itt ismét van némi döntési mozgástér a biztonsági és expanziós tartalékok arányai tekintetében, ám ez nem túl széles sáv. Az országos jövedelempolitikának nem szabad e sávokon kívüli jövedelemallokációt eredményeznie.

Harmadik dilemma: a „kereset”, a „nyereség” és az „adó” kölcsönös meghatározottsága, arányaik feszítési határai

Ha a vállalat személyijövedelem-képzési viszonyai központilag szabályozottak, azaz a gazdaságban az „egyenlő egyéni teljesítményért egyenlő bér” elve az általános, az adószedésben pedig a voluntarizmus érvényesül (vagyis az államkassza *elvileg* a teljes nyereség tulajdonosának tudja magát, és csu-

pán praktikus okokból mond le a vállalat javára ennek egy – általa mindenkoron tetszés szerint meghatározott – hányadáról), akkor a $K + F + T + \dot{E}$ lánc összes műszaki, szervezési és piaci kockázata a „nyereség” szektorban csapódik le. Mind a vállalati kollektíva – s annak bármely tagja –, mind a gazdaságirányító központ maximális biztonságban érezheti magát. A bért a dolgozók megkapják, ha esik, ha fúj; a költségvetési egyensúlyhoz szükséges bevételt az állam összeszedi – ha esik, ha fúj. Az ütésekkel felfogó közeg mindaddig a vállalati nyereség, amíg a népgazdasági egyensúly érezhetően meg nem rázkódik. Ilyenkor az állam a szubvencióigényen, a külkereskedelmi- és fizetésimérleg-egyensúly megbomlásán keresztül, az egyén pedig reálbéreinek süllyedésén keresztül fizeti meg kamatostól az előző évek túlzott biztonságát. Mivel a szubvencióigény, a külső mérlegdeficit és az egyéb makroökonomiai betegségi tünetek megelőzése végső soron a vállalatok fejlesztési, gazdálkodási és piaci magatartásán áll vagy bukik, a biztos kereset és a biztos adószedés harapófogójába szorított nyereség, ha bármi ok miatt tartósan, nagymértékben megnyirbálódik (a fentebb vázolt optimumszint alá kerül), láncreakciót indít meg: elapasztja a keresetek növekedését, miközben minden mégis bekövetkező vásárlóerő-kiáramlás inflációt okoz és így a lakosság reáljövedelmét nyirbálja. Az egész, bonyolult folyamat mögött a dolgozói és vállalati *teljesítmény-visszatartás* húzódik meg okként.

Ha a vállalatok személyijövedelem-képzési viszonyai a „jutalék” elvre épülnek – azaz a realizált nettó jövedelem meghatározott százaléka keresetté válik: kb. úgy, ahogyan a fentiekben körvonalaztam –, az „adóprés” viszont mértéken felüli nyomást gyakorol a bruttó jövedelemre, akkor a vállalati kollektíva két útra léphet. Vagy ragaszkodik az elért kereseti szinthez és biztonsági/expanziós forrásait apasztja el: vagyis *elnapolja az „elszegényedést”*, vagy pedig ragaszkodik a biztonsági/expanziós források képzéséhez, akkor viszont a kollektíva tagjai fogják úgy érezni, hogy valamelyik „ügyetlenhez” kötötték sorsukat, és megkezdődik a személyi állomány *„negatív szelekciója”*: ez azonnali „elszegényedést” okoz. Végül is bekövetkezik a „mohó” költségvetés elszegényedése is, mégpedig éppen azért, mert a vállalatok elszegényednek. Ezt erősen gyorsíthatja a leírt folyamat miatti egyensúly-megrendülés, különös tekintettel a külső egyensúlyra.

Ha viszont a vállalat kereseti és felhalmozási viszonyai bizonyulnak keményebbnek és a költségvetés forrásai apadnak el, a vállalati gazdálkodásra az öt kiszolgáló intézmények működési zavarai ütnek vissza, továbbá kimerülnek a merészebb vállalkozásaihoz szükséges addicionális pénzforrások (bankhitel, állami tőkejuttatás). Ezt az esetet a „második dilemmával” kapcsolatban már említettem.

1.4. A három dilemma megoldásának objektív kapaszkodói

Az a szocialista gazdaság, amely már többé-kevésbé túl van gyermekkora és pubertása legnehezebb periódusain, nekikezdhethet stabil, adekvát szerkezetének és mechanizmusainak kiépítéséhez. Ehhez tisztában kell lennie fejlődésének fő mozgatóerőivel, amelyek – eddigi tudásunk és tapasztalatunk alapján – kettős természetűek: egyfelől a dolgozó emberek és kollektívák tömeges érdekeltisége a termelőerők fejlesztésében, másfelől pedig a vállalati gazdálkodás hosszú távú fejlesztési és rövid távú egyensúlyi célok érdekében való, társadalmi szintű koordinálásának lehetősége. A kettő elválaszthatatlan: bármelyik érvényesülése elé akadály hárul, a szocializmus „félgözzel” képes csak működni. Ez az alapösszefüggés konkretizálódik a jövedelemeloszlást meghatározó összefüggésekben is.

A modell kiindulópontja – különös módon – az 1.1. pontban vázolt „egyszerű árutermelői” sémához hasonlít a legjobban. Vagyis az árutermelés kalkulációs alapösszefüggése:

- a vállalatnak anyagi kiadásai vannak;
- a vállalatnak termékei vagy szolgáltatásai után pénzbevétele van;
- a kettő közötti differencia a *bruttó jövedelem*;
- ennek egy – objektíve meghatározott (nem tetszés szerinti!) – hányadát az állam központosítja. (Ennek összefoglaló neve az *adó!*) Az adóból az állam a következőket fedezi:

a) a nemzeti szintű „*rezsiköltségeket*” (adminisztráció, honvédelem, közbiztonság, infrastruktúra fenntartásának támogatása, iskolaügy, egészségügy stb.);

b) a nemzeti szintű folyó *biztonsági tartalékok* feltöltését (fizetési nehézségekbe jutott vállalatok népgazdasági érdekből való kisegítése céljából);

c) a nemzeti szintű vállalkozási tartalékok feltöltését (igen hosszú megtérülési idejű, de stratégiaileg kifizetődő vállalkozások finanszírozásában való részvétel, állami tőkebővítés dinamikus szektorban tevékenykedő vállalatok számára stb.);

d) a szociálpolitika (társadalombiztosítás) kiadásait.

Az állami jövedelemkoncentráció tehát részben működtetési költségeket fedez, részben biztonsági tartalékokat, illetve expanziós tartalékokat finanszíroz: mindig, mindent azon a ponton, ahol a nemzeti méretű koncentráció magasabb színvonalú és/vagy olcsóbb, mint a vállalati (vállalatcsoporti) szintű megoldás. Ennek *hatékonysági ismérvei* vannak, és a centralizált jövedelem nagyságát e hatékonysági határ szabja végső soron meg. Ha a centralizáció foka ez alatt van, úgy a vállalatok drága, nem hatékony megoldásokra vannak kényszerülve, vagy nélkülözik a szolgáltatást és ez rontja hatékonyságukat. Ha a centralizáció túllépi az optimális szintet, a vállalatok

pénzhiányba kerülnek, és ez fékezi fejlődésüket, a centralizált jövedelem felhasználása pedig pazarló jelleget ölt. Mindkét esetben az egész gazdaság működési határfoka bánja.

Az adózás után a vállalatnál marad a *nettó jövedelem*, amely ismét két részre bomlik: a *keresetre* és a *nyereségre*. A kereset alsó határa a dolgozó-kollektíva megélhetési költségminimuma (ami – nagyságrendileg, de nem közgazdaságilag – azonos a „munkaerőértékkel”), felső határa az a hányad, amely a vállalat „vegetálását” – a statikus értelemben vett egyszerű újratermelését – még biztosítja. Értelemszerűen a nyereség alsó határa a „vegetációs” szint, a felső határa pedig az a hányad, amely a dolgozó-kollektíva munkaerejének újratermelését még biztosítja. A kettős határérték közötti optimum megtalálása alapján véve a vállalati kollektíva konszenzusát követeli meg, vállalati stratégiai és taktikai döntések tárgya. A népgazdaság-irányítás a vállalatok állásfoglalását a szabályozórendszer segítségével – makroökonómiai érdekektől vezéreltetve – befolyásolja, de őrizkednie kell a döntések egyoldalú és túlzott determinálásától.

A *nyereség* ismét két elemre bomlik, és pedig a biztonsági (manőverezési) tartalékot és az expanziós forrást ($K + F$, beruházás, marketing) föltöltő összegekre. A kettő egymással ismét kölcsönös összefüggésben van. A biztonsági tartalék alsó határa az a nyereséghányad, amely még elviselhető (piaci, beruházási stb.) manőverezési lehetőséget ad a vállalatnak abban az esetben, ha a maradék nyereségét vállalkozások finanszírozására fordítja. Ha a likvid tartalékait ez alá szorítja, expanziója túl nagy kockázattal lesz terhes. Felső határa az a hányad, amely még elegendő expanziós forrást hagy a kockázatos vállalkozások számára: ha ugyanis a biztonsági tartalék mértéke ezt meghaladja, értelmét veszíti, mert nincs kockázat, aminek a biztonsági háttérét szolgáltatnia kellene. Az expanziós tartalék optimuma értelemszerűen ennek inverze. Az viszont a vállalati kollektíva fejlesztési és üzletpolitikáján múlik, hogy az adott, térben és időben konkrét körülmények között a két nyereségalapot az objektíve adott határok között melyik felé mozgatják. Ezt is befolyásolja az állami szabályozás, és itt is kerülendő a túlzott determinálás, mivel az bénítja a vállalati vállalkozási készséget, és végső soron rontja a jövedelemtermelési viszonyokat.

A *kereset* hármas felhasználású:

a) egyfelől fedeznie kell a vállalati kollektíva tagjainak megélhetési költségeit – persze ezt is teljesítmény szerint differenciálva –, ami, hangsúlyozom, csak mértékét tekintve analóg a tőkés „bér” kategóriával (egyeníteljesítményarányos; a realizálás előtt fizetett kereset);

b) másfelől fedezi (vagy nem fedezi: ez a vállalati gazdálkodás sikeresség-

gétől függ) a vállalati kollektíva tagjai jövedelmének azon részét, amely magasabb a reprodukciós költségeiknél (csoportteljesítmény-arányos; a realizálás után fizetett kereset);

c) végül forrásul szolgál a vállalati szintű szociális kiadások alapjainak feltöltéséhez.

Itt is különös determináltsági viszonyok állnak fenn. Ha a szociális alap túlteng, az egyéni érdekelttség szenved csorbát. Ha a vállalat a személyi keresetre fordítható forrásainak túl nagy hányadát parcellázza szét egyéni teljesítmények alapján és a realizálási sikerektől függetlenül, úgy „bérmunkási”, azaz igen korlátozott és sarkított érdekelttséget kap; ha a kereset túl nagy hányada utólagos szétosztású és kollektívteljesítmény-arányos, úgy az egyéni érdekelttség (teljesítmény, minőség, munkaidőalap-kihasználás stb.) halványul el.

A vállalat belső kereseti és szociálpolitikájának, mechanizmusainak kell az optimális arányok felé közelítenie. Ebbe a központi irányítószerveknek csak a makacsul ismétlődő hibás döntések láttán szabad beleszólniuk. Ugyanakkor ez a jövedelemallokációs terület az, ahol a vállalati kollektíva és menedzsment – mint vállalkozó – és a szakszervezet, valamint más érdekvédelmi szervek vitái nyomán várhatók az optimum felé közelítő döntések.

Az egész összefüggésrendszer egyensúlya rendkívül labilis. Bárhol jelentős beavatkozás történik, az egész rendszer mozgásba hajlamos jönni. Az így keletkező, végighullámzó reakciók kétfélek lehetnek:

– vagy a „legkisebb rossz” keresése irányában történnek, azaz úgy próbálják elosztani az erőbehatást, hogy a teherviselés minél arányosabb legyen. Ez feltételezi a toleráns magatartást mind az „adószedő”, mind a vállalkozó vállalati kollektíva tagjai részéről. A tolerancia a hosszabb távú és a pillanatnyi érdekeknek az érdekkifejezésben való *arányos* figyelembevételét jelenti;

– vagy pedig olyan a mechanizmus, hogy a hullámozás valamelyik ponton *merev* korlátokba ütközik: ezeket neveztem a gondolatmenet elején „bohém”, „akarnok” és „zsugori” magatartásnak. Itt – ahol már nem egy-egy kisárutermelő belső vívódásairól, hanem embertömegek és gazdasági, valamint hatósági szervezetek érdekegyeztetési folyamatáról van szó – más hasonlatokhoz kell folyamodnom: amíg a toleráns mechanizmus az „együtt sírunk – együtt nevetünk” elve alapján hullámoztatja végig az „adótól” a „minimálkeresetig” a jövedelmezőség változásaiból adódó konzekvenciákat, a merev korlátok beépülése nyomán létrejövő intoleráns mechanizmusban valamelyik jövedelemvárományos egyértelműen az „én magam nem sírok, te pedig azt csinálsz, amit akarsz” álláspontjára helyezkedik, vagy legalábbis próbál helyelkedni. Ha a „konzekvencia-hullám” ilyen típusú ellenállásba

ütközik, igen könnyen olyan torzulások keletkezhetnek az érdekeltségi láncolatban, amelyek a döntések és cselekvések torzulásaira tételeződnek át, és ezen keresztül komoly, nehezen helyrehozható ártalmakat okozhatnak az egész gazdálkodási folyamatnak.

Mondanom sem kell, hogy a jövedelemeloszlás *valóságos* mechanizmusai sem vegytisztán toleránsak vagy intoleránsak. Inkább azt lehet mondani, hogy az erőviszonyok egyenlenségei miatt az erőtér nem egyenszilárdságú. Mindig számolni kell intolerancia-pontokkal. A gazdaságpolitika és a vállalati politika érettségének legmegbízhatóbb jele az, ha a jövedelemeloszlási viszonyok intoleráns jelenségeit szelidíteni, mindinkább a tolerancia felé csatornázni igyekeznek.

2. Jövedelemeloszlás és teljesítmény (egy másik megközelítés)

2.1. A hozzáadott érték jövedelmekké válása

A modern társadalmakra jellemző, hogy a technológiai vertikumon végigfutó árunak, amíg a nyers természeti erőforrásból végfelhasználásra alkalmas terméké válik, igen sok árumetamorfózison kell keresztül mennie. Minden árutertermelő egységnél (a továbbiakban: vállalatoknál) anyagköltségként jelentkezik a láncolat egész addigi értékteremtő tevékenysége ($c_i = \sum_0^{i-1} G$). Ez az adott fázisban gyarapodik az állóeszközök kopásával (a), valamint az eleve munka által létrehozott értékkel (ú), együttesen a hozzáadott értékkel ($G = a + ú$):

$$G_0 \rightarrow C_1 + G_1 \rightarrow C_2 + G_2 \rightarrow \dots \rightarrow C_i + G_i \rightarrow \dots \rightarrow C_n + G_n = G.$$

Az egyszerűség kedvéért a „0”-val jelzett kitermelő fázisban eltekintettem a felhasznált anyagok értékétől, valamint az importált anyagok értékétől is, ami nem üres absztrakció. A kitermelő fázis anyagértéke is felolvad a hozzáadott értékben, ha a technológiai láncot végtelen sorként („félegyenesként”) fogjuk fel; az importált anyagok értéke pedig egyenlő az exportellenértékként kiszállított termékekével, amelyek ugyancsak – végső soron – hozzáadott értékben fejezhetők ki. A gondolatmenet itt az ún. „Smith-dogmába” torkollik, ami ugyan elvonatkoztatás a valóságos kalkulációs viszonyoktól, de tulajdonképpen csak azt fejezi ki, hogy a holt munkát is valamikor eleve munka hozta létre.

A hozzáadott érték – áruban vagy szolgáltatásban való materializálódás és az árumetamorfózison való sikeres keresztülmenetele után – jövedelmekké változik. Ez minden olyan termelőfázisban végbemegy, amelyben a termék gazdát cserél, vagyis egyik vállalat tulajdonából a másikba megy át, azonban végső soron a végtermékké válás fázisában történik meg az egész technoló-

gialáncolat elvégzett munkájának társadalmi elismertetése. A fentiek folyamatában tehát így is felírható:

$$\begin{array}{l}
 G_0 = G_0^* Y_0 \\
 \downarrow \\
 \underbrace{c_1 + G_1}_{c_2 + G_2} = G_1^* = c_1 + Y_1 \\
 \underbrace{\qquad\qquad\qquad}_{c_2 + G_2} = G_2^* = c_2 + Y_2 \\
 \vdots \\
 \downarrow \\
 \underbrace{c_i + G_i}_{\vdots} = G_i^* = c_i + Y_i \\
 \vdots \\
 \downarrow \\
 c_n + G_n = G_n^* = c_n + Y_n,
 \end{array}$$

ahol a jövedelemmé változtatható, vagyis pénzformában megjelenő hozzáadott értéket G^* -vel jelölöm.

Ez a jövedelem a mi viszonyaink között négy funkciót lát el:

1. Egy része a gazdálkodó vállalatokban dolgozók személyi jövedelmévé válik, akár bér, akár egyéb bér jellegű személyi jövedelem (prémium, jutalom, pótlék, nyereségrészesedés stb.), akár a vállalat által nyújtott szociális szolgáltatás formájában, és a *társadalmi munkaerő újratermelését*. valamint az emberi tényező *teljesítményösztönzését* szolgálja: ezt a továbbiakban s-sel jelölöm;

2. Más része a vállalati kollektíva rendelkezésére álló, *pótlási és felhalmozási* célokra elkölthető jövedelemmé válik: ezt b-vel jelölöm;

3. A harmadik hányad olyan, *centralizált felhalmozás* célját szolgálja, amely felett nem a vállalat rendelkezik, hanem a társadalom integrációjának összetettebb egysége: vagy egy vállalatokat összefogó központ (tröszt, egyesülés), vagy egy bank, vagy pedig az állam. Ezt t-vel jelölöm, és azért nem különítem el a különböző szinteken centralizált jövedelmeket egymástól, mert feltételezem, hogy mindegyikük – az állam kezén levők is – gazdaságossági és üzleti megfontolások alapján kerülnek beruházásra. A t tehát vállalkozási tartaléktőke csakúgy, mint a b.

4. Végül a vállalat a hozzáadott érték egy részét a szélesebb értelemben vett közösgének (községnek, állami költségvetésnek) abból a célból engedi át, hogy az finanszírozza a *közösgégi fogyasztást* („közösgégi rezsi”), tehát az infrastruktúrát, honvédelmet, oktatást, egészségügyet stb. Ezt a hányadot

r-rel jelölöm és azért különítem el a t-től, mert funkciója merőben különbözik attól: kizárólag gazdasági és társadalmi háttér szolgáltatások finanszírozását szolgálja, vagyis „non-profit” célokat szolgál. A jövedelem az összetevőivel együtt:

$$Y = s + b + t + r.$$

Az arányok nem teljesen merevek, de nem is tetszés szerint változtathatók. Ha például a teljes lakossági jóléti forrást fedező $(s+r)$ jövedelemtömeget akár túl alacsonyra, akár túl magasra méretezzük a teljes produktív felhalmozást fedező $(b+t)$ jövedelemtömegegél szemben, olyan feszültségeket hozunk létre a gazdaságon – és egyben a társadalmon – belül, amely rövidebb-hosszabb időn belül feltétlenül megbosszulja magát. Ez közismert. Sajnos nincs még egzakt módon feltárva az, hogy milyen tényezők határozzák meg az optimumot. Annyit azonban tudunk, hogy az összes jóléti alap egy lakosra jutó átlagértékének (a társadalom „átlag-tagja” által élvezett fogyasztások és szolgáltatások összességének)

a) biztosítania kell a társadalmi munkaerő bővített újratermelődését (beleértve ebbe a rendelkezésre álló technológia működtetéséhez és *reális ütemű* továbbfejlesztéséhez szükséges intellektuális erőforrások újratermelődését is!); mindezzel általános jövedelmi igazságérzetet kell indukálnia, vagyis a jövedelemszerzésnek – tömegesen, sztochasztikus eredőhatásában – azt az érzetet kell keltenie a lakosságban, hogy méltányosan részesedik a megtermelt értékből, az elköltéskor pedig azt, hogy a javak valós értékét fizeti meg. Ez utóbbi a tömeges tudati tükröződése az előbbinek;

b) akkora felhalmozási forrást kell fenntartania, amely lehetővé teszi az emberi tényezőben rejlő lehetőségek társadalmi kiaknázását – beleértve ebbe a teljes foglalkoztatottság biztosítását csakúgy, mint a modernizációt.

E kettős követelmény kétségkívül ellentmondásos *is*: a munkaerő újratermelési feltételeinek javítása, s egyben a lakossági jólétérzet erősítése – adott hozzáadottérték-termelés mellett – a felhalmozás rovására növelhető, és fordítva: a munkahelyteremtés, modernizáció pedig a fogyasztás rovására. Éppen ez az „egymásnak feszülés” veti fel a gondolatot, hogy kell lennie egy optimális megoszlási aránynak, amely *még* elég felhalmozást ad ahhoz, hogy a társadalmi munka hatékonyságának folyamatos növekedése az emberi tényezőtől kihozható maximum határán járjon, és a fogyasztásra jutó summa *még* elég ösztönző-kényszerítő erőt gyakorol az emberi tényezőre ahhoz, hogy a rendelkezésére álló technikát célszerűen működtesse, fejlessze, saját magát pedig folyamatosan kondicionálja a holnapnak a mainál nagyobb és

bonyolultabb feladataira. Hangsúlyozom, *tudjuk*, hogy ilyen optimum létezik, és gazdaságpolitikánkban érzékeljük is, ha elosztási alaparányaink messze eltértek ettől az optimumtól. Ez azonban erősen utólagos jelzés, ami sokszor többéves fejlődési mellék- és zsákutcákkal jár, és ráadásul a korrekciók mértékére sem ad eligazítást. Az nem látszik járható megoldásnak, ha növeljük az érdekütközések lehetőségét a „felhalmozó állam” és a „jóléti állam”, vagy a „vállalkozó” vállalat és a „jövedelemmaximalizáló” dolgozó között: ezzel ugyanis csak polarizáljuk azt a *belső kettősséget*, amely mind az állam, mind a vállalat, mind pedig a dolgozókollektíva tagjai érdekvizsgálataiban immanensen benne van, és ezzel nagy előrehajtó erőtől fosztjuk meg társadalmunkat. Ugyanakkor az érdekkülönbségek rejtve tartása, elmosása sem lehet cél, mivel ez a legjobb táptalaja annak, hogy a tényleges jövedelemeloszlási viszonyok távolodjanak az objektíve meghatározott optimalistól.

Még kevésbé tisztázott az $r:s$ és a $t:b$ arányok objektív meghatározhatósága: vagyis az az optimális mérték, amelyben a jövedelmeket közvetlenül létrehozók és a társadalmi integráció összetettebb egységei (község, ország, vállalati egyesülés, bank) diszponáljanak a termelőberuházások, illetve a lakossági jólét forrásaival. Valószínű, hogy e megoszlást alapjában ugyanaz a törvény szabályozza, mint a társadalmi vagyon megoszlását az újratermelés különböző szféráiban tevékenykedők között. A jövedelmeket – akár a felhalmozásra, akár a jólét gyarapítására szánt jövedelemről legyen szó – olyan arányban egészséges dolog centralizálni, hogy az egész G^* (azaz jövedelemmé transzformálódott hozzáadott érték) a leggazdaságosabban fedezze a társadalomnak az adott fejlődési stádiumban jelentkező reális fogyasztási, illetve beruházási szükségleteit.

Ha tehát a gazdaság normális működéséhez inkább szükség van a vállalatoknál foganatosítandó apróbb – korrekciós jellegű vagy az alaptechnológiát alakító, fejlesztető – beruházásokra, az elavult termelőberendezések lecserélésére stb., mint új iparágak vagy infrastruktúra-hálózatok kiépítésére, a $t:b$ arálynak csökkennie kell. Ha a lakossági jólét növelése objektíve és tudati tükröződésében egyaránt inkább követeli a táplálkozási, ruházkodási, háztartás-felszerelési viszonyok javítását, mint – mondjuk – az egészségügyi, oktatási, kommunális ellátási hálózat lökészerű fejlesztését, az $r:s$ arálynak ugyancsak csökkennie célszerű. Ellenkező esetben akkor érünk el jobb gazdasági eredményeket és jóléti hatást, ha növeljük a jövedelemcentralizálási hányadot. Az $r:s$ és a $t:b$ arány függ továbbá a termelőberuházásoknál és a jólét komponenseinél kialakult struktúráktól és elért műszaki szinttől. Egy erősen energia- és szállításiigényes termelési struktúra,

amely történelmileg kiépült hő- és villamosenergia-hálózatra, vasút- és közúthálózatra támaszkodik, nagyobb jövedelemcentralizációt feltételez, mint az a termelőapparat, amely kevésbé szállításiigényes termékeket termel, és az energiát vállalati erőművekben állítja elő. Egy olyan fogyasztási szerkezet, amelyben történelmileg a soklakásos bérházak dominálnak, ahol kiterjedt a bölcsődei, óvodai, kollégiumi hálózat, a háztartási munkák nagy része közszolgáltatás segítségével oldódik meg (közétkeztetés, mosodák stb.), a fogyasztói jövedelmek nagyobb centralizációját igényli, mint az, amelyben a családi házas települési forma dominál, a lakosság a háztartási munkák nagy részét otthon látja el – és így tovább. Ha viszont a termelés és fogyasztás racionalizálódása a gazdálkodó szektorban például az infrastruktúra-háttér bővítését követeli (amit a vállalatok *integráltan* olcsóbban, nagyobb hatáskokkal tudnak megoldani, mint egyenként), a fogyasztási szférában pedig előtérbe kerül például a háztartási munkát kiváltó szolgáltatások fejlesztése, a tömegközlekedés, a közművesítés, az egészségügyi szolgálat bővítése, a gyermeknevelés társadalmiasított oldalának fejlesztése – ezek a fogyasztás adott színvonalát nívósabban képesek biztosítani, kevesebb társadalmi folyó költséggel, de nagyobb egyszeri beruházási megelőlegezéssel –, akkor az $r:s$ aránynak növekednie kell. Általános törvényszerűségként a következő megfogalmazását lehet megkockáztatni:

a) A közvetlenül vagy közvetetten termelő célú beruházások centralizációs foka akkor optimális, ha

– a vállalatoknál maradó hányad (b) még nem gátolja a vállalati expanziót, más fogalmazással, ha még nem tompítja le a nyereségérdekeltséget olyan mértékben, amely bénítja a vállalkozóképességet;

– a különböző integrációs pontokon centralizált hányad (t) viszont már elegendő arra, hogy a közösen gazdaságosabban megoldható fejlesztésekből az adott színvonalon a legtöbb megvalósítható legyen;

– mindez maximalizálja a társadalmi tőke megtakarítást, azaz, *végző soron*, a tőke tényező népgazdasági hozadékát.

b) A jóléti alap centralizációs foka akkor optimális, ha

– az egyéni jövedelmek részesedése (s) még nem csorbitja a teljesítményérdekeltséget és a fejlődési (képzési, művelődési) ösztönözöttséget, nem szül „állami kitarthatósági” érzetet;

– a kollektíve gazdaságosabban és nívósabban kielégíthető jóléti szükségletekből azonban már akkora hányad (r) kerül illetően való kielégítésre, amely

– az adott körülmények között a lehető legmagasabb fokra növeli a jóléti alap reálértékét.

(Amint látható, az összefüggés kísérletesen hasonlít ahhoz, ahogyan Marxnál a kereskedelmi vagy a banktőke termelőtőkéhez viszonyított optimális mérete meghatározódik: ott a célfüggvény a társadalmi profitráta növelése a tőkék forgási sebességének gyorsítása útján, ennek ára viszont a megnövekedett profitösszegezen való osztozkodás. Itt a célfüggvény a beruházási áldozatok társadalmi szintű minimalizálása, és ezen keresztül a tőkehatékonyság növelése, ennek ára viszont a b és s jellegű jövedelmek egy részének „összedobása”. A határ mindegyik esetben az érdektelenné válik.)

A jövedelmek „ $s + b + t + r$ ” kategóriákra való felosztása sok tekintetben különbözik a megszokottól. Elsősorban is nem a hagyományos „ $v + m$ ” kategóriában gondolkodom, hanem a hozzáadott értéket veszem alapul. Ennek következtében a vállalati jövedelmeknél a bruttó felhalmozást fogom be a vizsgálódás horizontjába, mégpedig azért, mert a gyors műszaki fejlődés körülményei között az amortizációt messze bővebb felhalmozási forrásnak lehet tekinteni annál, mintsem hogy az csak az egyszerű újratermelés feltételeit tudja biztosítani. A vállalatoknál keletkező személyi jövedelmeket viszont felfogásom nem „bérre” és „nyereségrészesedésre” bontja, tehát eltekintek attól a momentumtól, amely egész jövedelemfelfogásunkat áthatja, hogy tudniillik a bér költségtényező. Nem azért, mintha tagadni lehetne ennek realitását, hanem azért, mert számolok a bér szocializmusbeli ellentmondásos természetével, tudniillik azzal, hogy egyrészt a termelésben felhasznált eleven munka mennyiségének mércéje (s mint ilyen – reális költségtényező), másfelől a gazdálkodó kollektíva tagjainak részesedése az eredményből, s mint ilyen *egészében véve* „vállalkozói nyereség” jellegű érték (egyenmű azzal, amit Marx a társadalmi újratermelés mátrixában „ $v + m_k$ ”-val jelöl!).

A centralizált felhalmozást eredményező jövedelem tekintetében sem azt veszem alapul, hogy *ki* centralizálja azt, hanem elsősorban arra figyelek, hogy a közvetlen gazdálkodók bizonyos felhalmozási összegeket különböző helyeken integráltan használnak fel a nagyobb hatékonyság érdekében: a „közös kassza” lehet egy vállalati integrációs képződménynél, banknál, államnál – a jövedelem alapfunkcióját tekintve azonban ez másodrendű kérdés. Továbbá különmemű jövedelemelvonásnak tekintem az állam termelőberuházási alapjának forrásait és a szorosabban vett „folyó állami kiadásokéit”. Végül a jövedelmeket nem önmagukban, hanem össztársadalmi összefüggésükben vizsgálom, olyan, egymástól is meghatározott függvénykomponensekként, amelyeknek *egy más rováására való* mozgásai (tudniillik a súlyarányok változásai) a társadalom egészének munkára, innovációra, vállalkozásra, kooperációra való *kondicionáltságának* változásain keresztül hatnak az újratermelési folyamatra, és végső soron erősen befolyásolják a megtermelt és realizálható hozzáadott érték növekedési ütemét.

2.2. A jövedelemképződés határai

E sokoldalú összefüggés-hálózatban a legkényesebb pontok az *alsó jövedelmi határok*. A rendszer ugyanis nem korlátlan rugalmasságú. Egy dolgozó gazdasági tevékenységre való motiváltságának alsó határa nem az 1 forintnál, hanem valahol a létminimum körül van. Egy vállalat manőverezési játéktere nem mérhető a termelési tényezőkre lekötött tőke 0,1%-át kitevő likvid források rendelkezésre állásának szintjén: itt kb. 10–15% az alsó határ. Hasonló marginális érték a bankoknál, illetve az állami szintű centralizált

jövedelmeknél is mérhető. Éppen ezért minden jövedelemfajta felhasználása legalább három fokozatú lehet: *a*) maximum az adott színvonal *puszta fenn-tartását* szolgálhatja – ezt egy aposztróffal fogom jelölni (pl. Y'); *b*) maximum az adott társadalom adott időszakban kialakult *normális növekedési ütemével* nagyjából azonos bővítést (pl. Y''), illetve *c*) a *kiugró* ütemű fejlődést, amit hármas aposztróf jelöl (pl. Y'''). Lehetne ennél finomabb megkülönböztetést is alkalmazni, például kibővíteni a *szűkített* újratermeléshez vagy a relatíve *szűkített* újratermeléshez (növekedésbeli lemaradáshoz) szükséges jövedelemképződés kategóriáival: ez azonban túlbonyolítaná a tárgyalást.

Az egyes jövedelemfajták tehát önmagukban is összetett jelenségek:

$$s = s' + s'' + s'''$$

$$b = b' + b'' + b'''$$

$$t = t' + t'' + t'''$$

$$r = r' + r'' + r'''$$

$$Y = Y' + Y'' + Y'''$$

Mínd egyikük megérdemli a rövid magyarázatot.

Az s' minden egyes munkakör azon minimális bérszínvonalát jelöli, amely teljes munkaidőalap-kihasználás esetén arra elegendő (az adott árviszonyok mellett), hogy az ott dolgozó ember munkaereje egyszerű módon újratermelődhessen. Ez tehát egyfajta differenciált létminimum, amely figyelembe veszi az elvégzendő munka fizikai és intellektuális értelemben vett nehézségi különbségeit, de nem számol sem az egyéni *vagyongyarapodási* szükségletekkel, sem a munkaerő *fejlődését* szolgáló szükségletek kielégíthetőségével.

Az s'' olyan többletjövedelmet takar, amely *kiegészíti* az s' -t arra a színvonalra, hogy az megfeleljen a népgazdasági átlagtermelékenység által megengedett személyi fogyasztási színvonalnak. Ez sem „egy dolgozó főre jutó átlagjövedelem”, hanem teljesítmény szerint differenciált, de nemcsak a szűkebb értelemben vett fizikai-szellemi szinten maradást teszi lehetővé, hanem a munkaerő bővített újratermelését is: elég igényes kulturálódást, tanulást, magasabb higiéniai követelmények elérését, a következő generáció iskoláztatása csáládra háruló költségeinek fedezését stb.

Az s''' ugyancsak az ($s' + s''$)-re rakódó többletjövedelem: a legtöbb teljesítményt produkáló egyének, illetve kollektívák anyagi ösztönzője, és egyben alap a *saját kategóriájuk átlagát meghaladó* életvitel, személyi vagyonuk gyarapodása stb. céljaira.

A b' a vállalat azon jövedelemforrása, amelyből legfeljebb a tevékenységéből származó árbevétel (reálértéken számított) változatlan szintjét tudja biztosítani, vagyis a berendezésparkjának folyamatos – nem kapacitásbővítő – cseréjét, valamint egy szerény tartalékalapot az üzemeltetési költségek árai (anyagárak, bérek stb.) mozgásának kiegyensúlyozásához. Ennek a jövedelemhányadnak a nagysága tehát függ az ármozgásoktól is és a műszaki korszerűsödés ütemétől is. Ha például az előző ciklusban elfogyasztott 1000 egység anyagot, kifizetett 1000 egység bért és elkoptatott 100 egységnyi felszerelést, majd az anyagárak 2%-kal, a bérek 1%-kal nőttek, a kicserélésre váró állóalapot ára 10%-kal

nőtt, de műszaki teljesítőképességük (a beépítetthez és elkoportotthoz képest) a kétszeres, akkor a b' e vállalat esetében: 20 egység tartalék az anyagárak ellentételezésére, 10 egység ugyancsak tartalék a béremelkedések ellentételezésére, 5 egység (a 10% áremelkedés és a kétszeres teljesítmény eredője) a megújítások fedezetére, összesen 35.

A b^{''} az a *kiegészítő* felhalmozási forrás, amely szükséges ahhoz, hogy a vállalat bővített újatermelésének üteme nagyjából elérje a *saját ágazatának átlagát*. Ebbe is beleértendő az álló- és forgóalap-bővítés, és itt is számolni kell a piacon kapható berendezések kapacitás-egységárának az elkopott, kiselejtezett berendezésekéhez viszonyított változásaival.

A b^{'''} szintén *kiegészítő* felhalmozási forrás, az ebből vásárolt álló- és forgóeszközök azonban az ágazat átlagát *meghaladó* növekedést kell hogy eredményezzenek.

A t' felfogható olyan minimális centralizált tartalékalapként, amely szükséges ahhoz, hogy az integrációs szerv (vállalatközpont, bank, állam) interveniálhasson az újatermelés akut zavarainak elhárítása végett: természeti csapások esetén, nem várt, súlyos külpiaci veszteségek elhárítása stb. végett.

A t^{''} akkora *kiegészítő* forrást jelent, amelynek segítségével az integráló szerv biztosíthatja a normális népgazdasági növekedési ütem azon termelési hátterét, amelynek finanszírozása meghaladja a vállalatok tőkeerejét: például az energetikai, szállítási, távközlési beruházásokat, a vállalatoknak nyújtott bankkölcsönök növekményét, a közép-távú (alkalmazott) kutatási-fejlesztési munkákat stb.

A t^{'''} viszont az a központosított tartaléktőke, amelyből az integráló szervek a vállalatoknak olyan nagy vállalkozásaihoz nyújtanak *kiegészítő* forrásokat, amelyek a népgazdaság szerkezetátalakulását, világszerinti versenyképességét, műszaki fejlődését döntően elősegítik.

Az r' a társadalom közös – nem-termelő beruházás jellegű – kiadásainak azt a hányadát hivatott fedezni, amely az adott szintet fenntartja: tehát lehetővé teszi az épületállomány karbantartását, az elhasználódott berendezések folyamatos cseréjét, a személyi állomány fizetésének biztosítását.

Az r^{''} a gazdasági-társadalmi fejlődés szükségleteivel nagyjából lépést tartó infrastruktúra-fejlesztés többletforrása: persze nem feltétlenül egyenletesen szétosztva, de semmiképpen sem az egyes területek állagromlásának rovására újraelosztva.

Az r^{'''} viszont az új gazdasági-társadalmi szükségletek lökészerűen jelentkező többletfejlesztéseinek forrását jelenti: például egy nagy műszaki fellendülést megelőző, előkészítő oktatási reform finanszírozását, egy erősen felfejlődő műszaki-gazdasági kultúra alapku-tatási bázisainak kiépítését, egy lökészerűen jelentkező, új fogyasztási szükséglet infrastruktúra-hátterének kifejlesztését (pl. a telefonhálózat megsokszorozását), hirtelen jelentkező adminisztrációs modernizálási beruházását (pl. a közigazgatás számítógépes nyilvántartási módszerének kiépítése) stb.

A három fokozat nem feltétlenül jelent három szigorúan elkülönített bevételi és kiadási kasszát, noha kívánatos a számviteli és gazdálkodási tisztánlátás e téren is. Elemzési és tervezési szempontból azonban mindenképpen külön kell őket kezelnünk, annál is inkább, mivel a vállalatok eleve sem egyforma teljesítőképességűek, és gazdálkodásuk eredményessége időben is ingadozó. *A különböző célú-funkciójú jövedelemigények kielégítési sorrendje – ami már egymástól eltérő jövedelempolitikát jelent – tehát messzemenően nem közömbös az egész vállalkozási szféra működése, érdekeltége szempontjából.*

Pusztán a szemléltetés kedvéért is érdemes végiggondolni néhány esetet (lásd 16. ábra). A gazdaságpolitika jellegét a jövedelmeképződési prioritásokkal jellemzem. Ez persze egyszerűsítés, de az már önmagában is sokat mond, hogy egy vállalatnak a tevékenysége nyomán keletkező (realizált) hozzáadott értékből – *előre megállapított ismérvek szerint* – milyen sorrendben kell a különböző funkciójú jövedelmi „kasszákat” feltöltenie. A 12 „kasszából” ugyanis az utolsókat már csak a „maradék” alapján töltheti fel, tehát ezekkel szemben kell a legnagyobb kockázatot vállalnia.

a) Az első három esetben a mindenekfeletti prioritást a dolgozók népgazdasági átlagszínvonalat elérő, akörül alakuló személyijövedelem-szintje képezi. A jövedelmekielégítés sorrendje tehát az $s' + s''$ -vel kezdődik.

Ezek közül a legelsőnél a „sorban állók” második helyén az államkassza áll: amennyiben a t és r típusú kiadások nem válnak el szervezeten belül egymástól, a t' , r' , t'' , r'' , t''' és r''' „holtverseny” helyezésben kerülnek elvo-

16. ábra
Jövedelempolitikai modellek

Prioritási sorrend	1. csoport			2. csoport			3. csoport				
	1. variáns	2. variáns	3. variáns	1. variáns	2. variáns	3. variáns	1. variáns	2. variáns	3. variáns		
1	$s' + s''$			s'			s'	s'	s'		
2							b'	$r' + t'$	b'		
3							r'	b'	$r' + t'$		
4							t'	b'	$r' + t'$		
5	$t + r$	$r' + r''$	b	$t + r$	$r' + r''$	s''	s''	$r'' + t''$	b''		
6							b''	s''	$r'' + t''$		
7							$t'' + r''$	$t + r$	r''	s''	$r'' + t''$
8									t''	b''	s''
9	b	$t''' + r'''$	$t + r$	b	$t''' + r'''$	$t + r$	s'''	$r''' + t'''$	b'''		
10							b'''	s'''	$r''' + t'''$		
11							b'''	s'''	$r''' + t'''$		
12	s'''	s'''	s'''	$s'' + s'''$	$s'' + s'''$	s'''	t'''	b'''	s'''		

násra. Fokozódik ez akkor, ha a banknak és a vállalatcsoportok központjainak is kielégítési prioritásuk van. Ha a t és r típusú kiadásokat külön kezelik, és befolyásuk mechanizmusai is eltérnek egymástól, kialakulhat egy $(t' + t'')$ és $(r' + r'')$, illetve az ezeket követő $(t''' + r''')$ sorrend: ez sem a vállalatot, sem a vállalati dolgozókat közvetlenül nem érinti. Az $(s' + s'')$ jövedelem számukra biztosítva van, a b jellegű jövedelmek 'maradékelven alapuló keletkezése vagy elmaradása a vállalatvezetés gondja, az s''' pedig úgysis a sereghajtó.

A második variáns annyiban különbözik az elsőől, hogy csak a dinamikus szinttartást biztosító centralizált jövedelmeknek van prioritásuk az ugyancsak dinamikus szinttartást lehetővé tevő vállalati források keletkezésével szemben, a reziduális tényező *általában*, minden jövedelemnél a kiugró dinamizmust finanszírozó többlet.

A harmadik variánsnál a prioritási sorrend igen előkelő második helyén a vállalati fejlesztési források állnak: az $(s' + s'')$ kifejezést a b jellegű jövedelmek egészének elkülönítése követi. Itt a centralizált t és r jellegű jövedelmek képződnek a maradékelv alapján, a dolgozók kiemelkedően magas honorálása ugyancsak a végére jut, mintegy végső reziduális tényezőként.

b) A második csoport mindenben megegyezik az elsővel, a különbség mindössze az, hogy a prioritási sorrendben a *minimálbér* van csak elől, az s''' jelzésű – a társadalmi termelékenység által megengedett fogyasztási szintet elérő – többletjövedelem viszont a prioritási sor alsóbb helyeire csúszik vissza: a vállalati beruházásokat preferáló változat esetében közvetlenül ezek mögé, a centralizált jövedelmet preferáló változatban pedig az s''' -vel együtt a sorrend végére.

c) Harmadik típusként egy, az előzőektől eltérő „filozófiájú” prioritási sorrendet tüntetek fel: itt nem a *jövedelemfajtáknak* van egymással szemben prioritásuk, hanem inkább a *fokozatoknak*. Vagyis a vállalatoknál keletkező G^* hozzáadott értékből először a „létfenntartást” biztosító jövedelmek elégitendők ki – egyéniek, vállalatiak és szélesebb közösségiek egyaránt –, majd a dinamikus szinttartás finanszírozása, s végül – a maradékelv alapján – az extra dinamizmust tápláló jövedelmekre kerül sor. A változatok csak annyiban ütnek el egymástól, amennyiben a négyes csoportokon belül a vállalati személyi jövedelmeknek, a beruházásoknak vagy a centralizált jövedelmeknek van a többiekkel szemben prioritásuk.

Nehéz volna választ adni arra a kérdésre, hogy van-e ideális jövedelempolitikai modell, s ha van, melyik az: kora, szituációja válogatja. Az 1. és 2. csoport első variációja például igen kemény jövedelemcentralizációt jelent,

ami kivételesen nehéz nemzetközi helyzetben, újjáépítési időszakban vagy az iparosítás kezdeti éveiben indokolt *lehet*, más szituációban viszont kifejezetten fékezi a gazdasági fejlődést és társadalmi feszültségeket okoz. Ugyanezen csoportok 3. variációi erősen decentralizált vállalati jövedelempolitikát tételeznek fel – a 2. csoporté erősen megszorított életszínvonal mellett –, ami ugyancsak indokolt *lehet* egy olyan korszakban, amikor a népgazdasági eredményeket nem elsősorban a központilag vezérelt, nagy szerkezetátalakító programoktól várhatjuk, hanem a vállalati – jobbára kis- és közepes volumenű – vállalkozásoktól, eltérő helyzetben viszont káros hatásúvá válhat. A 3. csoport variációi többé-kevésbé harmonikus kezdeményezési, döntési együttműködést tételeznek fel egyfelől az egyének és a vállalatok, másfelől a vállalatok és az integrációs szervek között. Ez azonban a fejlődés intenzifikálódásának, a gazdálkodási kultúra fejlettségének meglehetősen előrehaladott állapotát feltételezi. Mindenesetre, a világpiactól erősen függő, kis, iparosodott országok jövedelempolitikájában kívánatos, előbb-utóbb megközelítendő modellnek tartható. Az adott jövedelemeloszlás hibás voltának oka elsősorban a körülmények változásaihoz való alkalmazkodás hiányában keresendő.

Kétségtelen azonban, hogy a jövedelempolitikai gyakorlatnak három nagy kitapintható, felfogásbeli hibaforrása van: az egyik a b és s jellegű jövedelmek túl merev szétválasztása; a másik a t és r jellegű jövedelmek ugyancsak túl „nagyvonalú” összemosása, és végül a harmadik az a tévhit, hogy a jövedelmek kiáramlásának akár a nyakló nélküli elengedése, akár a szigorú fékezése növeli a hozzáadottérték-termelés ösztönzését. Vegyük őket sorra.

a) A hibás felfogás gyökere a vállalatnál létrehozható személyi jövedelmek egyértelműen termelési költségként való értelmezése. Ezt az „axiómát” a kapitalizmustól örököltük, ahol a *bér* valóban költség, pontosabban fogalmazva, ahol valóban a bér a költség. A mi viszonyaink között a vállalat inkább tekinthető „kollektív árutermelőnek”, mintsem „bérmunkán alapuló egyéni árutermelőnek”. Amint az egyéni kisárutermelő sem kalkulálja az egész anyag nélküli termelési értékét saját magának kifizetett „bérként”, hanem teljesítményarányos jövedelemként számolja el, úgy a szocialista vállalat gazdálkodási filozófiája sem választhatja mereven el az s-t a b-től. Persze kénytelen ezt megtenni akkor, amikor a tevékenységhez felhasznált termelési tényezők árösszegét egybeveti a realizálási árösszeggel: különösen amikor a világpiacon, versenyben kialakult árakon kell nyereséget kalkulálnia. Ez a művelet *szükséges, elengedhetetlen, de nem az egyetlen* sikkja a vállalat kalkulációjának.

Mai viszonyaink között a vállalatok általában és átlagosan (a jövedelem-szóródásról az alábbiakban részletesebben fogok beszélni) ($s' + s''$) szintű jövedelmeket fizetnek a dolgozóiknak, ezen belül jelentős r jellegű (valószínűleg $r' + r''$ nagyságú) részesedést fizetnek be a dolgozóik után a községi és államkasszába. Ez összességében akkora nemzeti „elevenmunka-költséget” jelent, amely ma, Magyarország esetében minimálisan 15–20%-kal haladja meg a külpiacok által az export és import áraiban együttesen elismert, kumulált bérszínvonalat. Ilyen kalkulációs felfogás szerint tehát Magyarország „drága”, a dolgozó lakosságot „túlfizeti” a mindenkori termelékenység szintjéhez képest. Ha a vállalatainknál foglalkoztatott embertömegeket bémunkásoknak, a vállalatnál szerzett jövedelmüket sima munkabérnek tekintjük, ez a megállapítás tényleg igaz. Ha viszont *kollektív tulajdonosként* tekintjük magunkat, akkor inkább vagyunk hasonlósákosak ahhoz az árutermelőhöz, aki bruttó bevételéből folyamatosan feltölti anyagkészletét, fizeti a műhelybért, villanyszámlát, félretesz pénzt gépeinek cseréjére, de rossz üzletmenet esetén sem éheznek és családját sem éheztesíti, mert fenn akarja tartani erőnlétét, és nem veszi ki a gyerekeit az iskolából: inkább néhány évre lemond a terjeszkedésről. *Ez a társadalmi konszenzus alakult ki a realizálható jövedelmek felhasználásának alapárányait illetően.*

Kialakulhatott volna más is: például az, hogy a világpiacon átváltozások teljes terhét jóléti színvonalunk csökkentésével ellensúlyozzuk, és ezen az áron kalkulációinkban versenyképesebbek maradunk. Ezekben a kalkulációkban a munkateljesítmények ellenértékéiként keletkező egyéni jövedelmek közel kerültek volna az s' szinthez, aminek a gazdaságunk fejlesztésének emberi faktorára gyakorolható *távlati* romboló hatását nehéz volna kiszámítani (példánk kisiparosának erőnléte csökken, gyermeke pedig tanulatlan marad!).

Valójában a magyar gazdaságpolitika, amikor magáévá tette a jóléti vívmányok megőrzésének célját, az ($s' + s''$) jövedelmi prioritása mellett döntött az összes többi ellen, mindenekelőtt a ($b'' + b'''$) rovására, vagyis *makroökonómiai* szinten nem tekintette áthághatatlanak az $s : b$ korábban kialakult mértékét. Ugyanakkor *vállalataink* számára a *rendelkezésükre álló* jövedelmen [$G^* - (t + r)$] belül az ($s' + s''$) színvonalú egész jövedelem egyértelműen *termelési költségként* jelenik meg: bérszintjüket akkor is a központi normatívákhoz kell igazítaniuk, ha jövedelemösztrónzással nagyobb hatékonyságnövelést remélnek, mint beruházásokkal, és a részesedési alapot sem növelhetik más alapok rovására. A vállalatok fordítva is meg vannak kötve: nem állapodhatnak meg a kollektívák egy-két éves „bérstop”-ban egy olyan sürgős és nagy hatékonyságú fejlesztés gyors lebonyolítása érdeké-

ben, amely a későbbiekben kamatostól megtéríthetné a bérszínvonalban is önmagát, mert merev adminisztratív és/vagy pénzügyi falakba ütköznek. A vállalati kollektíva számára tehát a „bér”-forint, a „nyereségrészesedés”-forint, valamint a „nyereség”-forint egymásra nem konvertálható, ami önmagában jelentős fékje a vállalkozási kedvnek.

A vállalati iniciatívát nagymértékben lehetne fokozni azzal, ha a termelőkollektíva által megtermelt és realizált hozzáadott értéket (a G^* -t) a jövedelemképzés szempontjából egységesebben lehetne kezelni. *Garantált bérként* vagy az s' szintet, vagy legfeljebb az ($s' + s''$) középértékének megfelelő szintet folyósítanák, mintegy *jövedelmi előlegként* – és ez szerepelne egyben a vállalat kalkulációjában az eleven munka felhasználásával arányos termelési költségként. (Becslésem szerint ez a mai bérszínvonal kb. $\frac{2}{3}$ -át – $\frac{3}{4}$ -ét jelentené.) Az s'' -kiegészítés maradványa és az esetleg keletkező s''' *utólagos* elszámolással évi 1–4 alkalommal kerülne számfejtésre, a kiskollektívák és az egész vállalat eredményességétől függő összegben. Bizonyos tól-ig határok között módot kellene nyújtani a vállalatoknak arra, hogy az $s : b$ arányt időről időre módosíthassák termelési és fejlesztési feladataik függvényében, mindenekelőtt az s''' és b''' , egyes esetekben az ($s'' + s'''$) és a ($b'' + b'''$) mértékének erejéig. A létrehozott vállalati tanácsok, dolgozói értekezletek, felügyelőbizottságok egyik legfontosabb feladata éppen a vállalatoknál képződő, diszponibilis jövedelmek célszerű arányainak időről időre való kialakítása lehet.

b) A másik hibás felfogás gyökere az – ugyancsak a polgári rendszertől örökölt – „egységes államkassza” szemlélet, amelyben korlátlan „konvertibilitásúvá” válnak a t és r típusú bevételek. A két, gazdasági és politikai szempontból erősen eltérő állami funkció ellátását szolgáló pénzügyi források egy kasszában – a költségvetésben – való keverése mindennapos gyakorlattá teszi az olyan, mértéktelen átcsoportosításokat, amelyek akadályozzák e funkciók normális gyakorlását. Jó néhány évig például a teljes infrastruktúra amortizációs alapjának oroszlánrészét is a termelőberuházások finanszírozására fordítottuk (az r' -t is t''' -ként költöttük el!), aminek a következménye súlyos aránytalanság lett az infrastruktúra rovására. Ez exponenciálisan növekedett azáltal, hogy a megsokszorozódott termelőkapacitás a szállítási, hírközlési, kommunális, egészségügyi, oktatási stb. infrastruktúra iránt is sokszoros igényvel lépett fel, holott az erősen megkurtított anyagi eszközök a meglévő színvonal lineáris (nem dinamikus) szinttartását is alig-alig voltak képesek biztosítani.

A folytonos pénztelenséggel küzdő államháztartás – a lökészerűen jelentkező *égető* hiányhelyzetek nyomására – a jövedelemcentralizáció növelésé-

vel reagál, ami ugrásszerűen megnöveli az elsősegély jellegű „forró pénzek” iránti igényt. Ez más oldalról terheli túl a költségvetést. A beruházási igények – a b” és különösen a b”” jellegű forrásoktól megfosztott vállalatok krónikus tőkehiánya miatt – ismét csak a költségvetést terhelik (közvetlenül, vagy a bankon keresztül, közvetve). Végül is a költségvetés minden mértéken túl centralizálja a jövedelmeket, és igen alacsony határfokkal osztja el őket újra.

Valószínű, hogy a kevesebb több lehetne, és a jövedelemforrásoknak államgazdasági funkciók szerinti keményebb elhatárolása eleve gátolná a túlköltekezési hajlamot. Elképzelhető például, hogy több, egymástól független államkasszát működtessünk: egyet az r típusú költségek finanszírozására (államapparátus, oktatás, tudomány, egészségügy, szociális kiadásokhoz való állami hozzájárulás), egyet a gazdasági szférában való állami részvétel (t) számára: itt célszerű különválasztani a kiegyensúlyozó intervenciók alapokat (szubvenciók, dotációk) és az állami stratégiai beruházási alapokat. A negyedik kassza a társadalombiztosítás (nyugdíj, családi pótlék, GYED, táppénz stb.) bevételeit és kiadásait kezelné, azzal gazdálkodna. A négy kassza egymással csak bankon keresztül, magas kamatterhes hitelkapcsolatban állhatna.

c) A vállalati jövedelmek felhasználásának még nemrég tapasztalt aprólékos megkötöttségei és a nemzeti hozzáadott érték zömének a költségvetésen keresztül való futtatása végső soron biztosítékot *látszanak* teremteni arra nézve, hogy a gazdaságpolitikai vezetés közben tudja tartani a reálfolyamatokat a jövedelemszabályozás révén. Valójában azonban azt tapasztalhatjuk, hogy ez a rendszer folyamatosan szakadozik, az eredeti – nemegyszer alaposan végiggondolt, helyes – gazdaságpolitikai célokkal ellentétes vagy legalábbis azoktól erősen eltérő folyamatokat indukál. Ezt a jelenséget a hazai közgazdasági irodalom úgyszólván „túttárgyalta”.

Érdekes, hogy a gazdaságpolitikai szándékok megvalósulási határfoka csaknem egyformán alacsony akkor is, ha a jövedelemszabályozás „nagyvonalúan” bánik a pénzzel, és akkor is, ha a legszigorúbb korlátozásokat lépteti életbe. Korai volna ebből olyan szélsőséges következtetéseket levonni, hogy „ami nem megy, azt kár erőltetni”, vagyis; vagy mondjon le a gazdaságpolitika a jövedelemszabályozásról, vagy térjen vissza a közvetett eszközökkel való szabályozásról az adminisztratív vezérlésre. Valószínű, hogy inkább a módszerekkel van baj. Egyfelől, a jövedelemcentralizációs és -decentralizációs hullámok gyakorta váltogatják egymást. Hol hirtelen megnő a személyi jövedelemként vagy vállalati beruházásként felhasználható rész mennyisége, hol hirtelen restrikciónak következik be: a vállalatok sem

lélektanilag, sem elszámolási-kalkulációs-fejlesztéspolitikai szempontból nem érkeznek felkészülni a pénzügyi stílusváltásra.

Másfelől, bonyolultabb egyensúlyi helyzetekben viszont szinte vallásos hitté válik a pénzügyi restriktiók szigorításának hatásosságába vetett bizalom. A vállalati jövedelemtöbbletek mind nagyobb (előre nehezen kiszámítható) hányada eleve úgy jön létre, hogy az centralizálásra kerülhet. Ez végképp megnöveli a zavart, teljesítmény-visszatartási és spekulációs tendenciákat szül a vállalati szférában. Mindennek nyomán családottság lép fel a pénzügyi szerveknél, ami még extrémebb restriktiókat eredményez. A gyakorlat közeledik a 16. ábrán jelölt 2. csoport 1. variációjának modellsémájához. A helyzet előbb-utóbb tarthatatlanná válik. Minél túlszabályozottabb a rendszer, annál több az ütközés, a rés, amit ilyenkor ki lehet használni.

Ilyenformán „terven kívüli” tendenciák, jövedelmek keletkeznek, és semmi érdemi biztosíték nincs arra nézve, hogy a vállalatoknál megjelenő – akár s, akár b típusú részjövedelem-növekedés mögött valamiféle G^* teljesítmény van. Persze a költségvetéshez befutó pénzek mögött sem biztos, hogy reálteljesítmény lappang. Ezért is igyekszik a költségvetés lehetőleg minden pénzt magához vonzani, hogy aztán, mintegy „műveseként”, kiszűrje a salakkal telített többletfolyadékot: a teljesítmény nélküli jövedelmeket, és csak a „tisztá vért” engedje tovább. Ez nem sikerül neki, hiszen a gazdaság vele szembeni szívóhatása mindig versenyben áll az ő szívóhatásával a gazdasággal szemben: az energiája erre a versenyre megy el, a „szűrőhatás” végül is jórészt elsikkad. Ha szívóhatását csökkenti, egy jó ideig még számolnia kell a gazdaság változatlan szívóhatásával, vagyis a vállalati források bővítésére való törekvés vagy azzal jár, hogy átszívja az r jellegű kiadásokra szánt részeket, vagy pedig súlyos deficitet vállal. Ez rövid időn belül kényszeríti az újabb restriktiókra.

A jövedelemdecentralizációs kísérletek tehát ugyancsak rossz hatásfokúak. Mire a költségvetés elszánja magát arra, hogy mérsékli a jövedelmek újraelosztásának mértékét, akkor elhalasztott kereslet gyűlik fel a vállalatoknál, hogy minden többletforint, amit *nem von el*, saját többszörösével egyenlő azonnali elköltési kényszert szül, amit ismét csak a gazdasági folyamatokat zavaró – spekulációs jellegű – mozgásokkal vagy egyéb, pénzhigító módon tudnak a vállalatok kielégíteni. Ezért is olyan fontos a fokozatos áttérés a 16. ábrán 3. csoportban feltüntetett jövedelempolitikai modellre. A jövedelmek fokozatonkénti szabályozása (Y' , Y'' , Y''') és a teljesítményarányos osztozás az egyének, a vállalatok és az integrált társadalmi képződmények (főként az államkasszák) között – elemi feltétele a kiegyensúlyozott értéktermelésnek a reálgazdaságban és a jövedelmek arányos elköltésének.

2.3. Vállalati jövedelmek és teljesítmény

Tegyük fel, sikerül kialakítani egy, az optimálisnak többé-kevésbé megfelelő népgazdasági arányt a hozzáadott értékek nemzeti szintű eloszlásában: az állam, a vállalati szféra és a lakosság közötti osztozkodás a feladatoknak és a közmegelégedésnek megfelelően történik. A centralizált tőke (t) elegendő arra, hogy az állam teljesítse „vészelhárító” és „szuper-vállalkozói” funkcióit, a centralizált fogyasztási alap (r) pedig elegendő ahhoz, hogy minden olyan nem-termelő beruházást és non-profit szektorbeli elevenmunka-felhasználást finanszírozzon, amelyek közösségi szinten való megvalósítása hatékonyabb, mint a decentralizálté. Más oldalról a vállalati szféra rendelkezésére álló beruházás elegendő a termelőapparátus egészének fenntartásához és dinamikus szinttartásához, és mindezek mellett a lakosság jövedelme biztosítja az egész lakosság reálisan indokolt jólétét.

A b és s jellegű jövedelmet ezek után a *teljesítményelv* alapján felépülő mechanizmusnak kell szétosztani. A „teljesítmény” kifejezésen természetesen az árumetamorfózison átment hozzáadott érték (a G^*) értendő. A vizsgálódás tehát leszáll makroszintről a mikroökonómiai szférába.

A vállalat árbevételéből megvásárolja a termelés továbbviteléhez szükséges anyagokat, a maradék a *realizált* hozzáadott érték. Ez mennyiségileg eltérhet az előkalkulált (prognosztizált) hozzáadott értéktől aszerint, hogy

- a vállalat el tudta-e adni az egész megtermelt árutömeget, s az általa elért ár hogyan viszonylik a prognosztizált árhoz;
- a vásárolandó anyagmennyiség ára hogyan viszonylik az előző termelési ciklusban felhasznált anyagok árához.

A hozzáadott értékéből a vállalat leadja a centralizált (állami, közösségi, bank, vállalategyesülési stb.) jövedelmeket: amiye marad, azt felosztja s-re és b-re, vagyis egyéni jövedelmekre és nettó nyereségre:

$$c + G = P \rightarrow G^* - (t + r) = g^* = s + b,$$

ahol c = termelőeszköz-felhasználás, P = kibocsátás árösszege. Ami az s : b arányt illeti – mint már említettem –, három modell létezik. Az elsőnél az s egyértelműen költségként van felfogva, azaz a személyi jövedelmek társadalmi konszenzusban kialakított mértéke (ami nagyjából megegyezik az $s' + s''$ -vel!), „ha esik, ha fúj” kifizetendő. A vállalati, beruházható jövedelem a „maradékelv” alapján képződik. Ezt enyhítheti egy – s''' jellegű (de annak funkcióit betölteni nem képes) – nyereségrészesedés, amelyet általában $s' + s''$ szerint osztanak el. Ez az elosztási modell jellemző ma állami vállala-

latainkra: önmagában hajlamos a vállalati érdek és a dolgozói érdek merev elkülönítésére (erős szakszervezet és a vállalatvezetésben való részvétel esetén: szembeállítására).

A másodíknál az $s:b$ arány folyamatosan újra- és újrakötendő vállalati megegyezés tárgya – esetleg államilag szabályozott tól-ig sávban –, ahol az s alsó határa közelít az s' -höz, a b alsó határa a b' -höz. Ez jellemző lehet az egyszerűbb és átláthatóbb műszaki és piaci viszonyok között működő kis-szövetkezetek jövedelemgazdálkodására.

A harmadikra nehéz ma élő példát találni. Ez ugyanis az $(s'' + s''')$ -t a G^* függvényében mozgó jövedelemként, afféle „*dolgozói jutalékként*” fogja fel. Csak az s' vonatkozásában vállal eleve kifizetési kötelezettséget, az s'' -t egy „elsőfokú konszenzus”, az s''' -t egy „másodfokú konszenzus” tárgyává teszi, mégpedig úgy, hogy viszonylag *magas – a szakmai átlagot valamelyest meghaladó – jövedelemképződés esetén az s''' és b''' közötti, közepes rentabilitás esetén az s'' és b'' közötti választás, illetve arányos megosztás kérdését veti fel.*

Magyarán a következő kérdésben hoz létre időről időre kollektív konszenzust: a jövőbeni nagyobb jövedelemteremtő képesség érdekében a g^* -t milyen arányban célszerű megosztani a vállalati kapacitásnövelő beruházások és a kollektíva anyagi ösztönzését növelő jövedelem között? Előfordulhat például, hogy a vállalat dolgozói célszerűnek ítélik bizonyos időre *lemondani* az s''' színvonalú személyi jövedelemről, hogy kiegészítsék a vállalat forrásait b''' színvonalúvá (ennek lehet különböző formája, a bérönkorlátozástól a vállalatikótvény- vagy tulajdonosirészjegy-vásárlásig, kommunista műszakok jövedelmének felajánlásáig bezárólag!), s ezzel *saját maguk* számára megalapozzanak egy olyan fejlődést, amely a jövőben *rendszeres* s''' színvonalú jövedelmet biztosít.

Az sem kizárt, hogy egy „szürke” termelési és üzleti sikereket produkáló vállalat dolgozói kollektívája hasonló módon, az s'' szintű bér egy adott hányadának ideiglenesen a vállalat rendelkezésére bocsátásával elősegíti a „szürkeségből való kitörést”, illetve a gyenge teljesítményű vállalat életképessé válását.

Az is előfordulhat természetesen, hogy a vállalat éppen olyan fejlődési periódusban van, amikor az emberi teljesítmény ösztönzése a vállalkozások sikerének kulcsa: vagy azért, mert befejeződött egy modernizálási hullám, s a legfontosabb hatékonysági forrás a megszerzett új technológia kiaknázása, vagy éppen azért, mert a vállalat beruházáshiányban szenved, és momentán nincs egyéb tartaléka, mint az emberek szorgalma és találékonysága. Ebben az esetben – ugyancsak konszenzus alapján – bizonyos mértékig megnövelheti az s arányát a b rovására.

Ha képzeletben a vállalat kasszájában s és b „rekeszt” különítünk el, úgy is felfoghatjuk, hogy ezek egymást „kölesönnel kísérik” a vállalat előtt álló feladatok megoldásának meggyorsítása céljából. A rugalmas jövedelemát-csoportosításnak akkor van meg az eredménye, ha az a G* jövedelem növe-
lése irányában „söpri az utat”. Gyakorlatilag azonban ez csak akkor képzel-
hető el, ha

– az emberek munkalehetőségei nem korlátlanok: keresetnövelési lehetőségre nincs vagy csak korlátozottan van mód egyszerű munkahely-változtatás útján;

– az országos gazdaságsszabályozás nem olyan stabil, hogy prognosztizálhatóvá válik az ilyen jellegű erőfeszítések – vállalkozások – kimenetele;

– a kollektíva megbízik a vezetésben és ellenőrizheti az általa összehozott anyagi javakkal való sáfarkodást.

(E három kritérium egyben a *gazdatudat* kialakulásának feltétele is! Elképzelhetetlen, hogy havonta munkahelyet változtató, a munkahelyi vezetés ügyeibe belelátással és beleszólással nem rendelkező, a szabályozás hektikus változásainak kitétt vállalatokban dolgozó emberekben bármikor is kialakuljon – legalábbis, hogy *tömegében* kialakuljon – a szocialista tulajdonosi mentalitás!)

2.4. Keresetek és teljesítmény

Az egész rendszer csak akkor hatékony, ha az *egyéni jövedelmek* is arányosak a reálteljesítményekkel. Az egyéni jövedelmeket az $s' + s'' + s'''$ összegének kell felfogni: másképp nem is lehet. Igaz, hogy a jól szervezett vállalatoknál a dolgozóknak tudniuk kell a különbséget a minimálbérük és a munkahelyi reálteljesítmény függvényében keletkező többletjövedelmek között, és kalkulálniuk is kell a kritériumokkal. Mégis a borítékba nem pántlikázott vásárlási utalványok, hanem egynemű bankjegyek kerülnek, s az egyén viselkedési kondicionáltságát végül is a vállalatánál szereshető összjövedelme határozza meg. Ennek kell tehát teljesítményarányosnak lenni.

Teljesítményen itt időegység alatt létrehozott, realizálható hozzáadott értéket értek. Ez elvileg könnyűvé teszi a mérést, mivel minden olyan, teljesítménymeghatározó faktort a pénz közös nyelvére lefordítva jelenít meg, amely egyébként különemű, s ennek következtében csak egymással összehasonlíthatatlan mutatókkal volna – esetleg – kifejezhető: így például a munkaidő-kihasználás, az intenzitás, a szakmai tudás, a rutin, a precizitás, az innovációs készség, a szervezőkészség, a munka egészségre ártalmas volta, a munkahely vagy munkakör presztízs-növelő vagy -csökkentő jellege, a munkahely megközelítési viszonyai (mint „munkaráfordítási rezsi”) stb. Végül is az

anyag nélküli termelési értékben ezeknek valamilyen kombinált értékelése jelenik meg, különösen olyan árrendszerekben, ahol az árfelhajtó és -lenyomó hatások sztochasztikus értékítéletekké összegeződnek.

Ugyanez azonban nehezzé is teszi az egyéni teljesítmény mérését, mivel a hozzáadottérték, árukategória lévén, csak az árumetamorfozisz-pontokon számítható egzakt módon, és a mi jelenlegi gyakorlatunkban a „legmélyebb” mérhetőségi pont a vállalat. Ha tehát elfogadom a hozzáadott értéket mint objektív teljesítménymutatót, akkor feltételeznem kell, hogy ennek mérése nemcsak vállalati mélységben lehetséges, hanem árumélységben és a technológiai lánc egyes szemein is. A legkisebb egység, amelynek a hozzáadottérték-teljesítményét a gyakorlatban mérni kellene, a vállalatokon belüli kiskollektívák, amelyek aztán a maguk alkotta módszerekkel bonthatják le a teljesítményt tagjaikra. Nehezíti a hozzáadottérték-alapú teljesítménymérést az a körülmény is, hogy a tényleges (a piac által visszaigazolt) teljesítménymérés jóval később történik, mint a teljesítmény „leadása”: magyarul a kiskollektíva vagy az egész vállalat teljesítménymérését prognosztizált adatok alapján lehet megejteni, amit később a piaci visszaigazolás birtokában korrigálni kell. Ezek reális gondok, amelyek gyakorlati megoldása nélkül e gondolatmenet csak „rendező elvként” használható.

Feltételezve, hogy létezik valamilyen objektíve megalapozott – és az emberek józan ítélete szerint is elfogadható, igazságos – teljesítményskála (\bar{g}), ezt felmérhetjük a jövedelemdiagram abszcisszájára. Az ordinátán a pénzjövedelem (s) foglal helyet. A diagram egyaránt ábrázolja egy-egy ember teljesítménytöbbletének jövedelemnövekedési konzekvenciáit, vagy több ember teljesítménydifferenciáinak jövedelemdifferencia-konzekvenciáit (tehát térben és időben egyaránt ábrázolja). A teljesítmény és annak a dolgozó, illetve az egyidejűleg dolgozók számára való jövedelembeli (jövedelemdifferenciabeli) megjelenése mindenképpen egyenes függvénykapcsolatot feltételez:

$$s = f(\bar{g}).$$

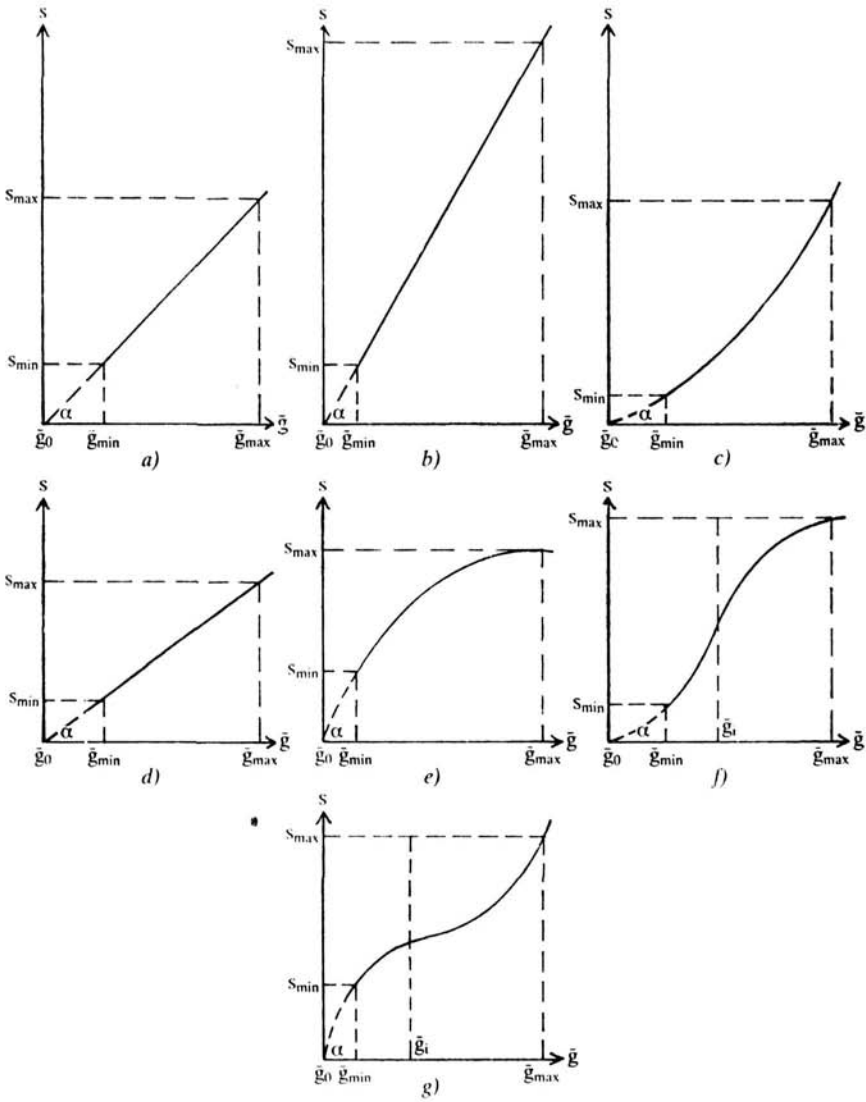
Minden más eset túllépi az ésszerűség határát (ami nem azt jelenti, hogy gyakorlatilag kizárt: bekövetkezésekor azonban káros, gazdasági és erkölcsi romboló hatása előbb-utóbb érzékelhetővé válik!). (Lásd 17. ábra).

I. A legegyszerűbb a kettő lineáris kapcsolata, vagyis az, amikor egységnyi teljesítménynövekedéshez, illetve teljesítménytöbblethez egységnyi jövedelemnövekedés tartozik (17/a ábra):

$$s = \bar{g}.$$

17. ábra

Jövedelem-teljesítmény összefüggések

Persze a valóságban a jövedelmi skála az $s_{\min} \rightarrow s_{\max}$ tartományban alakul ki, vagyis azon g_{\min} teljesítményküszöbötől, amelynél a kollektívának már érdemes működtetni a munkahelyet, addig a g_{\max} teljesítményhatárig, amely az adott műszaki-gazdasági körülmények között elérhető (teljesíthető).

2. Kialakulnak *progresszíven teljesítményarányos* jövedelemnövekedési, illetve jövedelem-differencia-sorok. A legkézenfekvőbb az, amikor egységnyi teljesítménytöbblet az egységnyinél *nagyobb*, de *konstans* nagyságú jövedelem-többlet tapad. A függvény elsőfokú marad, meredeksége azonban meghaladja a 45° -ot, vagyis $\text{tg } \alpha = z > 1$ (17/b ábra):

$$s = z\bar{g}.$$

Lehet olyan honorálási rendszer is, amikor a teljesítménytöbblet tapadó jövedelem-többlet emelkedése *exponenciális*: a küszöb-teljesítménytől távolodva minden teljesítménynövekedés (vagy -differencia) hatványozott jövedelem-növekményben tükröződik (17/c ábra):

$$s = z\bar{g}^2.$$

3. Ezenkívül kialakulhatnak *degresszíven* teljesítményarányos jövedelem-sorok, amelyek közül az egyszerűbb a *lineárisan* degresszív skála ($s = z\bar{g}$, ahol $z > 1$), és a bonyolultabb a *logaritmikusan* degresszív skála, ahol

$$s = z \cdot \log \bar{g},$$

vagyis a teljesítménynövekményhez kapcsolódó jövedelem-növekmény egy kezdeti meredek növekedést követően aszimptotikusan közeledik egy bérszint-plafonhoz (lásd 17/d és 17/e ábrák).

4. Végül lehetnek különböző kombinált skálák. Csak kettőt említek:

a) a teljesítmény lineáris növekedéséhez eleinte exponenciális jövedelem-többlet járul, amely egy kritikus (inflexiós) pontnál átcsap logaritmikus növekedéssé (17/f ábra):

$$s = z_1 \cdot (\bar{g}_0 \rightarrow \bar{g}_i)^2 + z_2 \cdot \log (\bar{g}_j \rightarrow \bar{g}_n)$$

b) az előző inverze: a gyors, de fokozatosan lanyguló teljesítmény-össz-tözés egy kritikus ponton ismét gyorsulóvá (exponenciálissá) válik (17/g ábra):

$$s = z_1 \cdot \log (\bar{g}_0 \rightarrow \bar{g}_i) + z_2 (\bar{g}_j \rightarrow \bar{g}_n)^2.$$

A teljesítmény-bér összefüggés általános képlete:

$$s = z' g^k,$$

ahol z' a görbemeredekség $\left(\frac{ds}{dg}\right)$, k a függvény fokát jelzi.

Hangsúlyozom, a diagramok jelölhetik egy adott személy teljesítmény-változásainak („*időbeli*”) jövedelemkonzekvenciáit, de jelölhetik a különböző teljesítményt nyújtó személyek („*térbeli*”) jövedelemdifferenciáit is. Az „*időbeli*” esetek túlnyomó része vagy az egyenesen és temperáltan *lineáris* (17/a, 17/d), vagy a *logaritmikus* (17/e), vagy az *exponenciális-logaritmikus* kombinált (17/f) sémával írhatók le. Tartósan és tömegesen ugyanis nem lehet egységnyi teljesítménynövekedést egységnyi *meghaladó* jövedelemmel honorálni a fogyasztás–beruházás vállalati és népgazdasági arányainak felrúgása nélkül. (Ha a gazdaság valamilyen oknál fogva mégis erre kényszerül, ár- vagy adópolitikával kénytelen korrigálni). Más a helyzet a jövedelmek *térbeli* megoszlásával. Itt jelentkezhetnek olyan osztály-, réteg- és/vagy szakmai preferenciák, amelyek nyomán az egymás mellett dolgozók pillanatnyi bérszint-differenciái esetleg exponenciális görbével írhatók le.

Ha a társadalom különböző teljesítményszintet nem egyformán honorál, vagyis

$$s_j \leq s_i, \quad \text{illetve}$$

$$\Delta s_j \geq \Delta s_i,$$

az azt jelenti, hogy *valakitől* elvesz azért, hogy *másnak* többet juttathasson. A *térbeli*, a teljesítménnyel nem egyenesen arányos jövedelemdifferenciák társadalmi preferenciákon alapuló jövedelemátcsoportosítást takarnak.

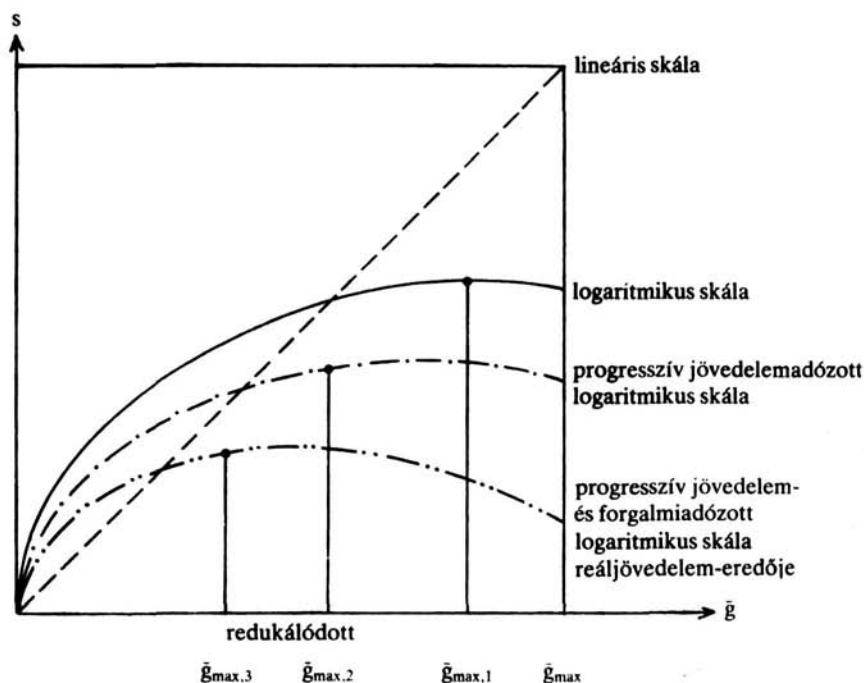
A *degresszív*, lanyhuló görbékkel ($z < 1$; $s = \log g$) leírható jövedelemskálák a magas teljesítményűek „megsarcolását” jelentik az alacsony teljesítményűek javára, míg a *progresszív*, erősen emelkedő görbékkel ($z > 1$; $s = = zg^2$) leírhatók esetében ellenkező a helyzet. A *degresszív skálák önmagukban teljesítmény-visszatartó hatásúak*: minél intenzívebben dolgozik valaki, minél nagyobb innovációs készséget mutat, minél tanultabb, *relative* annál kevesebbet keres. A hatás hasonlít ahhoz a lineárisan teljesítményarányos honorálási skálához, amelyet progresszív személyi jövedelemadóval terhelnek, vagy pedig ahhoz az ugyancsak lineárisan teljesítményarányos skálához, amely párosul egy, a fogyasztási preferenciák emelkedésével arányos, prog-

resszív forgalmi adóval terhelt fogyasztói árrendszerrel. Az olyan országokban, ahol degresszív jövedelmi skála alakult ki, ezért nem ajánlatos sem a progresszív jövedelemadó, sem a progresszív forgalmi adó használata, mert ez meghatványozza a teljesítmény-visszatartó erőt. (Lásd 18. ábra.)

A progresszív skálák ezzel szemben igen erős teljesítménykényszert jelentenek. Különösen akkor, ha az alsó teljesítményszakaszokhoz a létminimumot nem vagy éppen hogy csak elérő jövedelem nagyságok tartoznak. Ez mindenkinek egyéni érdekévé teszi a kiemelkedést a kis teljesítményű rétegből: akár tanulással, akár ereje maximumát nyújtó, fegyelmezett, gondos munkával. (Feltételezem, hogy a spekulációs jellegű jövedelemszerzési lehetőségek előtt az út – amennyire az reálisan lehetséges – le van zárva: ha tudniillik a gazdaságpolitika erre nem fordít gondot, olyan torzulások lépnek fel, amelyek képesek semmivé tenni a progresszív munkajövedelem-szerzési rendszer összes pozitív hatását!) Ha a fogyasztói árrendszerben ezt a progresszív

18. ábra

A jövedelemgörbe és a „kiegészítő”, degresszíváló mechanizmusok kumulált hatásai

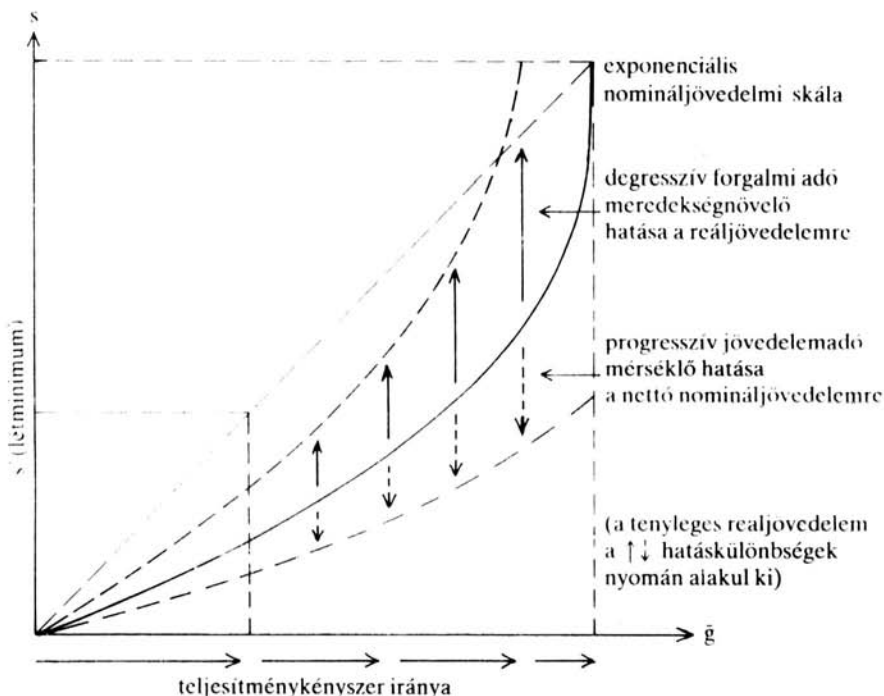

bérskálát degresszív forgalmiadó-skála egészíti ki (a magas keresetűek által vásárolt holmik *relatív*e olcsóbbak, mint a létfenntartási cikkek), a reáljövedelem igen meredek progresszivitású lehet. Ezt fékezik általában progresszív személyi jövedelemadóval: másképpen fogalmazva, progresszív jövedelemadó rendszerbe állításának csak ilyen szerkezetű mechanizmusok esetén van létjogosultsága. (Lásd 19. ábra.)

Mindennek tudatában nem érthető, miért uralkodtak el például a szocialista országokban a degresszív jövedelemképződési politikák: valójában ezeknek is tulajdonítanak olyan előnyöket, amelyek viszont a progresszív modellből hiányoznak. A túlzásba vitt progresszív jövedelemrendszer ugyanis az alacsony teljesítményűekkel finanszíroztatja meg a magas teljesítményűek ösztönzését: ezzel ugyan igen erős teljesítménykényszert eredményez, de a létminimum közelében vagy az alatta kereső – sokszor igen jelentős –

19. ábra

A jövedelemgörbe és a „kiegészítő”, progresszíváló vagy degresszíváló mechanizmusok kumulált hatásai

tömegek számára generációkra előretekintve elzárja a felemelkedés útját. A nagy teljesítményűek munkaerő-újratermelési kondíciói a teljesítménnyel hatványozottan javulnak, az átlagjövedelem reálértéke a piacon realizált hozzáadottérték-tömeg fajlagos értékének növekedésével ugyancsak emelkedik, a társadalmi differenciák viszont nőnek és a társadalom polarizálódik. A munkajövedelmek egy szűk rétegnél mindinkább elérik a *tőkésülési lehetőségek* határát. A progresszív jövedelemadó ezt ugyan fékezi, az így elvont jövedelem jelentős része *szociális* költséggé ($r'' + r'''$) alakul át, ami némileg javítja a társadalmi mobilitás feltételeit. Ennek ellenére még nem tapasztalunk olyan *gyakorlati* alkalmazást, amely megakadályozta volna a jelentős tőkejövedelmeket eredményező tőkésülést és megvalósította volna az általános társadalmi mobilitást.

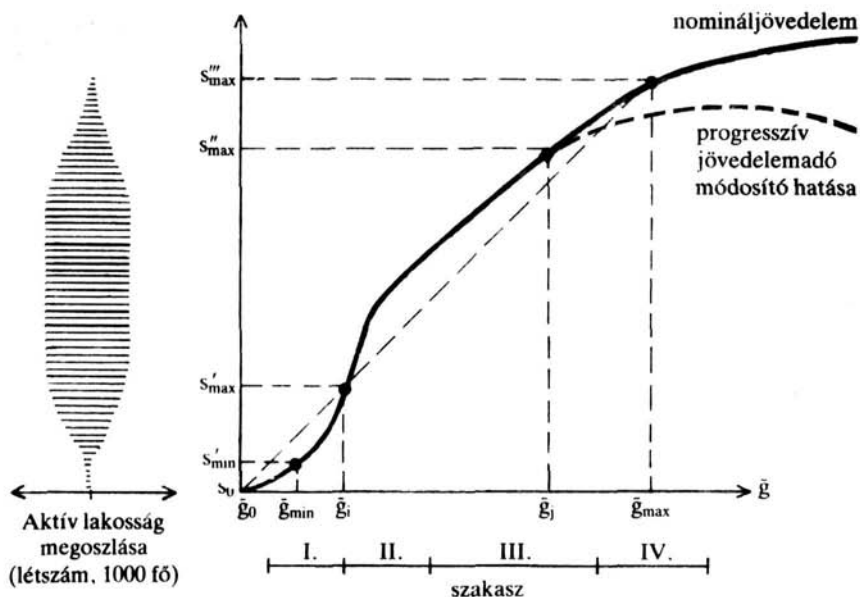
A progresszív skála ilyenformán a modern tőkés társadalmak jövedelemmodelljeként vonult be a köztudatba. A degresszív rendszerek – az alacsony teljesítményűeknek a magas teljesítményűek terhére történő túllfinanszírozásával – kis hatékonyságú, elmaradott országokban, a létminimumot általánosan biztosító rendszerként születtek. A másik bevallott célja a társadalmi mobilitási lehetőség megnövelése, az iskolázási költségek állami átvállalásával és a kiterjedt szociális gondoskodás rendszerével együtt a mobilitás általánossá tétele. A több évtizedes tapasztalat azonban azt bizonyítja, hogy ez utóbbi feladatát csak részben és igen kis hatásfokkal oldotta meg. A kis teljesítményű (iskolázatlan, szakképzetlen, alacsony munkakultúrájú) rétegek relatív túlfizetése az esetek túlnyomó többségében vagy társadalmilag haszontalan – sokszor káros – fogyasztássá válik, vagy az anyagi színvonal gyarapításának olyan fokozását képezi, amely társadalmi hatás szempontjából meddő, azaz nyomában az emberi tényező alkotóképességének *minőségi* gyarapodása alig érzékelhető.

A nagy és tömeges szegénységből való kiemelkedést követő időben a degresszív skála már nem látszik előrevivőnek. Áttérni a progresszív skálára viszont, annak társadalmi következményei miatt nem tanácsos. Valószínű, hogy egy összetett jövedelemrendszer kialakítása lesz inkább célszerű (lásd 20. ábra).

– Jó, ha a kombinált jövedelem-skála az alacsony teljesítményűek szférájában *progresszív*, vagyis *kézzelfogható* kényszert jelent a teljesítmény-visszatartással szemben és – ugyancsak *kézzelfogható*, erőteljes – ösztönzést a teljesítménynövelés (mindenekelőtt a munkaidő-kihasználás, szorgalom, fegyelem, a végzett munka minőségi eredménye) irányában. A vállalatok számára rentábilis munkahelyfenntartás szintjét el nem érő teljesítményűek (\bar{g}_{\min}) a létminimumot (s'_{\min}) el nem érő jövedelemmel lehessenek csak hono-

20. ábra

Kombinált jövedelemskála

rálhatók, vagyis praktikusán ezeket a munkahelyeket vagy meg kell szüntetni (ha tudniillik a munkafeltételek *objektíve* nem engednek meg elviselhető hatékonyságú munkát), vagy olyan emberekkel betölteni, akik elviselhető teljesítményt adnak (ha tudniillik az alacsony határfok *szubjektív* tényező eredménye). Az alacsony teljesítményűek honorálásának teljesítményfüggése ebben a szakaszban addig progresszív, amíg el nem éri a tisztas, szerény megélhetést biztosító s'_{\max} színvonalat, amelyet \bar{g}_1 teljesítménnyel (amit kb. egy szakképzettség nélküli, nem nehéz fizikai munkát végző nő lelkiismeretes munkával, teljes időkihasználással elérhet) produkálni lehet. Ez kb. az aktív lakosság $1/4$ -ét érinti.

– A skála itt fokozatosan átlendül enyhén meredekké váló *lineáris* növekedésbe (egységnyi teljesítménytöbblet egységnyi jövedelemdifferenciát vonz.) Ez az aktív lakosság mintegy $2/3$ -át érintené, tehát a nehéz fizikai munkát végzőket, a szakmunkásokat, a középfokú képesítésűek zömét, valamint a felsőfokú képesítésűek mintegy felét.

– A harmadik szakaszban a jövedelem enyhén degresszív teljesítményfüggésűvé válna és – esetleg – megjelenhetne egy enyhe jövedelemadó is: ez az aktív lakosság mintegy 6–7%-át érintené, a legmagasabb munkajövedelmi kategóriájúakat (vezetők stb.). Voltaképpen ez kompromisszum: nem elvi okokból van rá szükség, hanem azért, mert a közepes teljesítményűek minimális túlfizetéséhez a fedezetet meg kell teremteni. Egy későbbi szakaszban ez kiegyenesíthető.

– A negyedik szakaszban – az adott színvonalon elérhető maximális teljesítménnyel nem arányos (a rendszer működési hibájából fakadó) – jövedelmeknél erősen progresszív jövedelemadót lehet alkalmazni.

A függvényt a következőképpen lehet – sematikusan – leírni:

$$s = z \cdot (\bar{g}_0 \rightarrow \bar{g}_i)^2 + (z < 1) \cdot (\bar{g}_i \rightarrow \bar{g}_j) + \log(\bar{g}_k \rightarrow \bar{g}_n) \cdot w \cdot \alpha,$$

ahol α a jövedelemadókulcs reciprokát, w annak progresszivitási együtthatóját jelzi.

Ez az összefüggés – hangsúlyozom – a *személyi jövedelempolitika rendező elve*, nem pedig az egyes emberek konkrét bérének kiszámítási képlete. Annál is inkább, mivel a konkrét személyi jövedelmek számtalan tényező hatására, az egyén és a kollektíva (vállalat) közötti egyedi megállapodás keretében alakulnak ki. Az így kiformalódó jövedelmeknek össztendenciájukban célszerű kiadniok a fenti függvényt, illetve az ahhoz közel álló képet. *A gazdaságirányítás összes eleme részt vesz abban, hogy a vállalatoknak létérdekük legyen a gazdálkodó kollektíva jövedelmi arányait (a „térbeli” arányosságot) így kiformalni, illetve az egyének jövedelemmozdulásait (az „időbeli” arányosságot) e függvény mentén biztosítani.* Ha egy alaposan átgondolt személyi-jövedelem-politika nem illeszkedik bele szorosan a szabályozórendszer egészébe, a vállalatok érdekhálózatából esetleg más honorálási rendszer formálódik ki, és az nem szolgálja következetesen a gazdasági kényszerítés-ösztönzés módját.

IV. A gazdaságpolitikai műhelymunka és a döntések kérdőjelei

1. A gazdaságpolitikai döntések minősége

A makroökonómiai szintű gazdaságpolitikai döntések alapvető feladata, hogy a vállalati jövedelemképződés feltételeinek komplex befolyásolásával biztosítsa:

- az újratermelés zavartalanságát;
- a hatékony és újító szellemű vállalati gazdálkodás közgazdasági „táptalaját”;
- a népgazdaság-fejlesztési stratégia megvalósulását.

A népgazdasági döntések zöme a stratégiai irány kitűzésével és a gazdasági folyamatszabályozással kapcsolatos. Mindez élesen veti fel a gazdaságpolitikai döntések minőségének kérdését. A döntések minőségén sok minden értendő, többek között a következők: a döntések

- a lehetséges főbb alternatívák egymással való érdemi ütköztetésén alapuljanak;
- tükrözzék azt az érdekkonszenzust, amely feltétele a végrehajtásnak;
- foglalják magukban a kisebb-nagyobb pályamódosítások lehetőségét, végiggondolva ezek távolabbi kihatásait is;
- a célok kijelölésével együtt a megvalósítási módozatok alternatívái között is válasszanak, beleértve ebbe is a pályakorrekciók átgondolását és beépítését;
- biztosítsák a végrehajtás figyelemmel kísérésének, ellenőrzésének és a közbejövő akadályok, feszültségek feloldásának eszközeit.

A különféle cselekvési alternatívák latolgatása jelenti a döntés lényegét: azt, hogy milyen hátrányokat érdemes elviselni milyen előnyök kedvéért, miképp lehet az elkerülhetetlen hátrányokat minimálisra csökkenteni az előnyök minél kisebb fokú megnyírbálásával vagy veszélyeztetésével. Ha csak egy vonalon futtatjuk végig elképzelésünket, óhatatlanul a remélt előnyök büvkörébe esünk: nem készülünk fel a hátrányok kiküszöbölésére, elviselél-

sére, ellensúlyozására. Ugyancsak számolnunk kell a pályamódosítási lehetőségekkel (vagy esetleg kényszerekkel) és a lehetséges pályamódosítások következményeivel. A még oly reális és helyes célok kijelölése sem sokat ér ha nem gondoljuk ugyanolyan alaposan végig, megvitatva és egyeztetve azoknak az egyéneknek, kollektíváknak, rétegeknek az érdekeit, akiknek érdemi közreműködése nélkül az elgondolások csupán papíron maradnak, s akik munka- és életkörülményeire a döntés végrehajtása befolyással lesz. A gazdálkodási mechanizmusoknak végül is azt a konszenzust kell kifejezésre juttatniok, amely az érdekegyeztetés folyamatában létrejön.

Ha a lehetséges variánsok közül kiválasztott, ismereteink szerint a legrealisabb célok és eszközök döntésre kerülnek, és a koncepció tükrözi a társadalmi egyetértést, mérlegelendő még az is, hogy miként lehet ellenőrizni a megvalósulást. Csak abban szabad döntenünk, aminek végrehajtási készségeit is garantálni tudjuk, amiben viszont a döntés nem tűr halasztást, ott a végrehajtás ellenőrzésének megtervezése és véghezvitele legalább olyan fontos eleme a döntésnek, mint a helyes cél és a célravezető eszközök kiformalása. Továbbá, az ellenőrzéskor szólalnak meg a korrekcióra felhívó jelzőcsengők is, amelyek nélkül nehéz elképzelni a nagyobb feszültségek megelőzését és a változó környezethez való rugalmas alkalmazkodást.

A gazdaságpolitikai döntések minőségét alapjában három tényező határozza meg: a rendelkezésre álló *információk* köre és valóságtartalma, az információk *feldolgozásának színvonalától* függő javaslatok minősége, s végül az, hogy a javaslatok olyan döntési fórum elé kerüljenek, amelynek szakmai és politikai tájékozottsága, helyzet- és lehetőségmegítélési képessége, utasítási és ellenőrzési köre – egyszóval *kompetenciája* – megfelel a leendő döntés tárgyának és horderejének. Az, hogy maga a makroökonómiai horderejű döntést hozó, kompetens felső állami vagy párttestület a vita során milyen álláspontra jut, a döntési folyamatnak csak egy meghatározott végső fázisa: mondhatnánk, a „jéghegy tengerből kiemelkedő csúcsa”. E végső fázisban igen nagy szerepe van a különböző párt- és állami szervek közötti munka- és hatásköri megosztásnak, e szervek összetételének, az egymáshoz való viszony szabályozottságának. A nem megfelelő információk alapján, egyoldalú szemlélettel készített döntés-előkészítő anyagok (előterjesztések) birtokában azonban a legátgondoltabb népgazdasági döntési struktúra sem tud kellő eredményességgel működni. *A döntés minősége javarészt az előkészítő munka közben dől el.* Ezért kifejezetten az előkészítés koncepcionális kérdéseire koncentrálok.

1.1. A döntés-előkészítés mai gyakorlata

Jelenlegi népgazdasági döntés-előkészítési gyakorlatunkat a következők jellemzik.

– Az előkészítést nagyrészt az állami, minisztériumi jellegű apparátusok végzik. A *társadalmi jellegű* (a minisztériumi hierarchiától független) iniciatíva befolyása a döntés-előkészítő anyagokra gyenge: ez vonatkozik a döntés kezdeményezésére, a szempont- és érdekegyeztetésre s az előterjesztések végső formájának kialakítására egyaránt.

– A döntés-előkészítő anyagok zöme „egyenirányított”: egy adott probléma *közvetlen* megoldására koncentrálnak, és egy adott megoldást ajánl elfogadásra. Nem kellő mértékű a szélesebben és mélyebben tovagyűrűző hatások figyelembevétele, és igen gyakran hiányosak az érdemi cél- és eszköz-megoldási variánsok az előterjesztésben.

– A döntési *téma- és színtszelektív mechanizmus* fogyatékosan működik, aminek következtében a döntésre érett kérdések az optimálisnál jóval magasabb szintre jutnak „fel”. De nem kielégítő a tervezett intézkedések *rendszer-szemléletű beilleszkedése* sem a már működő vagy működtetni szándékozott mechanizmusokba. Ezért fordulhat elő, s nem is ritkán, hogy egymásnak ellentmondó követelményeket támasztunk a vállalati gazdálkodással szemben.

– Végül, az előkészítés folyamán gyakran háttérbe szorul a tervezett intézkedés *végrehajtásának elemző kontrollja* és a végrehajtási zavarok esetén belépő *korrekciós mechanizmusok* előzetes átgondolása.

A felsorolt, alapvetőnek tekinthető fogyatékoságok okai szorosan összefüggnek az előkészítés „apparátuscentrikus” és „egyenirányított” jellegével. Ezt közvetetten az is bizonyítja, hogy a felső gazdasági vezetés harca a döntések „felfelé áramlása”, ellentmondásossága, a kontroll és a korrekció hézagossága ellen mindeddig csak igen szerény eredményekkel járt. Feltételezhető, hogy a döntés-előkészítés struktúrája komolyabb átgondolásra, javításra szorul.

Próbáljuk végigkövetni a népgazdasági döntés-előkészítés ma alkalmazott „technológiáját”.

– Adott a szükséglet: valahol, valamilyen feszültség támad, vagy előrehaladási lehetőség, esetleg váratlan akadály keletkezik. Tétellezzük fel, hogy

ez valóban népgazdasági szintű döntést igényel, vagyis a vállalatok és egyének reflexszerű viselkedésétől nem várható a feszültség automatikus megoldása.*

A problémát mindenki érzékeli: a vállalatoktól a kormányig bezárólag. A keletkező feszültségre a vállalatok és az egyének viselkedésükkel reagálnak, de tömegesen futnak be az irányító apparátusokhoz direkt jelzések is. A megoldásra vonatkozó igények zöme a vállalatoktól és a társadalmi szervektől sugárzik a gazdaságirányítási központok felé. A problémát vagy maguk a felső szervek tűzik napirendre, vagy pedig az ügyben érintett főhatóságok.

– A minisztériumoknál összegyűlnek az „ötletek”. Ezek zöme az „első vonalból” – a vállalati, tanácsi stb. szférából – jön, és valamelyikük termékeny talajra is talál az adott apparátusban: vagy egy vezető munkatárs azonosul az elképzeléssel, vagy egy beosztott. Az előbbi esetben eleve erősen behatárolt az ötlet sorsa: élre kerülését a hivatali hierarchia csaknem biztosan szavatolja. Az utóbbi esetben reális verseny alakulhat ki a szakember beosztottak által kreált vagy felkarolt megoldási módozatok között: az ügyben rendezett értekezletek során valamelyikük eljut a „hatóság álláspontjának” rangjáig.**

Ez a szelekció primitívebb fajtája, amelyen – éppen a döntések minőségének emelése végett – igyekszünk túllépni. Ma már szerencsére a szelekció folyamatába sok esetben bekapcsolódnak a „frontkatonák” is: az említett értekezletekre meghívást kapnak az érintett vállalatok, tanácsi szervek, társadalmi szervek, tudományos intézmények stb. szakemberei. Érvelhetnek, bővíthetik az apparátus informáltságát, vagyis befolyásolhatják a megoldási lehetőségek közötti választást. A továbbjutásra legesélyesebb variáns azonban végül is egy – az apparátus által legjárhatóbbnak ítélt – megoldási mód (esetleg annak egy „től-ig” változata). Ez válik az előterjesztő szerv hivatalos véleményévé, egyben az első – tehát helyzeténél fogva determináns – *írásbeli* anyaggá.

– Sor kerül az előterjesztés-tervezetté előlépett ötlet részletes kimunkálására. Ebbe csatlakozik az illető főhatóság egész információs bázisa és tel-

* Nem bonyolítom a helyzetet azzal az – egyébként rendszeresen előforduló – esettel, amikor egy vállalati igazgató, megyei tanácselnök vagy minisztériumi osztályvezető által érdemben megoldható problémát kormányzati szintre „passzolnak fel”. A „kormányzati szint” fogalmában – ugyancsak az egyszerűség kedvéért – nem választom külön az állam és a párt döntési illetékességét (a döntést *előkészítő* folyamat kilenczted részében ugyanis nincs érdemi differencia!)

** Hogy melyikük, azt sok minden befolyásolja: a javasoló érvelési képességétől az értekezlet elnökének korábbi szakmai előéletéig és egyéni szintetizáló képességéig bezárólag.

jes feldolgozási szakismerete. Külső szemlélők számára reprodukálhatatlan számítások látnak napvilágot, amelyek alapján következtetések születnek múltra, jelenre és jövőre. Az igazsághoz hozzátartozik annak megállapítása, hogy ezek rendszerint lelkiismeretesen, nagy szakszerűséggel készülnek, s ha az anyag olvasója kiindulópontként tudomásul veszi a helyzetelemzés realitását, a kiválasztott megoldási variáns helyes (egyedül lehetséges) voltát és a további kihatásokra vonatkozó előrebecslések helyességét, akkor az egész logikai építményt elfogadhatónak találja. Vita legfeljebb a *mértékeken*, az *ütemezésen* és a hátrányos helyzetbe kerülők *kompenzálásának* módján, illetve nagyságán bontakozhat ki.

– Ezt az anyagot egyeztetik más főhatóságokkal, amikor is tényleges érdekkonfrontációra kerül sor. Az „A” főhatóság megítélése ugyanis óhatatlanul figyelmen kívül hagyja (vagy csak alárendelt szempontként veszi figyelembe) a „B...N” főhatóság szempontjait, érdekeit. Az érdekkonszenzus legtöbbször még azelőtt megteremtődik, mielőtt az anyag a döntést hozó szerv elé kerül: vagy a megoldásban hátrább sorolt tárcák valamilyen (anyagi vagy erkölcsi) „kártalanítása” útján, vagy pedig az előterjesztésben foglalt tennivalók egyértelműségének rovására. Nem biztos, hogy az előbbi tartalmazza a választhatók közül a jobbik megoldást. Az utóbbi viszont *de facto* a döntés elodázása, hiszen egy általános, többféleképpen értelmezhető döntéssel a végrehajtás során vagy nem lehet mit kezdeni, vagy pedig annak olyan önkényes értelmezését teszi lehetővé, ami újabb feszültségek melegágyává válik, vagyis újabb egyezkedési huzavona indul meg.

Az egyeztető társszerveknek végül is hivatásuk jelezni a saját „szakmájukban” előrelátható tovagyrúzó hatásokat és érdekütközéseket, a jelzett intézkedéstől várható feszültségeket, és feladatuk javaslatot tenni az eredeti koncepció mindezeket figyelembe vevő korrekciójára. Többre nem futja sem információjukból, sem szakértelmükből – de még idejükből sem, hiszen a rendelkezésükre álló néhány hét csak töredéke annak az időnek, amelyet az előterjesztő az alapanyag összeállítására fordíthatott. Az alapkoncepciót tehát érdemben opponálni még akkor sem tudnák, ha a felvetett problémára netán egészen elütő megoldási elképzeléseik volnának, vagy ha súlyos érdekkonfliktust éreznének az előterjesztés-tervezet tartalma és az általuk befogott szakterület érdekei között.

– Az egyeztetést követően elkészül a korigált előterjesztés. Ennek szövegében az egyeztetés háromféle nyomot hagyhat: *a)* vagy sikerül a tárcaérdekeket érdemben közös nevezőre hozni (ez rendszerint a kisebb jelentőségű ügyekre vonatkozik), és akkor a döntési tervezet szövege érdemben módosul: *b)* vagy a „ $\pm = 0$ ” elvén jutnak egy nevezőre (ez a kompromisszumok több-

sége), ami a szöveg elbizonytalanodásában, általánossá válásában jut kifejezésre; c) vagy pedig megmarad a nézetkülönbség, s ebben az esetben a döntésre hivatott magasabb fórum különvéleményekkel tüzdelt előterjesztést kap kézhez. Az utóbbiak az esetek igen nagy hányadában nem annyira a megvalósítandó lépések lényegét érintik (mint jeleztem: e téren az egyeztetésre kötelezett tárcák nem versenyképesek a szöveget fogalmazókkal!), hanem a saját szempontjaikat is kielégítő „kártérítések” módjára és mértékére vonatkoznak.

– A dönteni hivatott szerv bizonyos esetekben társadalmi vitát igényel, ami jelenlegi gyakorlatunkban a társadalmi és az érdekképviseleti szervezetek testületeinek vitáját és véleményezését jelenti. Itt nem az a baj, hogy nem milliós tömegek bevonásával tartanak vitákat: az ilyen viták a műszaki, tervezési, piacpolitikai, pénzügyi stb. szakértelmet, nemzeti vagy nemzetközi látószöveget követelő kérdésekben (vagyis a makroökonómiai szintű előterjesztések nagyobbik hányadánál!) óhatatlanul formálisak, eredményeik használhatatlanok volnának. Helyesnek látszik tehát az, hogy a vita a maguk hatóterületének problémáit rendszerint jól ismerő és képviselő szervezetek és egyesületek vezető testületeire koncentrálódjék (hangsúlyozom: országos gazdaságpolitikai döntések előkészítéséről van szó; a helyzet egészen más egy helyi jelentőségű döntés esetében!). Azt viszont nem lehet helyeselni, hogy a vita a döntés határidejét sokszor csak néhány héttel elől meg, és lényegében a már kész határozattervezet felett rendezik meg. A megkérdezetteknek így nincs módjuk arra, hogy alapos, tényekkel alátámasztott és többlépcsősen átgondolt érvelő, bizonyító anyagot dolgozzanak ki eltérő álláspontjaik indoklására. De az előterjesztést készítő is képtelenek – éppen az időhiány miatt – arra, hogy a vitában elhangzott fontosabb megjegyzések nyomán kialakuló variánsokat érdemben megjelenítsék az előterjesztésben (népgazdasági és társadalmi tovagyűrűző hatások stb.).

A viták eredménye ily módon többnyire a szöveg helyenkénti finomítására redukálódik: rendszerint az általánosabb megfogalmazások irányában.

– Végül a felvetett problémára adott választ beterjesztik a döntésre hivatott szervhez.*

Az előterjesztések végső formája és a döntést meghozó tárgyalás között

* E felsőbb szervezeteknek rendszerint van ugyan egy minimális szakapparátusa (titkársága), amely azonban rendszerint nem képes véghezvinni az előterjesztés utolsó kontrollját.

Az apparátus ugyanis túlterhelt adminisztratív ügyekkel, az ott dolgozó szakemberekre igen széles terület gondozása hárul. Következésképpen sem idejük, sem szaktudásuk nem elégséges ahhoz, hogy a végső érdemi kontrollt maguk végezzék el. (Valószínű, hogy nem

jó esetben is legfeljebb egy-két hét marad, ami a döntésre hivatott testület tagjainak egyéni, érdemi felkészüléséhez is hallatlanul kevés, egy pótlólagos kontrollvizsgálathoz pedig végképpen elégtelen. Az utolsó kontroll tehát elmarad.

– A dönteni hivatott szerv végeredményben egy – „szakapparátusi” – *variánst* vitat meg, *olyan érveléssel* alátámasztva, amely alapvetően az előterjesztéssel megbízott *főhatóság véleményét, érdekeit tükrözi*, s egyúttal tartalmazza a tárcaközi egyeztetésen kialakult *kompromisszumokat*. Ha nem „ordít” az előterjesztés szakszerűtlensége, az egyeztetés hiánya, vagy az, hogy politikailag végrehajthatatlan, akkor e testület apróbb, „cizelláló” jellegű módosításokkal elfogadja az előterjesztést. Nem is nagyon tehet mást. Nem rendelkezik ugyanis önálló információs forrásokkal és elemzési bázisokkal ahhoz, hogy az adott ügyben „sztereó látása” alakuljon ki: elsősorban a döntésre érett ügy szűkebb értelemben vett szakmai vonatkozásaiban.

Ez nem a felső szintű szerv gyöngesége: egyszerűen a társadalmi munkamegosztás velejárója. E testületekben politikusok ülnek, akik biztos érzékkel tapinthatnak rá egy gazdasági intézkedés kül- és belpolitikai hatására, a különböző szakdöntések lehetséges pozitív vagy negatív társadalmi hatásaira, de nem várható el tőlük, hogy végigjártsszák az előterjesztések összes műszaki, szervezési és közgazdasági vonatkozásait, valamint végiggondolják a megoldás összes számba vehető egyéb módozatait, azok műszaki, szervezési és közgazdasági vonatkozásaival együtt ahhoz, hogy végül is emberi számítások szerint a legjobban dönthessenek. Mindezt az előkészítésnek kellene felszínre hoznia számukra, mégpedig időben jóval előbb.

1.2. A döntés-előkészítési anyagok minősége

Az előbbieken kifejtett gondolatok alapján érdemes néhány következtetést megkockáztatni.

Az *első* a döntési anyagok *szakszerűségének* kérdése. *Szűkebb* értelemben véve e szakszerűséghez a legtöbb esetben nem férhet kétség. A főhatóságok kiválóan képzett elemző és koncipiáló szakembergárdával rendelkeznek, illetve módjuk van elsősorban szakembergárdát biztosítani, azt felfrissíteni, továbbképezni, és ezt általában meg is teszik. Inkább ott mutatkoznak szak-

is volna helyes több tucat, olykor több száz ember munkájának eredményét egy még oly széles szaktudással rendelkező „meős” szakvéleményétől is függővé tenni!

A megoldást tehát egy szakértő zsűriztetés (opponencia) jelenthetné, amelynek megszerzése ismét túlhaladja a kis létszámú titkársági apparátusok erejét (amikor ezt mégis megszerzik, az eredmények rendszerint igen kedvezőek!).

szérüségi problémák, ahol az adott szakapparátus információs és szintetizálási horizontja óhatatlanul végződik: a térben és időben sokadlagos kihatások felmérése területén. E főhatóságoknak ugyanis elkerülhetetlenül „sarkított” szemléletmódjuk van.

A vállalati gazdálkodás reális gondjaihoz, bajaihoz képest a főhatóságok bizonyos szemszögből a „sztratoszférában” lebegnek: adatbázisuk már összesített, információik már eléggé általánosítottak, szemléletmódjuk óhatatlanul makro- vagy mezőökonómiai. Ez a helyzet akkor is fennáll, ha szoros kapcsolatokat tartanak fenn a vállalatokkal és igyekeznek informálódni a lakosság (mint dolgozók és mint fogyasztók) véleményéről. Arról a helyről, ahonnan ők *objektíve* megítélik a különböző helyzeteket, a konkrét részinformációknak *objektíve* más az értékük, mondanivalójuk, mint a „kibocsátási pontokon”. Így háttérbe szorulhatnak olyan gondok, ötletek, elképzelések, amelyek tartalma élesen eltér az *általánosnak ítélt és tapasztalt tendenciáktól*, attól függetlenül, hogy ezek egy adott probléma megoldása szempontjából milyen értékeket rejthetnek magukban.

Ezt olykor erősíti az is, hogy az ilyen megoldási javaslatok módosításokat követelnének a már meglévő jogszabályokon, az irányítás gyakorlatán vagy a szabályozókon: ezek végigvezetése többlet-erőfeszítéseket követelne egyfelől a főhatóságon belüli szakmai munkában, másfelől a társtárcák ellenállásának „felmorzsolása” területén.

Mindezek következtében az ilyen típusú döntés-előkészítő műhely nemcsak egyoldalúan „*hatásterület-orientált*”, hanem arra is hajlamos, hogy figyelme a maga területének *általános* jelenségeire és folyamataira korlátozódjon: *evolúciós és nem „revolúciós”* beállítottságú.

Egyúttal népgazdasági szemléletmódjuk is – helyzetükből következően – egyoldalú. A gazdasági növekedésnek, az egyensúlynak, a hatékonyságnak, a társadalmi jólétnek stb. azon vonatkozásaira, vetületeire, részterületeire koncentrálnak, amelyek „rendben tartása” az ő hatáskörükbe tartozik. Ez természetes, és önmagában nem is kárhoztatható. A költségvetési egyensúlyért felelős szerv az egész, bonyolult társadalmi-gazdasági valóságot a költségvetési egyensúly szemüvegén keresztül látja, a változtatásra megérett kérdéseket ezen keresztül itéli meg. Az iparért, az élelmiszer-gazdaságért, az építésért felelős hatóság figyelmének középpontjában ugyancsak a maga szakmai területe áll, a külkereskedelem gazdájának tudatát az export és import sikeres elősegítésére való törekvése hatja át: ez a dolguk, erre vannak kondicionálva. Ha senki nem képviselné bizonyos szakterületek általános jelenségeit, folyamatait, tendenciáit, ez a szempont nagyon is hiányozna a helyes döntés-előkészítéshez szükséges társadalmi bölcsesség palettájáról. Azt

azonban nem szabad hinnünk, hogy olyan apparátusok, amelyek *természetüknél fogva* több dimenzióban is egyoldalú, sarkított látószögűek, egyedül és maradéktalanul képesek gyógyírt találni a népgazdaság igen komplex problémáira. Ezek ugyanis a különböző tényezőknek mindig *konkrét* epicentrumaiból indulnak ki (és ettől a ponttól haladva válnak általánossá!), a mindennapos, „beverklizett” gyakorlat sokszor jelentős erőfeszítésekkel járó módosulását követelik, és minden esetben eleve összetett gazdaság- és társadalompolitikai hatásuk van.

Ezen a hosszadalmas és fáradtságos egyeztetési folyamat sem segít: az egyeztetésben ugyanis a saját dimenziójukból kitörésre nem kényszerítő *tárcaérdekek, álláspontok* konfrontálódnak, nem pedig (de legalábbis nem szükségyszerűen) az egymástól különböző *megoldási módzatok*. A tárcaálláspont-egyeztetések kölcsönös engedményeit nem kötelezően motiválja a nehéz helyzetből mindenáron való kitörés kényszere (ez a motívum csak *vállalati és osztársadalmi* szinten uralkodó!), következésképpen az *egyeztetés haladási tendenciáját rendszerint a „± = 0”, vagyis a meglevő gyakorlattól való elmozdulás minimalizálásának törvénye határozza meg.*

Ismételten hangsúlyozom: ez a döntés-előkészítés „zenekari összhangjának” egyik szükséges „szólama” – de messzemenően nem ölelheti fel az egész partitúrát. A főhatóság-centrikus döntés-előkészítés ugyanis éppen úgy nem képes maradéktalanul biztosítani a tényleges lehetőségek sokoldalú érdemi feltárását, ütköztetését és ennek alapján a megoldási variánsok tényleges szelekcióját, amint ahogyan nem képes rendszerszemléletben áttekinteni a tovagyrúzó hatásokat, a bizonytalansági tényezőket, kiválasztani a „tandem”-variánsokat és kidolgozni a lehetséges korrekciós pályamódosításokat sem. Igen nagy az esélye vagy inkább a veszélye annak, hogy az előkészítési folyamatban elhomályosul a bevezetéssel járó feszültségek lényege, és a problémák – akár jó, akár rossz, de – csak *tüneti* kezelést kapnak: ami végső kihatásában szakszerűségi hiányosság. A félreértések árnyékát is elkerülni óhajtván, a jelenlegi döntés-előkészítési gyakorlatunkkal kapcsolatban *szerkezeti és mechanizmusbeli* problémákat látok, nem emberi szakszerűtlenségi gondokat vagy szubjektív motivációs félrebecsüléseket. Már csak azért sem, mert a szakszerűség hiányával, esetleg motivációs félremagyarázásokkal *bármilyen* döntés-előkészítési konstrukcióban számolni kell.

A második következtetés az *érdekütközések és az érdekszintézis* kérdéssel kapcsolatos. Hajlamosak vagyunk abból az axiómából kiindulni, hogy – mentes lévén a vállalati parciális érdek (stabilitás, nyereség, támogatásigény, beruházásigény stb.) egyoldalúságától – a gazdaságirányító apparátus különböző szegmenseinek szükségyszerűen össznépgazdasági látószögük van,

és így nem lehetnek a népgazdasági érdektől elkülönülő érdekeik. Ha vitatkoznak egymással, nézeteltéréseik csak a hatásterület szakmai sajátosságai által sarkított igazságlátásának differenciáiból táplálkozhatnak. Vagyis nem történik más, mint hogy a népgazdasági érdek *egyik* oldala csiszolódik ugyanazon érdek *másik* oldalához, s ha ez az egyeztetés végbement, a reális hibahatárokat figyelembe véve megkapjuk a lehető legjobb megoldást.

Valójában azonban értékes információk nemcsak az irányító központokban gyűlnek össze, és sajátos parciális érdekeik nemcsak a nyereségérdekelt gazdálkodó szervezeteknek vannak, hanem minden emberi közösségnek: így egy-egy gazdaságirányító hatóság vagy apparátus szakembergárdájának és hierarchiájának is. Ezek persze bonyolultabbak, mint egy vállalaté. A pénzügyminisztérium előadójának havi jövedelme sem közvetlenül, sem közvetve nem függ a költségvetési egyensúlytól, mégis úgy viselkedik, mintha minden 100 forint költségvetési többletbevétel vagy többletkiadás-megtakarítás után jutalékot kapna: nemcsak az „adóalanyokkal” szemben, hanem teljes szakmai gondolkodásmódjában, reagálási reflexeiben érződik a költségvetési egyensúly prioritása.

Az ágazati minisztérium bármely munkatársának beállítottságát óhatatlanul meghatározza az „ágazatpártiság”: olyan mértékben, hogy hajlamos az adott ágazat számára foggal-körömmel kiharcolni akár többletforrásokat, akár elbírálási preferenciákat, még akkor is, ha szakértelme és látóköre folytán – „magánszakemberként” – tisztában van a tárca követeléseinek megalapozatlanságával vagy legalábbis túlzott voltával. Legtöbbször persze nincs ezekkel tisztában, hiszen a szűkebb hatásterület információinak kerete között él, illetve úgy gondolkodik, hogy a többi minisztériumban is rátermett és ügybuzgó kollégákkal kell összemérnie erejét, védjék azok is az álláspontjukat, s a végén kijön valamilyen reális megoldás. Magyarán: a szakosított főhatóságok mintegy „piaci alku” pozíciójából közelítik a makroökonomiai érdekegyeztetést, csakúgy, mintha vállalatok volnának. Ez úgyszólván elkerülhetetlen.

A sokoldalú igazságra való törekvés megköveteli, hogy ezt a sajátos – a vállalati és a népgazdasági érdekektől egyaránt elkülönülő – „tárcaérdeket” ne alantas, vulgáris értelemben fogjuk fel, természetét még a tudatunkban se torzítsuk el a „hivatalnok kényelme”, a „bürokrata cezaromániája” olcsó demagógiájává. Szükségszerű korlátozottsága ez egy, az adott társadalmi munkamegosztásban adott módon elhelyezett szervezetnek: vagyis a *konstrukció* terméke, nem pedig egyes *személyeké*. A látószögek hivatali egyoldalúsága ettől persze még *létezik*, és a gyakorlat azt bizonyítja, hogy mai érvényesülése egyoldalúságot visz a népgazdasági döntés-előkészítés műhelymunkájába –

ami semmiképpen nem kívánatos. A probléma megoldását a döntés-előkészítési mechanizmusok fejlesztésében kell keresni.

A harmadik következtetés a döntést hozó szervek helyzetével kapcsolatos. Amennyiben azok a problémák kerülnek eléjük, amelyeket a végrehajtó apparátus „antennái” felfogtak, *olyan megvilágításban*, ahogyan ezt az apparátusok – legjobb tudásuk és lelkiismeretük szerint – látják, *olyan megoldási javaslattal*, amely az előterjesztő látásmódját és érdekeit tükrözi, annyiban a döntéshozó szervek végül is a végrehajtó szervek döntéseit szentesítik. A döntést hozni hivatott szerv általános politikai szemszögből megvitatja ugyan az előterjesztést, érdemi választási lehetősége azonban nincs: vagy elfogadja (azaz határozattá emeli) az egyetlen kidolgozott variánst, vagy – ha súlyos politikai kifogásai vannak – visszaadja azt koncepcióváltoztatás, enyhébb esetben további megmunkálás, illetve egyeztetés céljaira ugyanazoknak, akik előterjesztették.

A döntés-előkészítő műhelyektől független szakértői munkacsoportok helye nem található meg e technológiai folyamatban. Ha mégis létrejönnek, működésük vagy *zavaró momentum* a bejáratott „technológiában”, vagy a döntés-előkészítő apparátusok *helyett* próbálnak működni – természetesen kisebb és esetlegesebb információs, valamint adatfeldolgozási bázisra támaszkodva, aminek következtében végül is „visszamenekülnek” az apparátusok védőszárnyai alá. A társadalmi viták az esetek többségében a hosszú évek vagy hónapok alatt kiforrott, lényegében már kész előterjesztések megbeszélésére szorítkoznak, olyan fázisban kerülnek sorra, amikor – a vitákat igénylő felső szervek és az azokban részt vevő testületek legjobb szándékai ellenére – érdemi változtatásokra nincsen már sem idő, sem energia.

Ez magyarázza azt a gyakorlatot, hogy a döntésre hivatott szerv az aláírásával való szentesítés után a főhatósági *apparátusok* által kidolgozott elképzeléseket visszautalja *ugyanezen szerveknek* végrehajtás végett. A végrehajtó apparátus a saját elképzelései szerint dolgozik, *a közvélemény előtti felelősség* azonban az országos vezető testületekre hárul. Részben ebből fakad, hogy a felső szintű gazdaságpolitikai testületek elé gyakran kerülnek olyan ügyek, amelyeket jóval alacsonyabb szinteken kellene tudni megoldani: sokszor azért, mert a megoldatlan részproblémák miatti feszültségek olyannyira elmérgesednek, hogy azok orvoslása *már* valóban felső szintű állásfoglalást igényel. Itt is *felelősségáthárítás* történik, mégpedig olyan körülmények között, amikor a felelősséget magára vállaló felső szintű szervnek nincs és nem is lehet kezében a helyes megoldás kulcsa. Ez melegágya a gyenge minőségű és/vagy erősen elhúzódozó döntéseknek, és politikailag is torz képet fest a gazdaságirányítási viszonyokról. Mindenképpen felszámolandó!

2. A döntés-előkészítési folyamat logikája

Népgazdaságunk döntés-előkészítési rendszere alapos fejlesztésre szorul. Ha e téren nem lépünk határozottan előre, komoly hatásveszteséggel kell számolnunk gazdaságpolitikánk gyakorlati eredményeit illetően: ezt a luxust általában sem engedhetjük meg magunknak, a magyar gazdaság jelenlegi helyzetében pedig különösképpen nem. Törekednünk kell a hatékonyságnövelésre, nemcsak a termelőszférában, hanem a döntési folyamatban is.

Ahhoz, hogy élénkebbé válhassanak a fejlesztési munkálatok, hasznos végiggondolni a döntés-előkészítés „technológiáját”. Ennek könyvtárnyi szakirodalma van. E helyütt csak az alapvető folyamatára vázlatos ismertetésére szoritkozhatom.

Mindenekelőtt azt kell megértenünk, hogy a döntés-előkészítés olyan „technológia”, amelynek végterméke egy, az adott reális körülmények között helyes, megvalósítható *cselekvési intézkedés*. A döntés nyomán folyamatok indulnak el, amelyek újabbakat indukálnak. Az előkészítés folyamán előre számításba kell venni a láncreakciókat is, készen kell állni ezek vezérlésére, az eredeti döntés folyamatos korrigálására, illetve a megváltozott helyzet újabb döntéssel való „lereagálására”. Ha a népgazdaságot élő szervezetnek tekintjük, akkor a gazdaságpolitikai döntés-előkészítő műhely e szervezet központi idegrendszerének az a pontja, amely az akaratlagos reakciókat vezérli.

Az előkészítés egyben folyamatos érdekkordináció is: meg kell teremtenie a feltételeket a gazdálkodó szervezetek érdekegyeztetéséhez, és folyamatosan egy nevezőre kell hoznia a szűkebb értelemben vett gazdasági érdekeket a politikai-társadalmi érdekekkel. A döntés-előkészítő munka ilyenformán tehát kompromisszumok keresése. Ez a momentum a döntés-előkészítés minden mozzanatában egyszerre és elválaszthatatlanul jelen van. Minden lehetőségnek annyi érdekvonzata létezik, ahány embert vagy emberi közössé-

get érint, és minden felmerülő érdek szempontjából vannak megfelelő és kevésbé vagy egyáltalán nem megfelelő szakmai megoldások. Ezek időnként enyhén, máskor élesebben ütköznek egymással. Az utóbbi esetben elég nehéz kielégítő kompromisszumot kimunkálni. Ez a kompromisszum rendszerint szűkebb szakmai értelemben még mindig hatékony és a szélesebb társadalmi-politikai utó- és mellékhatást tekintve a lehető legkedvezőbb vagy legkevésbé kedvezőtlen hatással jár, illetve a szélesebb politikai szempontból még célszerű megoldások között helyezkedik el.

A gazdaságpolitikai döntéseket előkészítő szakmai-politikai műhelyekhez kerülő, *megoldásra váró problémákat a gyakorlat szükségletei vezérik*: vagy a megoldási ötletek nélkül, vagy azok kíséretében. A problémák felvetői lehetnek felső párt- vagy kormányzati szervek, országos gazdaságirányítási hatóságok, vállalatok, társadalmi szervezetek, de magánszemélyek is. Tételizzük fel – az egyszerűség kedvéért –, hogy a problémajelzések megoldási ötletekkel együtt vetődnek fel. A szó szoros értelmében vett ötlet önmagában persze még nem sokat ér. Ahhoz, hogy érdemben lehessen vele foglalkozni, valamelyest érlelni kell, még mielőtt minimális nyilvánosságot kap, majd – első megközelítésben – tanácsos azt részben ki is munkálni, legalább addig a stádiumig, hogy közérthető legyen, *milyen* problémát, *milyen* eszközökkel *milyen* megoldási céllal vetünk fel.

Egy-egy alapprobléma – az egyensúlyjavítás, a növekedés gyorsítása, a hatékonyság növelése stb. – megoldására, illetve enyhítésére rendszerint több elképzelés lát napvilágot, amelyek egymással vagy azért állnak ellentétben, mert a rendelkezésre álló források (beruházások, munkaerő, anyagimport, energia) végesek, és nem teszik lehetővé az egyenként egyébként jó elképzelések párhuzamos megvalósítását, vagy pedig azért, mert bármelyikük megvalósítása valahol, valakiknek az érdekeit sérti: a népgazdasági egyensúly radikális áremeléssel és bérfelfagyasztással történő javítása például a lakossági fogyasztás erőteljes visszafogásával jár, a hatékonyság növelése feltételezi a tartósan ráfizetéses vállalatok feloszlását – s még hosszan sorolhatnánk a példákat. Az egymással versenyző megoldási variánsok mellett és ellen tehát kemény érvelés szükséges. Ezek az érvelések önmagukban helytállóak lehetnek, és azért sem illik megróni az egyes megoldási módokat mellett kardoskodókat, hogy parciális érdekeik vannak.

A legszimpatikusabb megoldás tulajdonképpen az lenne, ha olyan döntés születne, amelyik csaknem mindegyiküknek eleget tesz. Ez azonban – mint említettem – lehetetlen: nincs olyan gazdag társadalom, amelynek elegendő tartalékai volnának az *összes* életrevaló elképzelés párhuzamos megvalósításához és a döntés miatt hátrányos (vagy kevésbé előnyös) helyzetbe kerülők

veszteségeinek (illetve elmaradt hasznának) kiegyenlítéséhez. A döntés-előkészítésnek tehát vállalnia kell a szelektivitással járó felelősséget. Ha ugyanis a korlátozott forrásokat nem szelektív módon – azaz elaprózottan – felhasználó folyamatokat indít meg, az egész akció a hatásküszöb alatt marad. Az áremelkedés nem lesz elég az egyensúly javításához, de növelni fogja a lakosság elégedetlenségét, a beruházások növekedése nem lesz elég az export versenyképességének érzékelhető javításához, de rontani fogja a gazdaság egyensúlyi helyzetét stb.

A másik véglet, az *egyik* megoldási módozat melletti egyoldalú döntés viszont igen nagy kockázattal járhat: csak akkor szabad vállalni, ha igen biztos hazai háttérre, valamint alapos piaci prognózisra épül, és nem a vitakozó felek „retorikai erőviszonyainak” hatására alakul ki. Továbbá számításba kell venni – még oly biztos előrebecslések mellett is – a vállalkozás részleges vagy teljes sikertelenségét, mérlegelni kell az esetleges megrázkódtatás nagyságát, és gondoskodni kell annak ellensúlyozásáról, illetve ennek függvényében vállalni vagy nem vállalni a „mindent egy lapra tevést”.

A megoldási koncepciók közötti ütközés, szelekció eredményeként egyetértésre kell jutni a különböző elképzelések, valamint a mögöttük meghúzódó, eltérő érdekek között. Így könnyen elképzelhető, hogy az ütköztetési és érdekegyeztetési előny- és hátránymérlegelési folyamatot többszöri közelítéses menetben kell a koncepcióalkotás küszöbéig elvinni. Mindezek végeztével már elég nagy biztonsággal kimunkálható – a döntés-előkészítés legfontosabb lépéseként – a *megoldás első szintézise*. Az egymással versenyző megoldási koncepciók közül ez a szintézis már csak azokat fogja „életben hagyni”, amelyek megvalósítása szakmailag is a legjobbak közé tartozik, és várható politikai kihatásaiknál sem kell számolni elviselhetetlen feszültségekkel. A szintézis ezek megvalósítását latolgatja, illetve ezek reálisan megvalósítható kombinációiból kínál fel bizonyos választékot.

Ez az *első szintézis* még mindig nem érett a döntésre: két fontos munkálat elvégzése elkerülhetetlen. Egyfelől az általa kínált koncepcionális variánsok mindegyikét úgy kell kezelni, mint egy-egy elképzelt folyamat végeredményét s egyben más gazdasági és társadalmi folyamatok kiindulópontját: ezen az alapon végig kell futtatni a „tovagyűrűző hatások” forgatókönyveit. A döntésre való előterjesztést megelőzően feltétlenül kimunkálandó e variánsok hatása. Nem lehet persze gazdaságpolitikai lépések hetediziglni népgazdasági és társadalmi hatásainak pontos felmérését követelni. Az ilyen aprólékos biztonságkeresés már csak azért sem célravezető, mert annyi időt venne igénybe, amennyi túlságosan elhúzná a döntési folyamatot, nem növelné azonban lényegesen a döntés biztonságát, tudniillik már a harmadlagos

hatások területén annyi véletlenszerű vagy előre ki nem számítható tényezővel kellene számolni, amennyit a döntés szempontjából amúgy sem lehet értékelni. A legkézenfekvőbb „tovagyűrűző hatások” kiterjedési területeinek, irányának és hatóerejének előrebecslését azonban nem szabad elmulasztani.

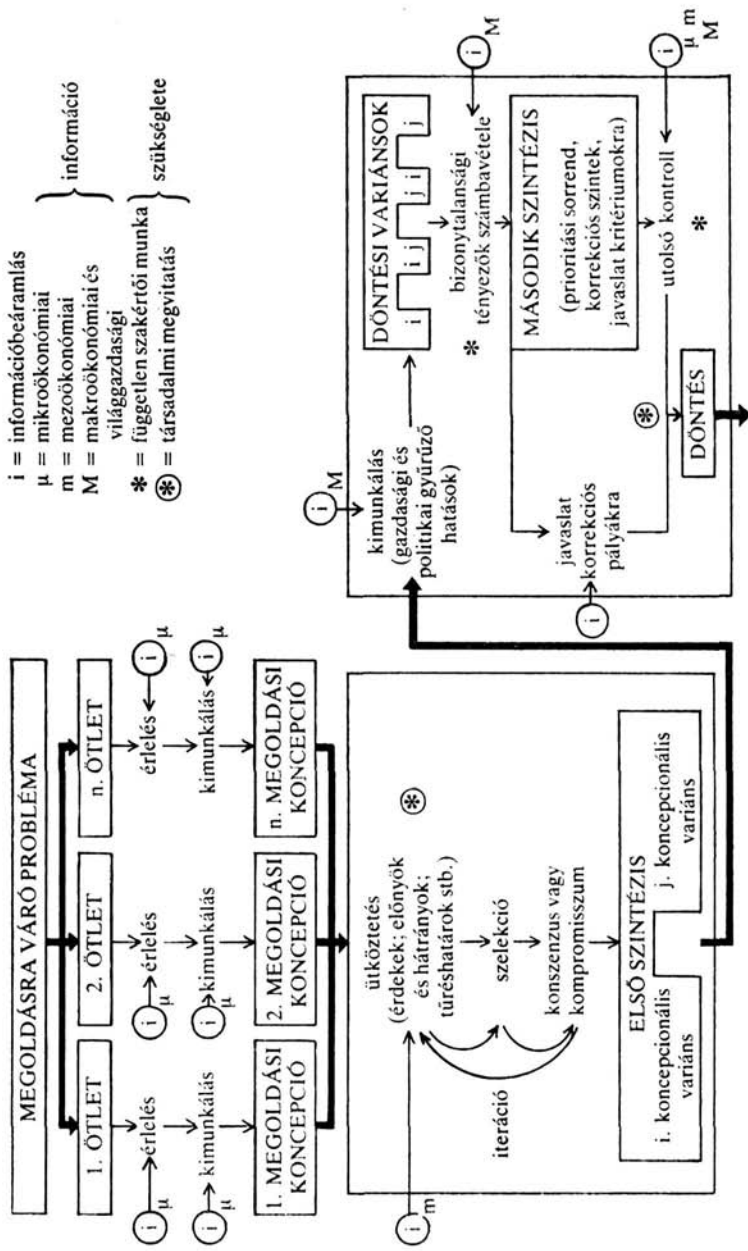
Másfelől számításba kell venni az ajánlott megoldási módozatokkal kapcsolatos *belátható* bizonytalansági tényezőket, a megvalósulásuk esetén megmozgatható tartalékokat és a gazdaság reagálásának fő lehetőségeit. Ilyen bizonytalansági tényezők lehetnek például a nemzetközi keresleti, kínálati és árarányok, a szabályozórendszer változásaira való vállalati reagálások, a társadalmi mozgások, az árak, bérek, vásárlási feltételek stb. okozta lakossági reakciók (vásárlási szokások, életmód, munkára való diszponáltság stb.). Itt is alaphelyzetek adódnak, amelyek – ha lehet számszerű, de legalábbis logikai – végigjátszása valamelyest (nem is elhanyagolható mértékben) szolidabbá teszi a majdani döntés biztonsági „háttérét”.

Ezt is végiggondolván, a lehetséges tevékenységi irányok már csaknem tisztán rajzolódnak ki: lehetőségessé válik a *második szintézis* kialakítása, amely már nagy biztonsággal tartalmazza a szakmailag többé-kevésbé egyenértékű, a politikai veszélyzónákat megkerülő (de emellett más-más „tovagyűrűző” hatásokkal rendelkező) döntési alternatívákat. Ebbe beleértendő annak megjelölése is, hogy milyen belátható bizonytalansági tényezőkkel kell a megvalósításaik során számolni: milyen lehetőségek adódnak a feltétel-módosulások esetén az egyik variánsról a másikra való részleges vagy teljes átállásra (pályakorrekcióra), és milyen megrázkódtatások erejéig lehet e korrekciókat vállalni; végül, hogy az előterjesztők számára a lehetséges variánsok közül melyik látszik a leghatékonyabban megvalósíthatónak. A megoldási koncepció ezen érett formáját lehet csak közvetlen *döntés-előkészítő anyagként* értékelni.

Jó, ha a döntésre hivatott szerv (személy vagy testület) e komplex – hangsúlyozom, még mindig egymástól eltérő variánsokat tartalmazó – előterjesztést egy utolsó, érdemi kontrollnak veti alá, s e szakmai, valamint politikai „opponensi” vélemény – esetleg *számos* ilyen opponensi vélemény – birtokában tárgyalja meg: vagyis választ a szakmailag és politikailag életképes variánsok közül, meghatározza a figyelemmel kísérés módozatait, megállapítja, hogy mely „jelzőlámpák” kigyulladásánál milyen szinten, mekkora pályakorrekciót lehet végrehajtani, és milyen prioritási sorrendje van e pályakorrekcióknak.

A folyamatot ábrával illusztrálom (lásd 21. ábra). Az ábrán a vastagon húzott vonal az ötletek útját jelöli a felmerüléstől a döntésig. A folyamatok

21. ábra
A döntés-előkészítés folyamatábrája

bekeretezett tartományai az előkészítés szintjét érzékeltetik. Az ötletek felmerülésétől a megoldási koncepciókig terjedő szakasz alapvetően *szakmai* szint, még akkor is, ha a megoldási szükséglet politikai oldalról vetődik fel. Az ütköztetéstől az első szintézisig terjedő szakasz *szakmai-politikai* jellegű megmunkálást igényel, azaz olyan szakértői műhelymunkát, amely elvégzésének irányát már erősen motiválják a politikai megfontolások. A harmadik szakasz a döntés-előkészítés *politikai szintje*, amelynek háttérében persze speciális szakértelem is meghúzódik.

A folyamatba csaknem minden lépésnél óriási mértékű *információ* áramlik be (ezek *i*-vel vannak az ábrán jelölve). Ahol az *i* jelzés mellett μ jelzés is látható, ott az információszükséglet kifejezetten mikroszintű (vállalat, lakosság), az *m* jelzésnél mezoszintű (ágazati, megyei) az információigény, az *M* jelzésnél országos (makroökonómiai) és/vagy nemzetközi jellegű információkra van leginkább szükség. Ebből adódik, hogy a döntés-előkészítés folyamán szerves együttműködést és konfrontációt szükséges létrehozni a mikro-, mezo- és makroszférában élő, tevékenykedő, gondolkodó szakmai és politikai szakértelem között. Bármelyikük kihagyása az egész döntés-előkészítési folyamat foghíjasságát okozza, és *veszélyezteti a döntés minőségét*.

Bizonyos pontokon feltétlenül szükséges a megítélés egyoldalúságának lehetséges tompítása, a nem toleránsan jelentkező érdekmegnyilvánulások ellensúlyozása. Ezt biztonsági szelepek beépítésével kell megoldani: olyan társadalmi szakértői csoportok, munkabizottságok kimunkáló és véleményező tevékenységével, valamint különböző körökben megrendezett társadalmi viták beiktatásával, amelyek képesek korrigálni a „hivatásos” előterjesztők elkerülhetetlen „asztigmáját”. (A szakértői csoportok lehetséges közreműködési pontjait az ábrán csillaggal, a társadalmi vitákat bekarikázott csillaggal jelölöm.) Az aktív és érdemi társadalmi részvétel kihagyása a döntés-előkészítés „technológiájából” ugyancsak *veszélyezteti a döntés minőségét*.

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az előzőekben felvázolt döntés-előkészítés „technológiai folyamata” *vázlatos* és szükségképpen elnagyolt. Semmi egyéb célja nincs, mint felhívni a figyelmet a döntés-előkészítés „technológia” voltára, amely azonban természeténél fogva *politikai jellegű*. Annak például, hogy *mikor*, milyen *módon* iktatjuk be a társadalmi szakértői bizottságokat, valamint a különböző jellegű társadalmi vitákat, minden adott, döntésre előkészítendő probléma esetében más-más *konkrét* célja, helyes megoldása lehetséges. Annak viszont, hogy a *döntésre érett problémák megvitatásában meg kell haladnunk a tárcaközi egyeztetések szintjét, és min-*

*den lehetséges, alkotó iniciatívát idejében, tehát a megoldási módokat kinun-
kálásának kezdeti stádiumától kezdve be kell kapcsolnunk a gondolkodási fo-
lyamatba – úgyszólván abszolút érvénye van. Egyrészt a „több szem többet
lát” elve alapján, másrészt pedig azért, mert ha a továbbhaladási koncepció
kidolgozásába az érdekeltek széles köre érdemben bekapcsolódik, a végre-
hajtás során is hatványozott hozzáértéssel és odaadással, vagyis alkotó akti-
vitással számolhatunk.*

A másik kulcskérdés, hogy a szelekció folyamán *hány* variánst *meddig* tar-
tunk „életben”, ezek milyen természetűek, miben mondanak ellent egymás-
nak, mikor és mennyire szintetizálódnak stb. – a problémától és a helyzettől
függ. Nincs általános recept. Az viszont, hogy az *érdemi választási alternati-
vát egészen a végső döntési fórumig meg kell hagyni, csaknem általános érvényű
alapelv.*

Ha igaz az, hogy a jelenlegi döntés-előkészítési gyakorlatunk legnagyobb –
s egyben több tucat milliárdos beruházás nélkül is korrigálható – hibája az,
hogy a megoldási alternatívák túl rövid ideig versenyeznek egymással, és a
döntésig lényegében már csak egyetlen alternatíva jut el, továbbá hogy a
szelekció nem nyújt elég biztosítékot sem a legjobb variáns kiválasztására,
sem a menetközbeni korrekcióra, akkor a továbbfejlesztés lehetőségeit is itt
kell keresnünk.

A probléma magában foglalja az eltérő érdekek szélesebb körű érvényesi-
tésének lehetőségét, de igen nagy hiba volna a megoldást erre leszűkíteni.
A mi társadalmunkban ugyanis X-nek nemcsak azért lehet Y-tól és/vagy
Z-től eltérő koncepciója bizonyos népgazdasági probléma megoldását ille-
tően, mert a saját elképzeléséhez közvetlen anyagi és/vagy erkölcsi érdekei
kötik, hanem azért is, mert *így ítéli helyesnek* a társadalom szempontjából.

Szakmai életutam során szinte naponta találkoztam olyan javaslatokkal,
amelyek a megvalósulás esetén felvetőik (egyének, vállalatok, társadalmi
szervek) számára tízszer annyi többletmunkát, kockázatot és áldozatvállal-
ást jelentettek volna, mint amennyi többletjövédelmet vagy presztízsnyeré-
séget. Ezt a momentumot nem szabad idegen jelenségként kezelnünk, mint
ahogyan nem lehet „lobbyzásnak” tekinteni azt, amikor valaki vagy vala-
kik olyan megoldási javaslatokkal állnak elő, amelyekről első ránézésre lát-
szik, hogy anyagi és/vagy presztízserdekük fűződik annak megvalósításához.
*Tudomásul kell tehát vennünk, hogy a legkülönbözőbb helyekről és szintek-
ről a legkülönbözőbb indítékú megoldási javaslatok áramolnak a gazdaságpoli-
tikai központok felé, és ezek megítélésének egyetlen kritériuma van: életrevaló-
ságuk, realitásuk, h* *sznosságuk. Az áramlási csatornákat tehát ki kell széle-*

sítenünk s igen magas színvonalú hozzáértéssel működő és elfogulatlan szelekciós pontokat kell beiktatnunk.

Ezek közül az utolsó a döntést hozó felső szintű testület. Hangsúlyozom: e testületnek *döntenie* kell, nem pedig *szentesítenie*. Ehhez feltétlenül szükségeltetik az, hogy a végső döntést igénylő előterjesztési anyag eleve *több megoldási variánst tartalmazzon*, részletesen kiléjtve mindegyikük előnyeit és azt az árat, amelyet az előny elnyeréséért fizetni kell majd. A döntésre hivatott testület (esetleg: személy) érdemben kell hogy mérlegelje – mindenekelőtt *politikai* tovagyrűző hatásai szempontjából – a *szakmailag* (műszaki, gazdasági, pénzügyi, külkereskedelmi szempontból) *többé-kevésbé egyenértékű* variánsokat. Ki kell tudnia választania a legnagyobb hasznot vagy a legkisebb rosszat hozó variánst, sorrendbe állítani a többi reális megoldási utat, és meg kell tudnia határozni az egyik pályáról a másikra való áttérés kritériumait.

A *szakértői munkacsoportoknak* a döntés-előkészítési rendszerbe való integrálása számos szervezeti és jogi problémát vet fel. Kezdeti lépésként – ha úgy tetszik – *ad hoc* döntés-előkészítésben döntő jelentőségűvé váló munkacsoportok működtetése is jelentős előrelépés lehet. Ez átmenet a kormányzati (és központi bizottsági) munkát ma is segítő, félig-meddig informális szakértői tevékenység és a független – tehát nem tárcaérdeket képviselő, a tárca által delegált – szakemberekből álló szakértői munka rendszeresítése között. Valószínű, hogy a kielégítő megoldás *egy kormányszakértői hálózat kiépítése* több száz kiváló szakember részvételével (esetleg vizsgálathoz kötve, és mindenképpen a pártatlan szakértői tevékenység jogi védelmét biztosítva!). Ez olyan stábot jelenthetne, amelyből a kormánytitkárságok és a KB-titkárság mindig megalkothatnák az adott vizsgálathoz szükséges csoportokat.

A *társadalmi viták* igen változatos formákat és fórumokat kínálnak, különösen akkor, ha – értelemszerűen – a megszokottnál árnyaltabban fogjuk fel a társadalmi vita fogalmát. Nemesak a szakmai egyesületek, társadalmi és érdekvédelmi szervezetek teremthetnek fórumot a lakosság egyes rétegei javaslatainak, észrevételeinek felszínre hozására, hanem a pártszervezetek és -szervek is, de ebben a körben kell gondolkodnunk a választott államhatalmi testületekről is. Az országgyűlési bizottságok tevékenysége az elmúlt években örvendetesen megélnékült, azt hiszem, hogy ezt a lehetőséget a jövőben még intenzívebben kell kihasználni. Az is meggondolandó, nem volna-e hasznos a döntésre érlelt gazdasági problémákat *párhuzamosan kidolgoztatni* a főhatóságokkal, az országgyűlési bizottságok által létrehozott munkacsoportokkal, az MSZMP KB titkársága által életre hívott munkacsoportokkal és a szakmailag jártas társadalmi és érdekvédelmi szervezetekkel (szakszerveze-

tek, Magyar Kereskedelmi Kamara, MTESZ stb.), s az illetékes, döntésre jogosult szerv elé egyidejűleg több koncepció érdemi érvelését felsorakoztatott anyagokat előterjeszteni. Így a társadalmi viták intézményesen integrálhatók volnának a döntés-előkészítés rendjébe.

Külön elemzésre váró probléma a *szocialista gazdálkodó szervezetek* érdemi bevonása az országos gazdasági döntések előkészítésébe. Ennek az a foka ugyanis, amely a mai gyakorlatunkban polgárjogot nyert, nem látszik elégségesnek. A vállalatoknál óriási információs anyag gyűlik össze és jelentős - népgazdasági látómezejű - szakembergárda dolgozik, munkájának felbecsülhetetlen értékű tapasztalata van arra vonatkozóan, hogy a gazdaságpolitikai döntések végrehajtása *végül is* hogyan történhet. Minimális követelménynek tekintendő, hogy a népgazdasági tervek elkészítésében, a gazdaságirányítási rendszer és a szabályozók formálásában, nagyobb horderejű bel- és külföldi fejlesztési programok kidolgozásában a vállalatok érdekvédelmi szervezetei (Magyar Kereskedelmi Kamara, Szövetség, Okisz, TOT stb.) a munka kezdetétől fogva részt vegyenek, abba szervesen bekapcsolódnak, részben koncepciógyűjtési és -átadási, részben opponensi jelleggel. Valamilyen formában azt is célszerű lenne elérni, hogy a népgazdasági horderejű vállalatok szervesen bekapcsolódjanak a hosszú távú és az ötéves népgazdasági tervek előkészítésébe.

A kulcsprobléma: hogyan lehet szélesíteni a gazdaságpolitikai döntés-előkészítés gondolati kimunkálásának bonyolult és felelősségteljes folyamatát. A félreértéseket elkerülendő, ismét hangsúlyozom: nem tartom hibásnak, hogy a gazdaságirányító hatóságok oroszánrészt vállalnak a felső szintű döntés-előkészítésben, és nem tartom törvényszerűnek, hogy feltétlenül rossz döntéseket sugalljanak az országos vezető testületeknek. Ennek eddigi gazdasági, gazdaságtörténeti fejlődésünk sok jeles eredménye is ellentmondana. Döntéskimunkáló tevékenységük mindenképpen *nélkülözhetetlen* és *közmegebecsülést* érdemel. Azon elméleti zugárusok közé sem kívánok besorolni, akik - alappal vagy alaptalanul lehordván a jelenlegi praxist - a saját elképzeléseiket csodaszernek tekintik a társadalom bajainak orvoslására.

Kétségtelen azonban, hogy népgazdasági döntéseink jobb minősége végett a jelenlegi gyakorlatot módosítani tanácsos, különösen azokon a pontokon, ahol nyilvánvalóan nagy a veszélye az *egyoldalú látószögek* érvényesülésének, mivel ezek objektíve - a döntés-előkészítők lelkiismeretes munkája és legjobb szándékai ellenére is - veszélyeztetik az emberileg lehetséges legjobb megoldások felszínre kerülését. Keresnünk kell tehát azokat a *jobb* döntés-előkészítési modelleket és mechanizmusokat, amelyeknek a rendszerbe való beépítése már a közeli jövőben megtörténhet.

A mi népgazdasági döntéseink hatásfokát ugyanis nemcsak a fentiekben elzett szerkezeti hiányosságok rontják le: egyéb, mászás súlyú koloncokat is hordozunk magunkkal. Nincs például kimunkálva az *információk* szelektív szétáramlásának korszerű rendszere, nincs kiépítve még ennek *számítás-technikai* hálózata sem, adatfeldolgozó és -értékelő személyzetünk is gyér. Ezt igen gyorsan kellene pótolnunk. Az informatika a modern társadalom szervezésében, vezetésében éppoly nélkülözhetetlen közszolgáltatás, mint amilyen a lakosság életében az elektromosáram-, a víz- és a gázszolgáltatás. Az országos vezetés sok tekintetben „ömlesztve” kapja az információt, jó-szerével minden válogatás nélkül, azaz sok, feldolgozatlan információ áll rendelkezésére, de naponta találkozik azzal a problémával is, hogy a valójában szükséges adatok vagy közlések nincsenek köztük, vagy csak olyan nyers állapotban, hogy feldolgozásuk több időt igényelne, mint amennyi a döntésig van.

Még egy gondolat. Részben a döntéseknek már említett „felfelé áramlása” következtében, részben azért, mert a döntések hatását nem mindig vagyunk képesek az egész hatási hálózat terjedelmében előre átgondolni, és ezért utólagos korrekciók sorozatára van szükség, erősen megszorodnak a döntések, miközben az ellenőrzés módszerei és lehetőségei nem tartanak ezzel lépést. Nem működik jól tehát a „visszajelzési reflex”, ami eleve hatásfokcsökkenést jelent minden döntésnél. Az eddig alkalmazott gazdaságirányítási rendszerünk inkább az olyan bonyolult közgazdasági szabályozókra épült, mint az erősen differenciált jövedelemelvonás, az ugyancsak erősen differenciált bérszabályozás stb. Ezek is kedveztek az egymásnak sok részletében ellentmondó jogszabályáradatnak. A tényleges gazdasági folyamatokban ezért nagy szerepet kapott a jogszabályok közötti lavírozás (aminek kiküszöbölésére megint csak újabb jogszabályokat – azaz döntéseket – kell hozni). Ez a reálfolyamatokban olyan előre ki nem számítható tendenciákat indított el, amelyek eleve csökkentették a hozott döntések értékét.

A döntés-előkészítés tehát nem független sem a társadalom műszaki színvonalától, sem általános szervezetségi állapotától. Azzal se áltassuk magunkat, hogy a demokratikusabb döntés-előkészítési modell *automatikusan* az optimális megoldásokat fogja eredményezni, s az egymástól érdemileg különböző megoldások között *feltétlenül* ott lesz a lehető legjobb. Nem lehetjük azt sem, hogy a fenti elképzelések elégségesek lehetnek olyan tökéletes döntés-előkészítési rendszer kialakításához, amely helyettesíthetné a számítógépes információáramlást vagy az önálló gazdálkodók helyes állami szabályozáson alapuló orientációját. Ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni. Pusztán a *célravezető döntések születésének esélyeit*, azaz a gazdaságpolti-

kai döntések jó minőségben való megalapozásának *biztonságát* képesek növelni, valamint fokozatosan *közüggé* tudják tenni a népgazdaság ügyein való közös, alkotó gondolkodást és cselekvést. Ez önmagában sem kevés: e két szempont gazdaságirányítási rendszerünk 1968-as reformjának két alappillére volt. Az azóta eltelt időben is számos, nagy horderejű, továbbfejlesztést szolgáló lépést tettünk annak érdekében, hogy a gazdasági döntések – népgazdasági és vállalati szinten egyaránt – javuljanak, valamint annak érdekében is, hogy szélesedjék a gazdasági döntések meghozatalának és végrehajtásának társadalmi bázisa. A döntés-előkészítési műhelymunka fokozatos továbbfejlesztése e reformfolyamat szerves része.

3. A gazdaságpolitikai döntések mozgástere

3.1. A gazdaságpolitikai mozgástér

A következő kiinduló tételekre építek:

a) A gazdasági fejlődést irányító-koordináló gazdaságpolitikai tevékenység sokoldalúan meghatározott feltételrendszerben megy végbe. Ennek egyik fő eleme a *világpolitikai és világgazdasági környezet*, amelynek meghatározó ereje egyenesen arányos a népgazdaság külső kapcsolatainak intenzitásával, valamint a külgazdasági kapcsolatokra való egyoldalú ráutaltság mértékével. A másik fő eleme a gazdaság belső és külső *teljesítő-, valamint manőverezési képessége*: minél nagyobb ez a képesség, annál szabadabb a gazdaság a saját fejlődési pályájának megválasztásában. A harmadik fő eleme az *általános politika követelménye* a gazdaságpolitikával szemben: minél nagyobb, sokoldalúbb ez, minél lényegibb pontokon érinti ez a gazdálkodást, annál erősebb korlátot jelent a gazdaságpolitika *tisztán* gazdasági ráció alapján való tevékenysége szempontjából. Végül nem elhanyagolható determináló tényező maga a *gazdaságpolitika minősége*, amelyen egyaránt értendő a helyzetfelismerési, a célmeghatározási, az eszközrendszer-kiválasztási, a pályamódosítási és az önkritikus tevékenységelemzési képesség milyensége. A gazdaságpolitika minősége határozza meg végső soron azt, hogy a különböző külső és belső korlátok, ellenható és eredeti pályájától eltérítő erők közepette milyen mértékben és módon jönnek működésbe a társadalom meglevő erőforrásai, s végül is milyen eredmények születnek.

Vagyis a gazdaságpolitika messzemenően *nem mindenható*: csak az objektíve adott mozgástérben tudja mozgatni a gazdaság erőit. Ezen (látszólag banális) igazság figyelembevételé alapeleme annak a *józásnak*, amely szükséges erénye kell legyen mind a gazdaságpolitikai döntési központoknak, mind a gazdaságpolitikát megítélő szakmai és közvéleménynek.

b) A gazdaságpolitikai döntések előkészítő munkálatainak végzői, valamint maguk a döntéshozók nincsenek abban a kényelmes helyzetben, mint a párszi hívők, akiknek tudniillik az abszolút jó (Ahurá-mazda) és az abszolút rossz (Ahriman) között kell választaniok. Minden döntés alapképlete a következő: a lehetséges cselekvési variánsok mindegyike bizonyos vonatkozásokban haszonnal jár, de egyben – más vonatkozásokban – kárt is okoz. A haszon élvezete együtt jár a kár elviselésével. A döntés kivétel nélkül minden esetben afelett történik, hogy *milyen* és *mekkora* haszon elnyerése érdekében *milyen* és *mekkora* hátrányokat vagyunk hajlandók elviselni.

Vagyis a gazdaságpolitika folyamatosan *dilemmákkal* küszködik: e dilemmák nagy többségében a megcélzott haszon és az ennek áráként elviselendő hátrány között úgyszólván nincs nagyságrendi vagy minőségi különbség: nem *elsőrendű* területen remélt *nagy* haszon áll szemben bagatellizálható hátránnyal, hanem az adott döntés súlyához képest csaknem egyenlő mértékben fontos hasznok és károk tartoznak elválaszthatatlanul össze: végül is *a gazdaságpolitika értékítéletétől* függ, melyikük felé billen a mérleg. Az értékítéletet viszont rendkívül erősen befolyásolja az, hogy az *adott időpontban* (azaz a politika által belátható időhorizonton belül) milyen determináns feltételek között kell a gazdálkodást sikerre vinni.

c) A gazdaságpolitika *időben változó* feltételrendszerben dolgozik, azaz kockázatot.* E kockázata annál kisebb,

- minél nagyobb a feltételrendszer adta mozgási szabadsága;
- minél lassabbak és beláthatóbbak azok a belső és külső mozgások, amelyek módosítják a feltételeket;
- minél tapasztaltabbak a gazdaságpolitikai döntések előkészítői és hozói, azaz: minél pontosabban és rendszeresebben tudják felmérni az erőket, lehetőségeket, cselekvési alternatívákat, illetve minél kisebb, kezdeti jelekből tudnak jövőbeli változásokra viszonylag biztosan következtetni, és végül minél kiforrottabb módszereik vannak a rendelkezésre álló nyílt és rejtett gazdasági energiák célirányos megmozgatására.

Fordítva is lehet fogalmazni:

- a legtapasztaltabb, művészi tökélyű gazdaságpolitika számításait is összedöntheti a mozgástér hirtelen, nagymértékű változása, illetve kiszámíthatatlanná válása, különösen akkor, ha a gazdaság erősen sebezhető (akár

* A kockázatot tudatosan szűkítem le a beláthatatlan feltételváltozások esetére. Ha az előre kalkulált eredmény azért nem valósul meg, mert a gazdaságpolitika nem jól mérte fel a feltételeket, az nem kockázat, hanem *hiba*. Ez adódhat objektív okokból (alapjában véve tapasztalathiányból) és szubjektív okokból: alapjában véve a rendszerhatások (tovagyűrűzések, visszahatások stb.) hiányos felméréséből.

külső, akár belső feltételeinek feszített és ellentmondásos volta következtében);

– a nagy gazdasági „földindulásba” kerülő, ilyen esetekre tapasztalatilag nem felkészült gazdaságpolitika döntési kockázata a sokszorosára nő;

– az a gazdaságpolitika, amely nem rendelkezik a gazdaság energiái célra koncentrált, hatékony megmozgatásának eszközeivel, vagy azokat nem jól használja, növeli saját döntéseinek kockázatát, különösen a feltételrendszer felgyorsult és hektikus mozgása esetén, és különösen az erősen korlátolt mozgástér esetében.

A gazdaságpolitikai mozgástér, a dilemmák és a hibaforrások tehát egy – vastörvényként működő – rendszer különböző összetevői. A hibaforrások szűkítése segít a dilemmák mindenkori, emberileg leghelyesebb megoldásában, ami – bizonyos határokon belül – bővítheti a gazdaságpolitika mozgástérét. A mozgástér szűkülése eleve nehezebben megoldhatóvá teszi a dilemmákat, és így növeli a hibás gazdaságpolitikai döntések bekövetkezésének valószínűségét, aminek következtében láncreakció indulhat meg. Az adott döntési pillanatban helyes értékítélet alapján választott „haszon–hátrány” megoldás a feltételrendszer változásai következtében – „visszamenő hatállyal” – gyökeresen elhibázott döntésként jelenhet meg: ezt a gazdaságpolitika bizonyos esetekben és bizonyos mértékig elkerülheti vagy tompíthatja a tapasztalatai, érzékenysége és eleve beépített rugalmassága segítségével: nem minden esetben és nem minden mértékben. A sokoldalú kölcsönfüggést még lehetne tovább is taglalni.

3.2. A magyar gazdaságpolitika stratégiai mozgástere

A magyar gazdaság *külső környezeti* mozgástérét meghatározó tényezőket könyvtárnyi irodalom taglalja: e rövid tanulmány keretében csak címszerű összefoglalásra vállalkozhatom.

– A gazdaság *méretei* a mai világgazdasági környezetben kicsinek ítéltetők. Ez igen intenzív külgazdasági kapcsolatok fenntartását követeli meg. Az ország felvevőpiaca az áruvilág igen nagy hányadát tekintve kicsi ahhoz, hogy méretgazdaságos termelést lehessen folytatni: ez igaz a végfelhasználásra alkalmas termékekre is, de még inkább az alkatrészek, előgyártmányok, alapanyagok termelésére. Igen széles tehát ama termékek és féltermékek köre, ahol a magyar gazdaságnak választania kell: vagy alapjában exportorientáltan fejleszt és termel – s akkor magára vállalja a világpiaci verseny összes, pótlólagos kockázatát –, vagy pedig importra rendezkedik be – és ezzel is erős függőséget vállal magára. A kis gazdaság nagymértékű szerkezeti nyitottsága – legáltalánosabban fogalmazva – azt jelenti, hogy a tőlünk teljesen független, általunk minimálisan vagy még minimálisan sem befolyásolható műszaki, konjunkturális, pénzügyi világfolyamatok nagymértékben deter-

minálják egyensúlyi és növekedési viszonyainkat, ezeken keresztül a felhalmozást, a fogyasztást, a termelőerők szerkezetét, a gazdasági és társadalmi értékrendet – és így tovább. Kiszegedés-mivoltunk *szűkíti* gazdaságpolitikánk döntési szabadságát.

– *Termelési tényezőink* földrajzilag és történelmileg adott kombinációja sajátos: a természet tényező lehetőséget ad, sőt kényszerít – sajnos, nyomott világpiaci árfekvésű – agrárexportra,¹ drága és emellett még elégtelen is a hazai energetikai bázis, és óriási az egyoldalú függés a szükséges anyagok importjától. A¹ történelemtől öröklött és még egészen fel nem számolt elmaradottságunkból jelentős, felhalmozott nemzetivagyon- és tartaléktöke-hiány adódik. Továbbá ugyanebből származik termelőeszköz-állományunk erősen közepes átlagos műszaki színvonala, valamint a hazai munkaerő szakképzettségének és – főleg – szervezőkészségének, munka- és gazdálkodási kultúrájának hiányossága. A közelmúlt évtizedek gyorsított ütemű, erősen extenzív, a többi KGST-országgal szinkronban végrehajtott fejlesztése sajátos gazdaságszerkezetet hozott létre, amelynek jövedelemteremtő képessége a mai világgazdasági értékrendben igen erősen beszűkült.

Vagyis a gazdaság szerkezetileg és műszaki fejlettsége szempontjából objektíve *erősen sebezhető*: exporthatékonysága determinálja egyensúlyát és jövedelemrealizálási képességét, közepes fejlettsége és sajátos („előreszaladt”) feldolgozóipari szerkezete, valamint agrárexportőr jellege determinálja exporthatékonyságát. A gazdaságpolitika mozgásterét tehát erősen behatárolja a folyamatos küszködés a nemzetközi fizetőképesség javításáért. Ez nem az 1973-tól kezdődő korszak *új* jelensége: a magyar gazdaság *anatómiájából* adódik.

– Viszonylagosan korlátozott világpiaci versenyképességünk jelentős enyhítője, hogy aktív részesei vagyunk a szocialista országok *KGST* által szervezett gazdasági együttműködésének. Ez az együttműködés módot ad arra, hogy *a)* igen széles és biztosított piacot találjunk olyan feldolgozóipari termékeink számára, amelyeket hazai szükségletekre támaszkodva csak alacsony méretgazdaságossági körülmények között tudnánk termelni, a nem szocialista külföldön viszont – minőségi, műszaki, bevezetlenségi stb. okok miatt – még nem tudnánk tömegesen elhelyezni; *b)* energia- és bányászati eredetű nyersanyagimport-szükségletünk jelentős részét hosszú távú egyezmények alapján fedezzük; *c)* számos, fontos területen *K + F*-munkamegosztást építünk ki. Mindezek érzékelhető mértékben enyhítik az ország kis méreteiből, nyersanyagszegénységéből, valamint termelőerőinek közepes fejlettségi színvonalából adódó hátrányait. Persze teljesen eliminálni ezeket nem képesek.

Az együttműködés további fejlesztése volna szükséges például ahhoz, hogy a mainál nagyobb, előrehúzó hatást gyakoroljon a hazai műszaki fejlődésre, valamint ahhoz is, hogy a szocialista közösség óriási termelőpotenciálja és piaca szélesebb és modernebb háttérpári bázissá válhasson a magyar ipar és mezőgazdaság számára. Ha a szocialista gazdasági integráció e két területen kibontakozik, a kis méretekből és a természeti kincsekkel való korlátozott ellátottságból eredő gazdaságpolitikai mozgástérszűkület igen nagy mértékben feloldható lesz, és meggyorsulhat a műszaki-gazdasági elmaradottság felzárkózása is.

E három alaptényező mellett persze még igen sok – önmagában is jelentős – körülmény volna felsorolható, az ország kontinentális fekvésétől és az EGK-régióhoz való gazdasági „közelségétől” kezdve a semleges Ausztriával kialakult, gyümölcsöző gazdasági kapcsolatokon keresztül sajátos ide-

genforgalmi adottságainkig – hogy „vaktában” ragadjak ki néhányat. A fentebb vázolt három *tényező* azonban, horderejét tekintve, nagyságrendekkel emelkedik ki, s egyértelművé teszi gazdaságpolitikánk mozgásterének világgazdasági tényezők általi erős behatároltságát.

Nem sokkal lazábbak azok a „kantárszárok” sem, amelyek a magyar gazdaságpolitikát a *haza* társadalmi-gazdasági-politikai feltételrendszer oldaláról fogva tartják. Nem felesleges ezek – igen rövid, szinte csak utalásszerű – felsorolása sem.

a) A magyar fejlődés sajátossága, hogy (éppen a fentebb említett, az alapvető természeti javakkal való szűkös ellátottsága és tőkehiánya folytán) a gazdaság jövedelemtermelésének – különösképpen a külkereskedelemben realizálható jövedelmének – úgyszólván egyetlen, komoly forrása a lakosság munkakedve, szakképzettsége, precizitása, találékonysága. Más módon ezt úgy lehet kifejezni, hogy az ország igen intenzív, a fejlődés szempontjából döntő jelentőségű külgazdaságicsere-rendszerében tartós (különbözeti járadék jellegű) extranyereséget nem tud realizálni sem kivételes hozamú természeti javai folytán, sem kivételes nagyságú, koncentráltságú és korszerűségű technológiai apparátusainak skáláhozadécai folytán. Ilyen nyereséget úgyszólván kizárólag az „intellektuális tőke” eredményezhet: a termékek kifogástalan minősége, a hajlékony alkalmazkodás a piac igényeihez, a gyors műszaki adaptáció és a kutató-fejlesztő-újító tevékenység széles körű kibontakozása. Ez erős *teljesítményközpontúságot* követel meg egész gazdaságirányításunkban és társadalmi értékrendszerünkben. Másfelől ez a tömegméretű igény a magasan képzett, művelt, többé-kevésbé kreatív munkaerőre a magyar munkaerőt eleve *drágává* teszi. Ha a kettő párhuzamosan fejlődik ki, azaz a magas életszínvonal a minőségi teljesítmények növekedésének függvényében alakul ki, nincs probléma, mert az életszínvonallal kapcsolatos magas nemzeti elvárások jövedelemfedezetét az önmagával szemben a gazdálkodásban is igényes lakosság folyamatosan megteremti.

Magyarországon az utóbbi évtizedekben ez a párhuzamosság nem tudott érvényre jutni. Ennek egyik oka az, hogy az ország már igen régen a fejlett Nyugat-Európa tőszomszédságában, az ott kialakult fogyasztási színvonal és szokások igen erős vonzásában van, s ez a lakosság életszínvonal-elvárásait mindig a termelékenységű színvonal fölé emelte. A szocialista társadalmi rend alapjainak kiépítése ezt a tömeges, igen nagy „elhalasztott keresletet” hirtelen szabadította fel, s állította a politika homlokterébe. Másik oka az, hogy a szocializmus építésének első éveiben, 1949 és 1956 között, a gazdaságpolitika – hibásan – ezt a tömeges elvárást figyelmen kívül hagyta, és a lakossági fogyasztás, valamint jólét növelésére a lehetségesnél is kevesebb

gondot fordított. Ennek a néhány „fogyasztás-restríkción” évnek a hatása még ma is érződik. A lakosság idegesen reagál minden olyan jelenségre, amelyből fogyasztási szintje folyamatos emelkedésének megtörésére következtet, noha a gazdaságpolitika 1957 óta következetesen életszínvonal-centrikus, azaz

- a nemzeti jövedelem minden növekményéből mintegy 30-50%-ot azonnal a fogyasztás növelésére fordít,

- az ország jövedelemrealizáló képességének minden megakadása vagy csökkenése esetén az egyensúlymegbomlás terheit – amíg csak más megoldás lehetséges – *nem* a lakossági fogyasztásra hárítja át: gyakorlatilag a fizetési mérleg és/vagy a felhalmozás rovására teremti meg az ideiglenes egyensúlyt.

¶ Végül a politika életszínvonal-centrikussága párosul az egzisztenciális biztonság igen nagyfokú védelmével, valamint a fejlesztés erősen extenzív jellegével együtt kialakult munkaerőhiánnyal. E tényezők együttesen oda hatnak, hogy a *gazdaságpolitika a fogyasztásnövelésre nehezedő óriási nyomásnak akkor sem tud igazában ellenállni, amikor az ő részéről a teljesítmény növelésére irányuló nyomásnak a gazdaság ellen tud állni. Ezt a jelenséget tartom a mai magyar gazdaságpolitika legnagyobb és egyben legveszélyesebb aszimmetriájának.*

A nemzeti jövedelem túlfogyasztására való hajlam tehát a magyar gazdaság történelmileg kialakult szervei sajátossága, amely érezhetően korlátozza a gazdaságpolitika mozgásterét. Az életszínvonal-centrikusság az egyetlen, sikerrel működtethető gazdaságpolitika ebben az országban, de ahhoz, hogy ez a politika hosszú távon is és *bármely* helyzetben sikerrel alkalmazható legyen, elengedhetetlenül párosulnia kell a *teljesítménycentrikussággal*. A szerencsés párosítás még nincs megoldva. Ez azt hozza magával, hogy egyfelől nehéz megteremteni az emberi és felszereltségi tényezők harmóniáját (a modernizálás tőkeigénye nehezen jön létre). Másfelől a fogyasztási nyomás növeli a gazdasági fejlődés hullámvölgyeiből való kiemelkedések *időigényét*: nemcsak a felhalmozásnak a kelléténél alacsonyabb szinten való tartása miatt, hanem a nem elégséges teljesítménynövelési kényszer miatt is.

b) Ha egy ország szegény természeti kincsekben és felhalmozott tőkében, az emberi tényező tisztajövedelem-hozadéka pedig – a termelékenységhez viszonyítva magas életszínvonal-követelmények folytán – relatíve alacsony, a növekedés meggyorsításának csak egy *belföldi* forrása marad: a termelési-tényező-tartalékolás minimálisra szorítása. Ez vonatkozik mindhárom termelési tényezőre (anyagok, munkaerő, kapacitások) is: ám ezek tartalékolását termelési-tényező-szerkezetünk adottságai és teljes foglalkoztatottsági elkötelezettségünk erősen korlátozza. Annál nagyobb szerepe volna a likvid

tartalékoknak. Praktikusan ez egyfelől exportálható árutartalékot, valutatartalékot és likviddé tehető külföldi követeléseket jelent, másfelől olyan szabad forintösszegeket, amelyek az állam, a bankrendszer és a vállalatok rendelkezésére állnak arra az esetre, ha a műszaki fejlődés vagy a piaci konjunktúra hirtelen korrekciót követel a $K + F + T + \dot{E}$ folyamat tényező- és/vagy tevékenységszerkezetében, avagy az újratermelés bővülési ütemében. A rugalmas idomulást így részben a hazai termelési tényezők átcsoportosítása, részben az adaptálódáshoz szükséges import hozzáférhetősége garantálja. A magyar gazdaság – növekedésének gyorsítása végett – a tartalékok zömét *beépítette* az újratermelésbe: elköltötte termelési tényezőkre, főként *beruházta*, munkahelyeket létesített belőlük, mégpedig zömében olyan munkahelyeket, amelyek jövedelemtermelő képessége az 1970-es évek árobbanásai előtt is csak jobbra közepes szintű volt.*

A mai gazdaságpolitika mozgásterét hallatlan mértékben korlátozza a gazdaság likvid tartalékainak alacsony volta. A tartalékszegény fejlődés önmagában merevvé teszi a gazdaságszerkezetet, és szoros korlátokat állít a külgazdasági manőverezés köré. Másfelől arra kényszeríti a gazdaságpolitikát, hogy a termelésben képződő jövedelmeket szoros ellenőrzés alatt tartsa, a felhalmozható jövedelemnek oroszlánrészét centralizálja. Ezt két körülmény indokolja:

- egyfelől a vállalatoknál képződő tiszta jövedelmek önmagukban kicsik ahhoz, hogy a nagyobb horderejű műszaki fejlesztési, termelőkapacitás- és piaci kitéréseket finanszírozzák, tehát az ilyen műveleteket eleve csak összegyűjtött forrásokból lehet tőkével ellátni;

- másfelől a merev termelési szerkezet összeütközése a nem szorosan ellenőrzött jövedelemkiáramlással azonnali piaci egyensúlyhiányt eredményezhet: ez veszélyessé válhat, akár az import növekszik meg az exportképességhez viszonyítva, akár a beruházások növekednek meg az elvárt fogyasztáshoz, vagy a fogyasztás a szükséges beruházásokhoz, akár bármelyikük a rendelkezésre álló árutömeghez viszonyítva.

3.3. A kísérletezés és a reformok szerepe a magyar gazdaságpolitikában

A külső és a belső körülmények változása végigkíséri a társadalom életét, tehát szükségszerű az is, hogy a gazdaságpolitika állandóan készen álljon az adaptálódásra és adaptálásra. Különösen összesűrűsödnek a minőségi vál-

* Ez a tartalék-immobilizálás az 1950-es években olyan erős mértékű volt, hogy kiterjedt a meglévő állóeszköz-állomány amortizációjának nagy részére is: különösen az infrastruktúrát sújtotta.

toztatás követelményei három fejlődési szakaszban: az adott társadalmi formációk születésének idején, „pubertáskorában” és „aggkorában”.

Az okot nem szükséges részletezni: ilyenkor torlódnak az új vonások, soha-nem-volt helyzetek, s egyben gondot okoz, mit érdemes átmenteni a régi társadalomból, ami szolgálhatja a születő újat. A forradalmi változások és a kontinuitás dialektikája elsősorban azért a változások irányába mutat. A harmadik szakasz is közismert és elismert: az előregedett társadalom sokszor meglepő alkalmazkodóképességet árul el. A változások előjele azonban fordított: azért kényszerül diszkontinuitásba, hogy *alapjában* megőrizze a kontinuitást.

A legkevésbé tudatosított a társadalmak „kamaszkori” konfliktushajlama és az ezzel járó politikai kötelezettség az útkeresésekre, kísérletekre, illetve az ezek nyomán leszűrődő reformokra. Pedig ez a kor sok tekintetben élesebb problémákat vet fel, mint a másik kettő, ahol a képlet viszonylag egyszerű: világra segíteni az új társadalmat és biztosítani megmaradását, illetve fenntartani az elavultat, megakadályozni az összeomlást. A „kamaszkor” a viruló gyermekkor és a viruló felnőttkor közötti mezsgye, ahol az adott társadalomban rejlő potenciális energiák felszabadítása vagy megnyomorítása a tét, mégpedig olyan körülmények között, amikor az adott társadalom már *viszafordíthatatlan* módon létezik gazdasági-politikai viszonylataiban, intézményeiben, és az emberek többsége számára olyan természetes közeget jelent, amely meghatározza egész életmódjukat és gondolkodásukat. Az eddigi tapasztalatok szerint ez az állapot nagyjából egy emberöltővel a forradalmi szakaszt követően áll be. A viszonyok, intézmények, mechanizmusok reformjának szükséglete szorosan összefügg ezzel az életszakaszváltással. Ugyanakkor ezek az egymásba torkolló, sokszor egymásra torlódó kísérletezési és reformhullámok maguk is potenciális konfliktushordozók, mivel alig megszilárdult viszonyok, intézmények, mechanizmusok célszerűségét kérdőjelezi meg, és – a távlati stabilitás érdekében – sok tekintetben megbillentik a gazdaság és társadalom egyensúlyát.

A magyar társadalom kettős értelemben is „pubertáskorban” van: a műszaki-gazdasági fejlődés pályáján is egy ilyen felemás időszakhoz ért el, és a szocialista társadalmi szerkezet kiépítése területén is elérkezett a „felnőttkor” küszöbére.*

* Néhány érv ezen állítások alátámasztására:

- teljesen új generáció lépett az aktív korba: a lakosság több mint kétharmada 1945-ben még nem volt iskolás korú sem;
- a makroszerkezeti elmaradottságot lényegében felszámoltuk;

A mai magyar politika egyik alapvető problémája és feladata e „pubertáskor” konfliktushelyzeteinek felismerése, levezetése, mégpedig olyan módon, hogy az egyben előre mozgassa a társadalmat a „felnőttkor” felé. Ehhez igen sok, kockázattal is járó kísérletre, útkeresésre van szükség. A kísérletek során mindenki – vezetők és vezetettek egyaránt – egyidejűleg kísérletezők és kísérleti nyulak is. Ezért az útkereséseket nem lehet a kormány vagy a párt egyoldalú akcióinak felfogni, hanem olyan nagy, nemzeti méretű gondolkodási és tevékenységi folyamatnak, amelynek sikerét éppen ez a széles, pezsgő gondolkodás és tevékenység biztosíthatja. Ezt a magyar politika igen komolyan veszi.

A kísérletek és reformok től-ig határait a feladatok és a praktikus megoldási lehetőségek határozzák meg. Hangsúlyozni szoktuk, hogy gazdasági-társadalmi rendünknek vannak olyan alapvető, időtálló elemei, amelyekhez semmiféle reform kapcsán nem nyúlunk: mint például a néphatalom, a béke védelmére fókuszált külpolitikánk, a termelőeszközök társadalmi tulajdona, a fejlődés tervszerűsége, a teljes foglalkoztatottság, részvételünk a szocialista gazdasági közösségben – és így tovább. Hangsúlyozom e határok kijelölésének kettős indítékát: egyfelől világnézeti-politikai alapfeltevéseinket, másfelől empirikus gyakorlatunkat. Más szóval, ezen alapviszonyok változtathatatlanságához ideológiailag úgy jutunk el, hogy alapvető emberi és nemzeti érdekeink következetes átgondolása, számbavétele és képviselése emellett éppoly erővel érvel, mint eszmei elkötelezettségünk logikája. Ami ebbe az elmélet és a gyakorlat által egyaránt verifikált keretbe belefér, ott viszont rendkívül rugalmasan követjük életünk mindenkori, rövid és hosszú távon belátható racionalitásait, és az egyes lehetséges megoldások közötti alternatívákat a legjobb tudásunk szerinti célszerűség alapján igyekszünk kiválasztani, félretéve bármely dogmát.

- az aktív lakosság csaknem $\frac{6}{10}$ -e szakképzett;
- a külkereskedelmi forgalomba kerülő áruknek a GDP-hez viszonyított aránya 1950 és 1980 között 15%-ról 45%-ra nőtt;
- a lakosság életkörülményei gyökeresen megváltoztak: urbanizálódás, falvak „városiasodása”, háztartásigép-ellátottság, egészségügy stb.;
- a lakosság társadalmi-politikai informáltsága, tájékozottsága magas szintű.

Ugyanakkor:

- a feldolgozó ipar nemzetközi versenyképessége még nem elégséges;
- a szolgáltató szektor fejletlen (infrastruktúra),
- a szakképzettség, általános műveltség, nyelvtudás sok tekintetben hiányos, felületes;
- gyenge a társadalom szervezethez, fegyelméhez, a demokratikus intézmények, mechanizmusok kiépültsége, s a meglévők „kihasználtsági foka” sem kielégítő stb.

Néhány példa:

- A fejlődés *tervszerűségét* – azaz a termelési tényezőinkkel és a termékeinkkel való előrelátó, racionális gazdálkodást –, mint említettem, axiómának fogjuk fel. Azt azonban, hogy milyen módszerekkel és eszközrendszerrel érjük ezt el jobban, messzemenően függővé tesszük gazdaságunk állapotától, a külső és belső körülményektől, a káderek teljesítőképességétől, a feladatoktól és így tovább. Bár 1968 óta nem folytatunk tervdirektívákon alapuló tervgazdálkodást, a gazdasági folyamatok tervszerűségének biztosítására mindent megteszünk, aminek a megtétele tőlünk függ. Az az „új mechanizmus”, amely 20 éve működik Magyarországon, nem visszatérés a spontán erők által irányított gazdaság eszményéhez és gyakorlatához, hanem a társadalmi szintű tervgazdálkodás olyan formája, amelynek alkalmazását mai viszonyaink között célravezetőnek tartjuk.

- A szocialista *köztulajdont* a nagyüzemi termelésben ugyancsak axiómáként kezeljük. Azt azonban, hogy arra a dolgozókollektívára, amelyre az ország a termelési kapacitásokat bízta, milyen *döntési* önállóságot telepítünk, mire, milyen mértékben terjedjen ki ez az önállóság, sok tényező határozza meg: így a termelésük jellege (kisüzem, kitermelő ágazat, kompetitív szféra stb.), a kollektívák felkészültsége, a gazdaságpolitika követelményei stb. Az az elvünk, hogy minden döntés ott szülessen, ahol az információ, a cselekvési lehetőség és a felelősség a leginkább rendelkezésre áll, de ez térben és időben különbözik egymástól. Magyarán, nem vagyunk sem a döntésszervezeti centralizáció, sem a decentralizáció megszállottai, dogmatikusai, hanem keressük az optimális megoldásokat.

- Továbbá, még a köztulajdont sem l'art pour l'art „szeretjük”, hanem azért, mert kizsákmányolásmentes, tervszerűen koordinált gazdálkodást tesz lehetővé. Ahol a műszaki feltételek nem értek meg a nagyüzemi gazdálkodásra, ott támogatjuk a kisüzemeket, akár a nagyüzemek rovására is. Ahol a szükséglet olyan elaprózott gazdálkodást követel, amit csak magánkisipari, kiskereskedői szinten lehet gazdaságosan elvégezni, ott a szocialista gazdaságpolitika támogatja a kisüzemi termelést, beleértve a magánkisipart és -kiskereskedelmet is. Ennek számos, életképes konstrukciója alakult ki: a mezőgazdasági nagyüzemekkel szoros kooperációban levő háztáji gazdaságok, az állami vagy szövetkezeti vállalatokkal hosszú lejáratú szerződéses kapcsolatban álló bérlemények (kiszvendéglők, cukrászdák, kisboltok stb.) és természetesen a független magánkisiparosok is.

- Alapelvünk az, hogy a *külkereskedelem állami monopólium*: ezt valamikor úgy fogtuk fel, mint a külkereskedelemre szakosított vállalatok monopóliumát. Ma már külgazdasági tevékenységünk olyan kiterjedt és olyan

bonyolult, hogy néhány tucat külkereskedelmi szakvállalat képtelen kielégítően elvégezni. Ezért mind több állami és szövetkezeti vállalat – termelő- és kereskedelmi vállalat – részesül az önálló export és import lehetőségében. Ettől az alapelv nem szenved csorbát, hiszen ezeknek is az összállami külgazdaság-politika szerint kell tevékenykedniök.

A fentiek csak gyér példatár arra vonatkozóan, hogy *mit, milyen elvek* alapján vagyunk hajlandók reformálni, ha arra szükség van. Folyamatos reform alatt tartjuk *árrendszerünket, monetáris rendszerünket, oktatási rendszerünket, iparirányításunkat*, jelentős reformot vezettünk be *az egészségügyi ellátásban* – és így tovább. Sohasem állítjuk azt, hogy reformjaink a tökéletesség testet öltései, mint ahogyan azt sem, hogy a változtatásokat bármely területen azért kellett eszközölnünk, mert egy gazdaságpolitikai vagy társadalompolitikai hiba korrekcióra szorult. Általában több tényező játszik közre egy-egy mélyreható változásnál: először, az eredeti megoldás rendszerint genesisében sem tökéletes, és hibái a használat közben ugranak ki; másodsor, az idő menet közben fokozatosan elavulttá teszi intézményeinket és mechanizmusainkat, és a menet közbeni korrekciók toldozottá-foldozottá változtatják a megoldást: felláztatják a rendszert; végül a felgyülemlett környezeti és feltételi változások egy ponton radikálisabb belenyúlást tesznek elkerülhetetlenné. Arra persze vigyázunk, hogy a reformok ne sebezzenek meg annyira a társadalmi folyamatok kontinuitását, hogy az átállás több zavart okozzon, mint amennyi hasznot az újtól várunk. Végül ismét hangsúlyozom, a tíz és félmillió állampolgárral való intenzív párbeszéd segítségével igyekszünk elérni egyfelől a tévedés minimumát, másfelől az akarat- és cselekvésesség maximumát.

3.4. A sikerek és kudarcok három összetevője

A gazdasági fejlődés – amit a gazdaságpolitika a társadalmi erők célszerű összefogásával, koordinálásával és a különböző érdekek meghatározott irányba való terelésével igyekszik előmozdítani – a társadalom *energiakifejtésének* eredménye. Az, hogy energiát kell kifejteni, önmagában feltételezi az *ellenható* és *eltérítő* erők létét. A fejlődési cél irányában való előrehaladás sebessége egyenesen arányos azzal az energiával, amelyet a társadalom *ténylegesen* kifejti az ellen- és eltérítő erőkkel szemben, és fordítottan arányos az ellenható és oldalirányban eltérítő erőkkel. Az ellenható erők úgy morzsolják a társadalom energiáit, hogy egységnyi út megtételéhez nagyobb fajlagos energiaráfordítást követelnek, az eltérítő erők pedig a megteendő út hosszát növelik, így rontják a fejlődés határfokát. Ha a társadalom nem

tud elegendő belső energiát mozgósítani előrehaladása végett, mindkét akadályozó erő túlsúlyba jutása veszélyeztetheti a cél elérését.

A gazdaságpolitikának folyamatosan ellenőriznie kell az időről időre kitűzött célok realitását, a gazdaság haladásának irányát és sebességét, elemeznie kell azokat a nagy valószínűséggel fellépő erőket, amelyek irreálisak tehetnek bizonyos célokat azáltal, hogy eltérítenek a haladási iránytól és befolyásolják az előremenetel sebességét. Továbbá számon kell tartania a társadalom belső energiáit és meg kell találnia azokat a módokat, amelyek lehetővé teszik ezen energiák felszabadítását, növelését és a reálisan kitűzött célok elérésére való koncentrálását. Mindebből adódik egy kívánt és lehetséges előrehaladási sebesség, valamint kirajzolódik egy lehetséges manőverezési sáv is. Arra az esetre, ha a tényleges ellen- és oldalerők nagyobbak bizonyulnának az előrelátottnál, a gazdaságpolitikának anyagi és társadalmi energiákat kell tartalékolnia, és gondoskodnia kell arról, hogy ezek szükség esetén mozgósítható formában álljanak rendelkezésre.

Ha az elérendő cél, a megközelítési irány és a sebesség kitűzésekor józanul számolt a belső erőkkal, és megteremtette ezek mozgásba hozásának, valamint célra koncentrálásának előfeltételeit, s az emberileg számításba vehető ellen- és oldalirányú erőingadozások hatásának ellensúlyozására kellő tartalékokat helyezett készenlétbe, akkor a gazdaságpolitika mindent megtett a siker érdekében, tehát elismerést és támogatást érdemel, még akkor is, ha előre nem kalkulálható, rendkívül erős ellen- és oldalnyomások érik a tényleges fejlődést, és ezért a kézzelfogható siker kisebb lesz a vártnál, vagy esetleg teljesen elmarad. A sikerek és kudarcok ugyanakkor gazdagítják a gazdaságpolitika tapasztalatát: megnő a célok kitűzésének realitása, a tartalékpézs területén való óvatosság, a körülmények változási előjeleire való érzékenység és a reagálási sebesség. Ez nagyban javíthatja mind a döntéseket, mind pedig a végrehajtást, mindaddig, amíg ismét eladdig nem tapasztalt jellegű, kivételes erősségű akadály nem magaslik fel az ország gazdasági fejlődésének látóhatárán.

A siker vagy kudarc egyébként önmagában is rendkívül relatív dolog. Egy atléta számára például siker és kudarc is egyszerre, ha a világbajnokságon nem ér el helyezést, holott teljesítménye *országos csúcs* volt. Ugyanezen sportoló számára, ha egyszer történetesen súlyos betegségbe esik, esetleg szervezetének egész élete folyamán nyújtott legnagyobb teljesítménye lehet az, hogy *életben marad*, holott míg az ágyat nyomta, több bajnokságról maradt le. Persze végig kell gondolnia, hogy nem követett-e el valamilyen baklövést az említett világbajnokságot megelőző edzési szakaszban, illetve nem múlt-e részben saját hanyagságán az, hogy a betegsége olyannyira elhatal-

masodott rajta: a válaszok lehetnek igenlők, tagadók, vagy „is-is” jellegűek. Mindenesetre magamagát csak a körülmények és az azokra való reagálás együttes latolgatásával képes megítélni, nem pedig fekete-fehér sémák vagy ezek valamiféle „pepita” kombinációi alapján.

A gondolatfűzésből három tényező látszik kiválasztódni.

Adottnak feltételezve egy időpontban az ország energiáit (a potenciálisakat, a reálisan megmozgathatókat és a tartalékokat együttesen), és önmagában reálisnak feltételezve a gazdasági fejlődés célját, a fejlődés sikerét elsősorban az befolyásolja, hogy *érik-e a gazdaságot ellenállhatatlan fékező vagy oldalirányban eltérítő erőhatások, vagy sem*. Ha igen, egy különben tökéletesen felépített gazdaságpolitika is kudarcot vall *eredetileg kitűzött céljaihoz és az ezek eléréséhez előre kalkulált erőfeszítésekhez viszonyítva*, még akkor is, ha mesterien mozgósítja a rendelkezésére álló erőforrásokat és manőverezik az emberileg lehetséges sávon belül. Egy ilyen helyzetben a gazdaságpolitika sikerességét nem az eredeti céljaihoz viszonyítva lehet igazságosan megítélni, hanem *az országra zúduló csapásokra való lehetséges reakciói közötti választásainak helyessége* tükrében. Ez az első tényező.

A második annak józan megítélése, hogy a gazdaságpolitika *fel lehetett-e készülvé, illetve mennyiben lehetett felkészülvé* a megváltozott körülményekre való helyes reagálásra, avagy olyan eladdig járatlan útra kényszerült lépni, amelyen *nem támaszkodhatott az addigi gyakorlatában előfordult megoldási mintákra*. Ha ez a helyzet, *objektíve* létezett egy felfokozott kockázat, amely együtt jár a *nehéz szituációban való kísérletezéssel*, illetve óhatatlanul felléphet a váratlan, nehéz helyzetben való döntéskor érthető *habozás* is, ami önmagában is a helyzetet súlyosbító fejlemények forrásává válhat. Az így születő helytelen vagy késlekedő döntések olyan hibák, amelyeket mélyen be kell vésni a gazdaságpolitika emlékezetébe, de amelyekért utólag „feszítsd meg”-et kiáltani csak gyanús hátsó gondolatokkal lehet.

Marad tehát a döntések azon – harmadik – csoportja, amely az adott mozgástérben és a gazdaságpolitika emberileg elvárható felkészültsége mellett célravezető fejleményeket gerjeszt, avagy nehezíti az amúgy is nehéz helyzetet. A gazdaságpolitika minőségének méltányoló vagy elmarasztaló megítélése valójában és egészében e tartományban és csak igen konkrétan vethető fel, mégpedig a következőkre való válasz eredményeként:

– a körülményváltozások nyomán *helyes cél-, irány- és sebességmódosítás történt-e?*

– a fékező és kitérítő erőkkel szemben rendelkezésre álló nemzeti *erőforrások mozgósítására* célravezető intézkedések történtek-e?

– a mozgósított többletenergiaik az akadályok leküzdésére és az irány tartására lettek-e koncentrálnak?

– megtett-e minden reálisan elvárható gazdaságpolitika a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás sebességének kielégítő szinten való tartására, illetve gyorsítására?

Ha például a körülmények kedvezően változtak, és ezért a fejlődés ugyan érzékelhetően meggyorsult, de nem olyan mértékben, ahogyan gazdagabb tapasztalat birtokában lehetett volna, a gazdaságpolitikának komoly tanulságokat kell levonnia a fordulathoz való alkalmazkodásban való járatlan-ságát illetően. A bölcs gazdaságpolitika ilyen esetben nem esik eufóriába a sikerek regisztrálását követően, hanem józan önbírálatot tart, számba vévén az elmaradt hasznokat. Ténylegesen elmarasztalható viszont, ha olyan helyzetek kihasználását mulasztotta el, amelyeket a meglévő tapasztalata, praxisa alapján módjában lett volna kiaknázni. A felgyorsuló fejlődésért s az életfeltételeknek ennek nyomában járó javulásáért járó „hozsannák” tehát nem egyedül – lehet, hogy nem is főleg – a gazdaságpolitikát illetik. Fordított eset is elképzelhető: ha tudniillik a körülmények súlyosbodtak és ennek következtében a fejlődés lelassult, az életfeltételek nehezedtek, s a gazdaságpolitika nem volt teljes egészében felkészülve az ilyen jellegű és méretű csapás kivédésére, ugyanakkor minden tőle elvárható olyan intézkedést meghozott, amely gyengítette a csapás erejét, és viszonylag gyorsan át is állt az új helyzet követelte új gazdaságpolitikai rendszerre. Ebben az esetben a gazdaságpolitikát elismerés illeti abban a mértékben, amelyben enyhítette az országot ért károkat, elmarasztalás pedig csak abban a mértékben, amennyiben olyan döntéseket hibázott el, amelyeknél a helyes választás kulcsa a kezében volt.

Rendkívül nehéz persze a három kategória egymástól való világos szétválasztása: a kritériumok között nincs éles választóvonal, igen sok a határeset, és ezért nagy a megítélésbeli eltérések lehetősége is. Nemigen tudjuk elkerülni a „végül is hozsannázók”, illetve „végül is »feszítsd meg«-et kiáltók” táborainak kialakulását. Az analízis azonban összetettebbé, a valóságos folyamatokhoz jobban tapadóvá válik. A gondolkodást e kritérium-trió a józan fejekben inkább a realitások, mintsem a feketén, fehéren vagy „pepitán” ítéelő egyszerűsítők felé kormányozza. Maguknak a gazdaságpolitikai műhelyeknek a lelkiismeret-vizsgálati és tanulságelemzői tevékenységét pedig olyan irányba fordítja, amelyben a „bizonyítványmagyarázások” helyett a jövőbeni jobb döntések megalapozása játssza a fő szerepet. Dicséret és szidás helyett tehát sokoldalú, rendszerszemléletű elemzésre és következtetések levonására van szükség: mind az eufória, mind a pánik, bénultság vagy kapkodás legalább olyan rossz tanácsadók, mint a harag.

4. Jellemző gazdaságstratégiai dilemmák (problémafelvetések)

A magyar gazdaságpolitika konkrét mozgásterét is több, egymástól eltérő természetű tényező határozza meg. E tényezők önmagukban ellentmondásos hatásúak, összességükben különösképpen ellentmondások szövevényévé változtatják a gazdasági fejlődést. Ezért minden kínálkozó döntési lehetőségnek van fonák oldala is. A döntés problémái ezért valóságos dilemmák. Néhányat – példaképpen – vázolok.

Az első az *ország korlátozott belső „energiapotenciáljából”* adódik, ami a termelési tényezők mennyiségét, minőségét és összetételének (szerkezetének) piacképességét illeti. Fentebb már említettem, hogy minél nagyobb és hatékonyabb természeti, műszaki és emberi potenciál van felhalmozva egy gazdaságban, s ezek minél kelendőbb, minél drágábban eladható termékek termelésére képesek, annál nagyobb az illető ország gazdaságpolitikájának mozgásteré. Más oldalról: egy olyan, természeti kincsekben szerényen ellátott, tőkeszegény, közepes fejlettségű kis gazdaság – mint amilyen hazánk – gazdaságpolitikájának igen kemény korlátként kell számolnia a belső piac szűk voltával, az energia- és anyagimport kényszerének egész külgazdasági kapcsolatrendszerét meghatározó jellegével, a tömegtermelésből eredő magas jövedelem („skálahozadék”) szerzésének szerény lehetőségeivel, a leginkább K + F igényű termelőági piaci versenyképességének nehezen megszerezhető és még nehezebben állandósítható voltával stb. Mindezek a tényezők erősen sebezhetővé teszik a gazdaságot a világpiacon, ugyanakkor a fejlődési áramokban való bennmaradás kényszere lehetetlenné teszi a világgazdaságtól való függés növekedésével szembeni, erőteljesebb óvintézkedéseket, például a nagyobb arányú importhelyettesítés felé való fejlődést.

Ez olyan alapvető, a gazdaságpolitika minden porcikáját minden másodpercben átható dilemma, amelytől mindaddig nem szabadulunk meg, amíg fel nem számoljuk a fejlettebb külső környezettel szembeni lemaradásunkat,

s így nagyobb kockázat nélkül teljesen fel nem oldódhatunk a nemzetközi munkamegosztásban. Addig azonban minden lépésünk, amelyet a gazdaság további nyitása irányában teszünk – azért, hogy növeljük műszaki-gazdasági fejlődésünk lehetőségeit és kényszerét –, egyben egyoldalú függőségünk növelésével is jár. Fordítva: minden importhelyettesítési lépés, amelyet ezen egyoldalú függés mérséklése végett teszünk, egyben csökkentí érintkezési felületeink nagyságát a gyorsabb fejlődést a piacon keresztül kikényszerítő és azt műszaki import révén gyorsító külvilággal. A „zárás” egyben anyagi és emberi forrásokat von el a szerencsés – külgazdasági előnyökkel kecsegtető – specializációtól is. Vannak persze olyan helyzetek, amikor lépniünk *kell*: egyszer az erőteljes szerkezeti nyitás irányába, másszor az importhelyettesítés felé. Ilyenkor azonban tisztában kell lennünk azzal, hogy lépésünknek *ára* van.

Az 1960-as–1970-es évek fordulóján – egészen a világgiazi árak átrendeződéséig és a válságig – a gazdaság anyagimporton keresztüli sebezhetőségének ugrásszerű növelése minden kétséget kizáróan a *kisebbik* veszély volt: a nagyobbik veszélyt az elzártság fennmaradása, a műszaki fejlődés nagy áramlataitól való elszigeteltség jelentette. Ugyanakkor a korszerű anyagok és féltermékek tömeges behozatalára való berendezkedés és ezeknek a hazai termékekbe való beépítése gyorsan ható módszernek bizonyult a hazai termékek korszerűsítéséhez, amire igen nagy szükségünk volt; egyrészt az intenzív külső átlépésére készülődő hazai gazdaság növekvő minőségi igényeinek kielégítése, másrészt exportunk attraktivitásának a szocialista piacokon szükségességének növelése szempontjából. Ez utóbbitól függött ugyanis gazdaságunk zavartalan ellátása például energiával, ércekkel és más alapanyagokkal.

Ha a világkonjunktúra még 10–15 évig fennmarad, ez a gazdaságstratégiai lépés biztosan „termőre fordul” – még a nem szocialista exportképességben is. Az 1973 ősztől kibontakozott válság és az azt kísérő átrendeződések azonban e lépésünk fonákját fordították napfény felé. Az 1970-es évtized végén, minden elvi meggyőződésünk ellenére, már arra kényszerültünk, hogy importkorlátozó és -helyettesítő politikát folytassunk. Ennek csak kisebbik hányada vonatkozott a széles importnyitás idején keletkezett irracionális import visszaszorítására: nagyobbbrészt, sajnos, a nemzetközi munkamegosztásba való mélyebb besorolásunk lassítását eredményezte, holott pontosan tudtuk, hogy ez nagyobb távlatban fékezni fogja műszaki fejlődésünket. Mégis, egy súlyos eladósodottság állapotában ezt ítéltük – teljes joggal – a *kisebbik* rossznak. Tudtuk ugyanis, hogy az adósságállomány egy bizonyos határon túli növekedése olyan erőhatásokat enged rá gazdaságunkra, amelyek fékező és – főleg – *eredeti társadalmi-gazdasági céljaink felé*

való haladásunktól eltérítő hatása nagyobb kárt okoz, mint amekkorát a közvetlen és közvetett technológiaiimport mesterséges fékezésével magunknak okozunk.

E dilemma – hangsúlyozom – nagyságrendekkel kevésbé nyomasztó volna, ha Magyarország például olcsón önellátó lehetne az energiahordozók tekintetében, ha termelőerőinek fejlettsége a mainál kétszer-háromszor magasabb volna, vagy pedig, ha a gazdaság méretei a ténylegesnek nyolc-tízszeresét tennék ki. Azaz úgyszólván mentesek volnánk e problémától, ha olajtartalékaink hasonlóak volnának Irakéihoz, fejlettségi szintünk vetekedne Svédországéval, a belső piac nagysága pedig Japánéval. Mozgásterünk hármasszindittatékú beszükültsége viszont *szerves* és *idült* dilemmát okoz gazdaságpolitikánknak, amelyet minden időpillanatban csak *relative jól* lehet megoldani, mégpedig azzal a kockázattal a vállunkon, hogy bármilyen megoldás hosszabb távra kötelezi el a gazdaságot, míg a döntést kiváltó körülmények pillanatok alatt visszajukra fordulhatnak.

A második – nem kevésbé kínzó – dilemma a magyar fejlődésnek abból a sajátosságából adódik, amely szerint ebben az országban az alapvető termelési tényező vitán felül az emberek munkakedve és teljesítményorientáltsága, s ez – az ország európai peremhelyzete és az ebből eredő, több nemzedéken át elhalasztott jóléti elvárásai folytán – csak igen „drágán” tartható fenn. Úgy is ki lehet fejezni, hogy itt, a nálunk évszázadokkal hamarabb felfejlődött Nyugat-Európa közvetlen szomszédságában fekvő Magyarországon a gazdasági teljesítmény fokozásának igen magas a „lakossági fogyasztásnövekedés-igénye”. Olyan ez, mintha egy erőmű elektromosáram-termeléséből relatíve sokkal többet használna fel önfogyasztásra más, vele összehasonlítható erőműveknél. *Sikeres gazdaságpolitika ebben az országban tehát csak igen magas fokon jólétorientált gazdaságpolitika lehet.* Ezt a történelmi adottságot felismerve (s igen mélyen okulva az 1950 és 1956 közötti, ellenkező alapkoncepciójú gazdaságpolitika csődjén) gazdaságpolitikánk 1957 óta a jólétnövekedés rövid távon is reálisan elérhető maximumát tette meg alapvének.

Mindaddig, amíg a gazdaság külső-belső konjunktúra körülményei között működik, vagyis bővül a piac azon szektora is, amely a mi, közepes műszaki színvonalat képviselő termékeinket felszívja és teljes értékű (ha nem is kivételes értékű) tevékenységként ismeri el a mi nemzeti teljesítményünket – ez a dilemma javarészt rejte marad. Legföljebb annyit érzünk belőle, hogy a teljesítmény adott szintjének pusztá *fenntartása* is mind több fogyasztást követel (az ösztönzés „inflálódik”), és ez permanens feszültséget hoz létre a fajlagosan dráguló munkateljesítmény és a – többek között emiatt is –

korlátozott (és alacsony hatásfokkal realizálódó) beruházási lehetőségek között, amelyekkel ki lehetne váltani a magas elevenmunka-igényt. (Valószínű, hogy legalább részben ezzel a feszültséggel kapcsolatos a lakásprobléma makacs, bővített újratermelődése is!)

Amikor azonban a konjunktúra kifulladás, az ország fajlagos nemzetijövedelem-termelő (illetve -realizáló) képessége hirtelen csökken – mint azt az elmúlt évtizedben megértük –, a dilemma drámai módon jelentkezik. Az a veszteség, amelyet az ország a nemzetközi árák átrendeződése, áruink verseny- és piacképességének csökkenése, valamint az adósságszolgálati terhek miatt összességében évente elszenved, becslésem szerint ma már megközelíti a bruttó hazai termék 20%-át. Ha ezt a veszteséget a fogyasztási alapra terhelnék rá, az kb. 25–28%-os jólétiszint-csökkenéssel járna (azaz havi kb. 2100–2400 Ft-tal csökkentené az átlagos keresőre jutó havi jövedelem és szociális juttatás együttes összegét, illetve annak 1987-es reálértékét). Ez kétségkívül a munkaérdekeltség alapjaiban való megrendülését hozná magával, és így valójában járhatatlan út.

A nagy világgazdasági ársokkot követő négy évben a magyar gazdaságpolitika külföldi hitelfelvétellel egyenlítette ki azt az egyensúlyhiányt, amely közvetlenül az importszükségletek devizaigénye és exportunk devizahozama között jelentkezett, valójában azonban abból adódott, hogy a módosult világgazdasági értékrend értelmében, a nemzeti munka termelékenységének színvonalához képest Magyarországon mintegy $\frac{1}{5}$ -nyi túlfogyasztás mutatkozott. Az utóbbi hét-nyolc évben megállítottuk az eladósodási folyamatot, ugyanakkor a nemzeti munka leértékelődéséből adódó egyensúlyhiányt áterrheltük a felhalmozásra. Az amúgy is szűkében levő gazdaságfejlesztési forrásokat önkéntesen, a lakossági jólét maximalizálása végett korlátozó gazdaságpolitikánk – hangsúlyozom: adottságaink folytán az egyetlen, sikerrel kecsegtető gazdaságpolitika – a megváltozott világgazdasági értékrend körülményei között egyelőre csak úgy tud funkcionálni, ha vagy továbbra is növeli az ország adósságát – s ezzel korlátozza külgazdasági mozgásterét –, vagy pedig tovább csökkenti a beruházásokat, ami viszont hovatovább az egyszerű újratermelés feltételeit is veszélyezteti, különösen a feldolgozó iparban és a mezőgazdaságban. Ha viszont mégis rákényszerülne az egyensúlyhiány *gócának* – tudniillik a termelékenységhez viszonyított túlfogyasztásnak – a felszámolásához, azaz a nemzeti méretű jövedelemhiányt a lakossági jóléti szintre terhelné át, akkor a mai, nem is elégséges magas munkaérdekeltséget ásná alá. Ez beláthatatlan következményekkel fenyeget.

Elérkeztünk tehát ahhoz a ponthoz, ahol az alapdilemma csak a megszo-

kott keretek közül való kitérés árán oldható meg. Az elért jólétet már semminek a *rovására* nem lehet megvédeni. Az egyetlen reálisan járható út a nemzeti termelékenység növelése, minimálisan az elveszített kb. 20%-kal. Ez a minimális szint önmagában még ugyan nem biztosít sem nagyobb fogyasztási, sem nagyobb felhalmozási szintet a mainál, viszont biztos lehetőséget nyújt a mai jóléti körülmények megőrzéséhez, a modernizálásnak a holtpontról való elmozdításához, és emellett fokozatosan csökkenthetővé teszi a kamatterheket is.

Kétségtelen azonban, hogy a termelékenységi fordulatnak is ára van. A gazdaságpolitikának le kell mondania a vállalati és egyéni egzisztenciális biztonság garantálásának arról a csaknem abszolút mértékéről, amelyet eddig magára vállalt. A mai jóléti szint ugyan nem elégséges a munkában való érdekeltség növeléséhez – jószerével még annak fenntartásához sem –, a jövedelem teljesítményarányos növelési és csökkenési lehetőségeinek realitássá válása azonban elmozdíthatja az embereket is és a vállalatokat is az eleven és holt munka racionális működtetése irányába. Mindez újabb feszültségeket, dilemmákat hoz felszínre, amelyeket azonban vállalnunk kell, ha el akarjuk kerülni a legrosszabbat: tudniillik a *nemzeti jóléti szint* minimum $\frac{1}{5}$ -del való, ellenállhatatlan lemorzsolódását.

A magyar gazdaságban tetemes, még fel nem tárt tartalékok rejtőznek. Az ország *tényleges* teljesítménye messze elmarad a rendelkezésre álló termelési tényezőiben rejlő adottságok által meghatározott, *potenciális* teljesítőképességétől. Különböző részmutatók (munkaidő-kihasználás, gépkapacitásfok kihasználtsága, a fajlagos energia- és anyagfogyasztás eltérése a technológiailag indokoltól, az export tonnasúlyárainak („unit value”) eltérése a hasonló termékek Európában tapasztalható tonnasúlyáraitól stb.) tendenciájukban arra engednek következtetni, hogy ez a rejtett potenciális teljesítőképesség – vagyis a jövedelemtermelő képesség *technológiai szintváltás* nélkül elérhető növelési lehetősége – eléri talán a 30–40%-ot is, de a fentebb minimálkövetelményként említett (vagyis a degradálódási folyamat kibontakozását meggátló) kb. 20%-nál mindenképpen jóval magasabb. Felszínre hozása nem ütközik sem tőkekorlátba, sem pedig szakképzettségi korlátba. Legkézzelfoghatóbb korlátja a *szervezési és munkakultúra* elégtelen fejlettségében van. Sok jel arra mutat, hogy az alacsony munkakultúra oka nagy részben nem a lakosság munkaképességének és munkavégző készségének és nem is a vállalatvezetési képességeknek a fejletlensége, hanem az, hogy a gazdasági ösztönzés, kényszer és szabályozás nem hat eléggé a munkakultúra növelése irányában. A szervezési kultúra növelése már bonyolultabb feladat: ennek megoldása képzési és továbbképzési rendszerünk átgondolásától az

ösztönzési és szabályozási módszereken keresztül a személyzeti politikáig és a know-how-importhig bezárólag igen sok és komplex lépés megtételét követeli.

A harmadik dilemma összefügg a gazdaságpolitikai mozgástér növelésének termelésitényező-*tartalékokkal* kapcsolatos követelményével. Az ország legutolsó négy évtizedes, erősen felgyorsított fejlődését csak úgy tudta elérni, hogy minden rendelkezésére álló termelési tényezőt – a rugalmas manőverezésekhez szükségeseket is – a termelés bővítésére használt fel. Ez igaz a munkaerőre is, a felhalmozott tőkére is (részben még a már meglévő, nem-termelő állóeszközök amortizációjára is!). Az akkori gazdaságpolitikai filozófia ennek nagyrészt tudatában volt, és abban bízott, hogy a részletes és precíz tervutasítások nyomán a termelőerők olyan tökéletes koordináltságát lehet elérni, hogy az újratermelés zavartalanul végbemehet számottevő tartalékok nélkül is. A külgazdasági kapcsolatok súlya a gazdaság életében a mainak töredéke volt, másrészt ezek is zömében a KGST-országokkal, hosszú lejáratú szállítási egyezmények alapján és rögzített árak mellett bonyolódtak. A külgazdasági környezet kockázati faktorai sem intettek tehát óvatosságra a tartalékok elapasztását illetően.

Akkor tehát a dilemmát viszonylag könnyű lélekkel lehetett megoldani egyértelműen a gazdasági növekedés gyorsításának javára, s vállalni a tartalék nélküli fejlődés szerkezeti és piaci *merevítő* hatását. Amint a fejlődés előrehaladt, a gazdaság belső és külső kapcsolatai sokszínűbbekké, bonyolultabbakká váltak, erősen nőtt a külgazdasági függőség – az 1960-as évek közepétől a nem szocialista országokkal szemben is –, a belső gazdaságirányítási rendszerben az 1968-as reform nyomán erősen megnőtt a piaci mechanizmusok szerepe. Mindezek nyomán mind élesebben vetődött fel a tartalék nélküli fejlődés veszélyes volta: a konjunktúra azonban egyelőre eltompította a veszélyérzetet. A gyorsan táguló belső és külső piacokon mindent folyamatosan és gyorsan növekvő mértékben el lehetett adni, és a szükséges termelési tényezőkhöz import útján hozzá lehetett jutni. A gazdaságpolitikát semmilyen *akut* tényező nem szorította arra a kellemetlen döntésre, hogy lassítsa le a növekedés ütemét a tartalékok – különösképpen a likvid tőketartalékok – feltöltése végett.

A kérdés drámai módon az 1973-as világgazdasági pánföldulást követően vetődött fel. Ha akkor az országnak megfelelő likvid tőketartalékai (praktikusan: jelentős konvertibilis devizatartalékai) vannak, néhány, igen gondosan kiválasztott, erre megérett szektorban olyan tömeges modernizálást tud végrehajtani, ami az 1970-es évek második felének hazai növekedési pályáját legalább részben hasonlóvá teheti volna a hozzánk hasonló méretű nyugat-európai országokéhoz. Ez kihathatott volna a fajlagos importigény érezhető

mérséklődésére (gép- és vegyipari háttértevékenység fejlesztése), de a gazdaság exportjának piac- és versenyképességére is. Így az eladósodás meghatározott hányada minden bizonnyal elkerülhetővé vált volna, és a gazdaság egyben határozott, gyors lépéseket tehetett volna a szelektív intenzifikálódás irányában.

E tartalék azonban – hangsúlyozom – nem állt a rendelkezésünkre: nem az akkori gazdaságpolitika hibájából, hanem a sokkhelyzetet megelőző évtizedek fejlesztési alapkoncepciójának szükségszerű következményeként. Természetesen a makacsul fennmaradó fizetésimérleg-hiány, cserearányromlás, a növekedés lelassítása, a beruházások radikális csökkentése és az életszínvonal befagyasztása – egy szóval mindaz, ami a világválság hatásaként szükségszerűvé vált mint gazdaságpolitikai intézkedés – nem teremtett alkalmat arra, hogy e három évtizedes hiányt az utolsó tíz év alatt pótoljuk. *A tartalék nélküli fejlődés a magyar gazdaság esetében idült jelenség, hosszú távon kalkulálandó adottság, amely sorozatosan, naponta állítja a gazdaságpolitika elé a nehezen megoldható problémákat.*

Hasonló, magunk választotta mozgástér-korlátozásnak tekinthető az is, hogy eleve elköteleztük magunkat a – teljesen szabad munkahelyválasztás és kötött bérgazdálkodás melletti – teljes foglalkoztatás elve mellett. Ez ugyanis olyan helyzetet hozott létre, amelyben a) az 1960-as évek közepére gyakorlatilag kiapadtak az extenzív módon felhasználható munkaerőforrások, a felmerülő többletszükségleteket csak átcsoportosítások útján lehetett kielégíteni; b) az átcsoportosítás nem mehetett végbe központi irányítással, hanem csak a dolgozók egyéni kezdeményezésére; c) ezt nem lehetett korlátlanul bérprioritásokkal alátámasztani, ugyanakkor d) a vállalatok – valamennyien tőkehiányban szenvedvén – a munkaerő-állományukat kívánták a rendelési csúcsra méretezni, és ezért versengtek a felvételekért. Mindez hígította a nominálbér-kiáramlást – mérséklődő teljesítménytöbblet mellett – és állandóvá tette a munkaerőhiányt, miközben csökkentette a nemzeti munkaidőalap kihasználását és a munkaintenzitást. A népgazdaság ilyenformán nemcsak a tőke-, hanem a munkaerő-tartalékok szempontjából is merővé vált, ami együttesen hallatlanul megnehezíti a szerkezeti váltásokat.

Érdemes megemlíteni egy negyedik dilemmát is. Az teljesen világos, hogy egy tőkeszegény, közepesen fejlett ország gazdasága, amely bevonta a termelésbe összes, eladdig parlagon heverő termelési tényezőit, megmozgatni azokat azonban csak mérsékelt – és a külpiacok által is csak igen szerény mértékben elismert – hatásfokkal képes, elvileg két módon tehet eleget a „ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel” követelményének: a) vagy egy igen következetes és nagystílű erőkoncentrációval, amely elvileg makroöko-

nómiai szintű racionálék alapján gazdálkodik a szűkös termelési tényezőkkel és optimalizálja a létrejövő, felhalmozódó új forrásokat, vagy pedig *b) az emberek és emberi kollektívák gazdálkodási-vállalkozási iniciatíváinak* való széles kapunyitását útján, amely elvileg nagy teljesítmények mellett nagy megtakarítási hajlandóságot hoz felszínre, és így gyorsítja mind a jövedelem-, mind pedig a vagyontöbbletet.

A választás nem könnyű. Ha ugyanis egyoldalúan – vagyis az emberi teljesítményösztönzés és -kényszer szempontjaira nem figyelve – véghezviszi az erőkoncentrációt (ami a szűkös források, eszközök és készletek fölött centrális rendelkezést jelent), az ugyan lehetőséget nyújt cleve nagyméretű termelő és infrastrukturális létesítmények tömeges létrehozására – ami egy több évtizedes vagy évszázados elmaradást gyorsan behozni kényszerülő gazdaságban létfontosságú feladat –, azonban eleve le kell mondani a tömegek és vállalatok erősen teljesítményorientált gazdálkodói, vállalkozói magatartásáról. Az *ilyen* centralizációnak *ez az ára*. Ha viszont egyoldalúan – azaz a termelés koordinációs és koncentrációs igényeire nem figyelve – végigviszi az egyének és termelőkollektívák önálló, piaci gazdálkodásának és vállalkozásának elvét, akkor le kell mondania a népgazdasági szintű, gyorsan megvalósítható erőkoncentrációról, legalábbis a szűkebb értelemben vett (tehát nem infrastruktúra jellegű) termelőszektor területén. A kompromisszumkötés sem egyszerű dolog: a markáns erőkoncentráció és a vállalatok markáns gazdálkodási-vállalkozási autonómiája *jogilag* ugyan megfér egymás mellett, *működésük* azonban jelentősen zavarhatja egymást. Az ilyen „kevert” gazdaságok rendszerint nem igazán koncentrálják erőiket, és emellett a kollektív vállalkozókedv sem igazán virágzik.

Ezt a „negatív interferencia” jelenséget az elmúlt másfél évtized tapasztalatai is alátámasztják. A létező szocializmus eddig kipróbált működési-irányítási modelljei valamennyien ilyen „kevert” modellek – az 1930-as évek szovjet („hozrascso”) irányítási rendszerét és a jelenlegi jugoszláv öngazgatási modellt sem kivéve –, persze a keverési arányok szélsőségesen eltérhetnek egymástól. A mai magyar gazdaságirányítási rendszer, amely az 1968-as reform óta letért a közvetlen tervutasításokról, egyelőre a közvetett irányítás főleg *fiskális* jellegű változatát gyakorolja: a mechanizmus legerőteljesebb (determináns) eleme az elvonás és juttatás, a vállalat és a költségvetés állami rendeletekkel szabályozott, igen intenzív kapcsolata, amelyben a vállalat kiadásainak és bevételeinek összes forintjaihoz különböző jogcímű és mértékű elvonások, valamint visszajuttatások kapcsolódnak, attól függően, hogy a forint mikor, hol, mire kerül elköltésre. A vállalatnak tehát *van* „szabad akarata” – rendeletileg csak nyilvánvalóan társadalmiérdek-ellenes

tevékenységek vannak tiltva, különben a gazdálkodási és vállalkozási döntések messzemenően vállalati hatáskörbe vannak utalva –, ám a vállalat minden döntéséhez sokoldalú pénzügyi „jutalmazási” és „büntetési” konzekvenciák tapadnak. „Ha van egy csepp esze”, a vállalat tehát azokat a döntéseket választja, amelyekhez a legkevesebb elvonást és a legtöbb pénzügyi kedvezményt rendelik. Más szóval: a vállalat kényszerítve van arra, hogy döntései előtt ne annyira a nemzetközi műszaki fejlődési tendenciákat, a bel- és külpiaci irányzatokat tapogassa le, hanem próbálkozzék kiszámítani a különböző döntési alternatíváihoz tapadó fiskális konzekvenciákat. Ez az irányítási *filozófia* sui generis nem kínál vállalati megoldást az erőkoncentráció–iniciatívagerjesztés dilemmára.

Igazságtalan volna ugyanakkor ezt a „kevert” megoldást egyértelműen elmarasztalni. Figyelembe kell venni ugyanis a következőket:

– a közvetlen tervutasítások légkörében mintegy 20 évig működő vállalatokat egy csapásra olyan környezetbe helyezni, amelyben saját felelősségükre kell vállalkozniok, mégpedig úgy, hogy ez a tevékenységük népgazdasági szinten egy tervszerű fejlődésben összegeződjék – úgyszólván lehetetlen, eleve kudarcra ítélt vállalkozás lett volna. A vállalati mozgásteret érezhetően bővítő, ám az összes jelentős tevékenységét mégis ellenőrző és befolyásoló fiskális modell tehát afféle „*keszonkamraként*” épült ki, amely hozzászoktatni volt hivatott a vállalatokat az önállóbb, felelősebb és kockázatosabb magatartáshoz:

– a másik lehetséges, közvetett irányítási szisztéma – amelyben tudniillik nem az „elvonok-újraelosztok-juttatok” a viselkedési motiváció gerincfolyamata, hanem főként az „olcsó pénz – drága pénz” kettős hatásán keresztül hat az állam, igen nagy mértékben támaszkodva a bankrendszerre, a vállalatokra – igen kis határfokú lehetett volna egy olyan gazdaságban, amelynek szerkezete, belső és külső kapcsolati viszonyai és a kialakult uralkodó gazdálkodási ráció az elmúlt évtizedekben *piaci impulzusokban igen szegény közegben*, ezekkel sokszor szögesen ellentétes erők hatására formálódott. A gazdasági fejlődés intenzív útra való tereléséhez a kereslet–kínálat áruszerkezet-, költség- és gazdálkodásistilus-formáló szerepének nagymértékű növelése mindenképpen szükséges volt, de ehhez sem piackonform gazdasági szerkezet, sem ennek megfelelő ár-, bér- és pénzügyi rendszer, sem pedig adekvát gazdálkodási reflexű vállalatszerkezet nem állt a rendelkezésre;

– a vállalati gazdálkodás kockázatviselésének növelése egy – mint fentebb vázoltam – eleve tőkeszegény, különösképpen tartaléktőkékben szegény, és saját magánál nagyrészt jóval fejlettebb külső közegben működő, kisméretű nemzetgazdaságban eleve megkövetelte a nemzeti *felhalmozás magas*

fokú centralizációját. A forráscentralizáció legkézenfekvőbb módja a költségvetés szerepének növelése: ez önmagában kínálta a lehetőséget a költségvetés adta mechanizmusokkal való széles körű élésre;

– végül a világ gazdasági értékrendváltás és válság okozta egyensúlyi zavarok kezelése, az egyensúlyromlás megállítása – különösen a mind bizonytalanabbá, kiszámíthatatlanabbá váló nemzetközi pénzügyi helyzetben – önmagában is növelte volna a fiskális irányítás szükségességét, még akkor is, ha az ország egyébként már kinötte volna az átmeneti időszakot.

Az a módszer tehát, ahogyan gazdaságpolitikánk *célszerű mozgásformát* kutat, kísérletez a szükséges erőkoncentráció és az ugyancsak szükséges tömeginiciatíva-gerjesztés egymásnak ellentmondó követelményei között, *történelmileg és logikailag* akkor is világosan magyarázható és megérthető, ha eleve ismerjük a választott út korlátait, és el tudjuk képzelni, milyen *lehetne* a teljesítményorientáció, avagy a következetesen szelektív fejlesztés akkor, ha a gazdaság mozgástérbeli adottságai, korlátai nem kényszerítenének közbeiktatott „ideiglenes” – és nemcsak hónapokra szólóan ideiglenes – megoldásokra. Az ezekkel szembeni parttalan türelmetlenség éppoly hibás, mint a megoldás átmeneti voltának elfeledése, a fiskális alapvonalú irányításnak a közvetett tervgazdálkodás „Oscar-díjas modelljeként” való fel fogása.

Ami felé tartunk – belső és külső nehézségeinktől folyvást akadályoztatva, vagyis folytonos harcban az ellenszéllel és az eltérítő erővel –, az valószínűleg nem „kevert modell” lesz: nem az erőforrások adminisztratív erővel való centralizációjának és a kereslet–kínálat impulzusaira reagáló vállalati autonómiának valamiféle mechanikus elegye. Akár az ilyen, *egyoldalúan karakterisztikus* (a „mindent kézben tartó”, avagy „alig irányító”) megoldások akár az egyoldalú módszerek többé-kevésbé *mechanikus elegyei* nem igazán hatásosak. A legutóbbi években gazdaságpolitikánk e felismerés alapján igyekszik mind következetesebben új ösvényekre lépni.

5. A dilemmák természete

Három fontos megjegyzés kívánkozik ide: bármelyik figyelmen kívül marad, a gazdaságpolitika tévútra csúszhat.

a) *A dilemmák valóságosak*: nem képzeletünk szülöttei, és nem ügyetlenkedéseink következményei, hanem a magyar gazdaság térben és időben adott realitásának – azaz mozgásterünk meghatározottságának – ellentmondásos mivoltából fakadnak. Azt, hogy mindkét pólusuk a kegyetlen valóságban gyökeredzik, mi sem bizonyítja világosabban annál, hogy nincs abszolút megoldásuk: nem azért, mert a magyar gazdaságpolitika ügyetlen, hanem azért, mert tényleg nincs. Minden döntésnél, a legegyszerűbb esetben is – tehát akkor, amikor egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy a döntések nyomán kibontakozó folyamatok nagyjából úgy fognak végbemenni, ahogyan azokat a döntéshozatalkor előre láthatjuk –, azt kell latolgatnunk, mekkora veszteséget vagyunk képesek elviselni azért, hogy egy adott nyereséget elkönnyelhessünk, avagy mekkora nyereség reménye készíthet bennünket arra, hogy az előrelátható veszteséget vállalni merészeljük. Ezt nem győzőm hangoztatni, mivel a közvélemény – de még maguk a döntéshozók is – más kategóriákban gondolkodnak.

A döntési kockázat csökkentését csak kétféle módon érhetjük el: vagy a *lépések elaprózása* árán – ami bizonyos ponton állóvízzé teheti gazdaságpolitikánkat –, vagy a *körülmények és lehetőségek hallatlanul körütekintő figyelembevételével*; ez a gazdaságpolitikát a „mesterség” színvonaláról a „művészet” színvonala felé mozdítja el. Ha azonban a belső és a külső világ feltételrendszere gyors és csak kevés biztonsággal előrelátható irányú mozgásba lendül, az előbbiekhöz még erősebb kockázati valószínűséget kell hozzákalkulálnunk: bizonytalan, illékony haszon elérése érdekében (amelynek bekövetkezése bizonyos valószínűséggel feltételezhető) vállalunk csaknem biztosan bekövetkező veszteséget. A nyereség-veszteség szaldónknak azon-

ban akkor is minimálisan pozitívnak kell lennie, ha a nyereség bekövetkezte az előrelátható valószínűségi sáv *minimumán*, a veszteség bekövetkezte pedig a sáv *maximumán* valósul meg: ez teszi az egészet *művészetté*.

A magyar gazdaság – mint igyekeztem megvilágítani – eleve meglehetősen szűk mozgásteret végtelenül leszűkül akkor, ha belső viszonyai és/vagy az a külgazdasági közeg, amelyben mozog, kimozdulnak az evolúciós fejlődési pályáról, s valamilyen, *előre nehezen meghatározható irányú és ütemű minőségi váltás felé* haladnak. Ilyenkor embertelenül nehéz olyan döntést hozni igen kicsiny és sok szempontból korlátozottan mozgatható, felhasználható nemzeti energiáink *jövőbeni* gyümölcösztetését illetően, amelynek haszonveszteség szaldója „ha esik, ha fúj” pozitív lesz. (*Utólag* persze felmérhetjük, mit lehetett volna jobban csinálni: az viszont már ízlés dolga, hogy ezt a jövőre vonatkozó tanulságként tesszük-e, avagy úgy viselkedünk, mint a „B-közép” publikuma egy nem az elvárt eredménnyel járó meccs után!)

b) *A dilemmák egymástól nem függetlenek*, mint ahogyan azok a mozgáster-korlátozó tényezők is, amelyek szűkítik a dilemmasort, egységes – térben, időben meghatározott – rendszert alkotnak.

A mozgáster-korlátozó tényezők mindegyikének talpköve végső soron az az ellentmondás, amely az ország *hallatlanul korlátozott termelésitényező-potenciálja és óriási fejlődésigénye között* feszül. Ezt az ellentmondást csak részben tudja (ha tökéletesen működne, akkor sem tudná teljesen) feloldani a szocialista nemzetközi gazdasági együttműködés. A legtökéletesebb, legideálisabb gazdaságpolitikának is számolnia kell tehát azzal, hogy képtelen olyan ütemű fejlődést a világra segíteni, amely kielégíti a „nemzeti türelmetlenséget”. Ráadásul *ez a türelmetlenség éppen a jóléti feltételek területén – az újratermelési ciklus legvégső fázisában – a leghévesebb, miközben a jóléti viszonyok hosszú távon is megalapozott fejlesztésének nehezen helyettesíthető s egyben leggyöngébb láncszeme az ország erős tökehiánya*.

Ennek fokozott enyhítése nélkül sem a gazdasági szerkezetben meglévő, jelentős „folytonossági hiányok” (infrastruktúra lehasználatlansága, részbeni kiépítetlensége, lakáshiány) felszámolása, sem a meglévő szerkezet folyamatos modernizálása nem vihető véghez. Ugyanez vonatkozik a külső egyensúlyi helyzet hosszú távon is megalapozott javítására. Azt viszont tudomásul kell venni, hogy *egy egyértelműen fogyasztásisint-megőrzésre, illetve -növelésre orientált fejlődési modell követése (a termelékenység mai szintjének átöröklése nélkül) szükségszerűen elhúzza mind a szerkezeti hiánypótlás, mind a modernizálás, mind pedig a külső egyensúly megszilárdításának idejét*.

A jelenség analóg a fizika ama összefüggésével, amely szerint egy akadály legyőzéséhez szükséges erő konstans, az idő azonban fordítottan arányos a fajlagos erő kifejtés nagyságával. Ha egy hegyre toronyiránt akarunk feljutni, rövidebb úton, hamarabb fenn vagyunk, de egy másodpercen belül nagyobb erőt kell kifejtenünk. Ugyanezt az összes energiárfordítást „szétaprózhatom” azáltal, hogy szerpentinutat választok – ezzel csökkentem a másodpercenkénti erő kifejtési szükségletet: kényelmesebben sétálok fel a hegytetőre –, a megteendő út és a feljutáshoz szükséges idő azonban egyenes arányban nő a „kényelmességi fok” növekedésével.

A példabeszéd persze természetéhez híven egy ponton sántítani kezd: a turista megmászta hegy nem szokott a felsétálás ideje alatt rohamosan magasodni, és a szerpentinúton sem szoktak megmászhatatlan sziklák ki-nőni az ösvényből. A magyar gazdaság jelenkori fejlődési problémáinak egy részét viszont, sajnos, éppen ilyen jelenségek okozzák. Az amúgy is erősen és egyoldalúan importra ráutalt gazdaságunk cserearányai az elmúlt években sem szüntek meg romlani. Ennek következtében az a nemzeti erőfeszítés, amely 1982–1984-ben a külkereskedelmimérleg-egyensúlyt megteremtette és valamelyest csökkentette az ország adósságállományát, ma már nem elégséges az egyensúly további megalapozásához.

Gazdaságpolitikánk csak akkor tudja továbbvinni jólétmegőrző-emelő alapkonceptióját, ha sikerül valóra váltania a termelékenységi áttörést. Ehhez viszont meg kell oldania mindenekelőtt az erőkoncentrálás-tömeginiciatíva ellentmondás-párost, mégpedig úgy, hogy mindkét fejlődésindukáló tényezőből a lehető legtöbbet kihozzon, vagy – ami ezzel egyértelmű – mindkettőből a lehető legkevesebbet veszítsen.

Koncentrált, szelektív hatékonysági kitörésre vagyunk kényszerítve, miközben a gazdasági szerkezet csaknem egész spektrumában fokoznunk kell a gazdálkodás rugalmasságát, racionalitását és innoválóképességét. Ugyanakkor a komparatív előnyöket *nem* hozó tevékenységeket csak olyan mértékben szüntethetjük meg (azaz rendezkedhetünk be importra), amilyen mértékben az itt lekötött termelési tényezőket át tudjuk irányítani hatékony (piac- és versenyképes) területekre. Ez a mély és bonyolult, a gazdaság minden molekuláját jelentős változásra készítő folyamat nem mehet végbe belátható időn belül igen erős, népgazdasági szintű, tudatos és tervszerű vezérlés nélkül, de az emberek millióinak és a vállalatok ezreinek öntevékeny dinamikus önmozgása nélkül sem.

c) *A dilemmák nem megoldhatatlanok*, noha folyamatosan számolnunk, kell mind a bel- és külgazdasági feltételek módosulásával, mind pedig azzal, hogy az eddig soha nem tapasztalt jelenségekre, fejleményekre nem mindig

tudunk azonnal, optimális gazdaságpolitikai reakcióval válaszolni. Vagyis kalkulálnunk kell azt, hogy a sikerekért teendő erőfeszítéseink olykor félsikereket, vagy – rosszabb esetben – kudarccokat hozhatnak. Továbbá, azzal is számolnunk szükséges, hogy a feltételmódosulások mind újabb és újabb nehézségeket, dilemmákat hoznak felszínre: megoldásaink tehát nemcsak hogy *tökéletesek* nem lesznek, de *véglegesek* sem.

6. A gazdaságpolitika típus-hibái

Ezért olyan életbevágóan fontos, hogy gazdaságpolitikai lépéseink – mivel nem tudják semmissé tenni a „sorscsapásokat” és csak módjával tudnak úrrá lenni a még nem tapasztalt vészhelyzeteken még nem kipróbált kivédési módszerekkel – legalább a nyilvánvaló „műhibákat” kerüljék el. Ezek – ha önmagukban nem is kardinális jelentőségűek, elvileg viszonylag könnyen helyrehozhatók – egy adott, kritikus pillanatban igen komolyan súlyosbíthatják a gazdaság helyzetét.*

Az emberi számítások szerint elkerülhető gazdaságpolitikai hibák elkövetése túlságosan nagy kockázatot visz bele az amúgy is elég kockázatos fejlődésbe.

Végiggondolva a világgazdasági sokkhatás kezdetei óta elmúlt több mint egy évtized hazai gazdaságpolitikájának történetét, az emberi számítások szerint is elkerülhető – tehát a szűkebb értelemben is *hibásnak* ítéltető – lépések a következő főbb okokra vezethetők vissza.

a) Az egyik hibaforrás a behozhatatlan idővesztést okozó *döntési bizonytalanság*. Késlekedés származhat abból, hogy a gazdaságpolitikai vezetés vagy annak apparátusa olyan probléma elé került, amelynek nagy a tétje és rendkívül *kevésbé ismertek a mozgástörvényei*: magyarul, a gazdaságpolitika az adott vonatkozásban tapasztalatlan, és ezért semmi csodálkozni való sincs azon, ha habozik, óvatoskodik. Közben persze esélyeket veszíthet, és így a *megfontoltsága hibaforrássá válhat*. Adódhat azonban a késlekedés

* Önmagában nem számítana tragikus hibának például az, hogy a gazda az optimális időpontnál egy héttel későbbben veti el a gabonát (pl. azért, mert előbbrevalónak tartotta házának kimeszelését); ha azonban vetése nem bokrosodik meg decemberre, és korai fagy éri, az egész termés veszélybe kerülhet! Az így keletkezett fagykárt a példabeszédbeli gazdának másképp kell értékelnie, mint azt, amely időben való vetés ellenére is bekövetkezik!

abból is, hogy a viszonylag gyors döntés adott feltételei ellenére elúszik az ideje a különböző parciális érdekek (vagy vélt érdekek) egyeztetése, a manipulált információk mögötti valódi helyzet kibogoztatása közben. Itt döntés-előkészítési, döntési *rendszerbeli* vagy szervezeti-szabályozási hiányosságra vezethető vissza a késlekedés; aminek következménye: esélyek elszalasztása. A gazdaságpolitikai döntéseket hozó szervek informáltságának javítása, a döntés-előkészítés technológiájának és érdekegyeztetési mechanizmusának operatívabbá és ütőképesebbé tétele tehát igen nagy tartalék a késlekedő döntések ellen.

b) A másik hibaforrás a „*parciális érdekvaktság*”, vagyis az a jelenség, amelyet fentebb az „ultrarövid távú” és közvetlen haszon szemléletének primátusával jellemeztem. E hiba elkövetésére egy napi gondok megoldásával elgyötört apparátus kifejezetten hajlamos: különösen akkor, ha az apparátusi érték- és érdekrendszerben a saját reszortfeladat ellátása, a „reszortgondokon” való segítség (a problémák „kipipálása”) és a szétparcellázott felelősség van előtérben. Ez a munkamegosztási, függelmi és érdekeltségi rendszer ugyanis tömegesen szüli azokat az „egér szőrében élő bolhákat, akik nem rettegnek a macskáktól”. Az ilyen hibák elkövetésének melegágya továbbá az a struktúra, ahol ezek az apparátusi biztonság- és felelősségcentrikus megoldások megmérkőznek egymással s az erősebb pozícióban levő apparátus megoldási koncepciója válik végül is a gazdaságpolitikai döntés „alappallamává”. Egyetlen hatásos ellenszere egyfelől a józan döntési decentralizálás, másfelől a centralizált döntések előkészítésének és megvitatásának *érdemi* demokratizálása.

c) A harmadik hibaforrás az, amikor az *idejében* hozott *helyes* döntéseknek a valóságba való átültetése közben jönnek létre értelmetlen *torzulások*. Ezekért a végrehajtást szoktuk felelőssé tenni, holott alapvetően maga a döntés az oka annak, hogy mondanivalója nem egyértelmű, esetleg belső ellentmondást takar, vagy ütközik más, érvényes döntésekkel, nem szabja meg a végrehajtás módját és felelősségét, nem bátyázza körül fő „csapási irányát” a végrehajtók érdekeltségének megteremtésével stb. Természetes ezek után, hogy a végrehajtók a döntés (illetve különböző döntések) által felkínált lehetőségek és felállított tilalomfák között saját érdekeik alapján fognak mozogni.

d) Talán a legnagyobb hibaforrás az, ha a döntések és a cselekvéseket lehetővé tevő *források* különböző helyeken vannak telepítve. Ez önmagában foglalja a késlekedés veszélyét is, a hibás döntés veszélyét is, és a végrehajtás félrecsúszásának veszélyét is. A késlekedés abból származik, hogy a gazdaság-előremozdítási cselekvés lehetősége megbénul források nélkül, a források

viszont nem akkor mozdulnak meg, amikor a legérdekeltőbb és legeselekvőképesebb szektor akarja, hanem akkor, amikor a forrást kézben tartó célszerűnek látja. Ez egyben a hibás döntés forrása is. Gazdaságpolitikánk hibaforrásait erősen lecsökkentené a kockázatvállalás s egyben a jövedelemforrások és -felhasználás feletti rendelkezés mainál racionálisabb megosztása. Azt, hogy hazánk közepesen fejlett ország, igen sokszor emlegetjük, de valójában még nem dolgoztuk fel a jelentését. A világfejlődésben középső helyen lenni nem ugyanaz, mint mondjuk olyan vonaton ülni, amely Budapestről indulva és Nyíregyháza felé tartva valahol Kisújszállás környékén robog, miközben egy korábban induló vonat már elhagyta Debrecent is. Ez a példabeli „közepesen fejlett” vonat ugyanis *el fog jutni* Nyíregyházára, legfeljebb egy-két órával később, mint az, amely mögött halad. A világfejlődésben a lemaradóknak nagyobb a kockázatuk: mire Püspökladányhoz érnek, lehet, hogy a váltók át vannak állítva, s a szerelvény vagy egy vakvágányra fut, vagy egy mellékvonalra terelődik át. A mi fejlődésünk jelenlegi alapproblémája – túlhaladni a mai kor kritikus elágazási pontján, még mielőtt véglegesen „átállítják a váltókat”, és ezzel biztosítani a fejlődés fővonalán való maradásunkat.

Ezért létfontosságú, hogy a) olyan gazdaságpolitikai hibákat ne kövessünk el, amelyek kikerülésére feltételeink adottak, b) ha mégis azt tapasztaljuk, hogy tévesen döntöttünk, igen gyorsan korrigáljunk; c) elemezzük a múltban, tapasztalat hiányában be nem vált döntéseinket, hogy a jövőben ezek számát is csökkentjük; d) élénk figyelemmel elemezzük a gazdaságunkon belül és a külgazdasági környezetben végbemenő fejleményeket, hogy csírájukban vegyük észre a változásokat és – a lehetőségek határain belül – elébük tudjunk menni. A széles körűtekintés ugyan nem képes önmagában nem létezővé varázsolni alapproblémánkat, tudniillik az erőforrásainknak a világversenyben tapasztalható kicsinységét, de szükséges ahhoz, hogy meglevő, nem lebecsülhető tartalékainkat társadalmi-gazdasági céljaink érdekében összefogva mozgásba hozzassuk.

Mi bővítheti a közeljövőben gazdaságpolitikánk mozgásterét? A külső körülmények esetleges enyhülését úgy kell kezelnünk, mint tartalékot: nem építve rájuk, de felkészülve a kihasználásukra. Ez vonatkozik a nem szocialista világpiac számításba vehető tágulására éppúgy, mint a szocialista gazdasági együttműködés továbbfejlődését gátló tényezők feloldódására is. Építeni kizárólag azokra a tényezőkre szabad, amelyekre tevőleges befolyást gyakorolhatunk, vagyis a még fel nem tárt *belső* erőforrásokra. Az elkövetkező évek gazdasági sikerei azon állnak vagy buknak, hogy a) mennyire sikerül e tartalékokat célirányosan felszínre hoznunk; b) mennyire sikerül

a keletkező többletforrásokat távolabbi jövőnk megalapozására felhasználunk.

E rejtett energiatartalékok négyfélék:

– egy részük a gazdaság által felhasznált – a technológiailag indokolt mértéket sokszor csaknem 1/3-dal meghaladó – energiával és anyaggal való racionális, takarékos bánásmódban, a társadalmi munkaidőalap és a rendelkezésre álló gépi kapacitások kihasználásában rejlik. Az ország jelenlegi *termelési tényezői a mainál kisebb ráfordításokkal nagyobb, hasznos terméktömeg előállítását tennék lehetővé;*

– más részük a megtermelt termékek minőségéhez kapcsolódik. Igaz, hogy gazdaságunk még nem képes széles skálában „világszínvonalú” termékek kibocsátására, de valóságos emberi szükségleteket kielégítő termékeket tudunk gyártani. Sem a belső, sem a külső piacok nem kizárólag a fejlődés élvonalában haladó vagy ahhoz közelítő termékeket keresik: a szolid „középszernek” is van kereslete, ha az a maga műszaki kategóriájában kifogástalan használati értéket képvisel, és e minősége garantált, egyenletes. *Ha gazdálkodási rendszerünk középpontjába egész népgazdasági vertikumunkban a minőséget helyezzük, ez önmagában fordulatot indíthat meg a belső piac ellátottságában csakúgy, mint külpiazi helyzetünkben;*

– igen nagy tartalékok rejlenek kutató-fejlesztő potenciálunkban, ha sikerül tevékenységét – legalább részben – a beruházástakarékos fejlesztések irányában befolyásolnunk, ha azt az országban rendelkezésre álló anyag- és energiaforrások gazdaságos feldolgozását (pl. a hazai ásványvagyon, a gyártási és kommunális hulladékok, melléktermékek újrafeldolgozását) elősegítő irányba tereljük, ha anyagilag és erkölcsileg megbecsüljük az „ezer apró újítás” létrehozóit, bevezetőit, átvevőit. *A műszaki fejlődés meggyorsításának ez a szerény módja tucat milliárd forintnyi jövedelemmel gazdagíthatja forrásainkat;*

– végül hatalmas, rejtett tartalékok húzódnak meg a forgalom szférájában is: kezdve a *bel- és külpiazi igényeihez való rugalmas alkalmazkodástól, az adott helyen feleslegessé vagy gazdaságtalanná váló termelőeszközök gyors és célirányos átcsoportosításán keresztül egészen a vállalatok közötti féltermékforgalom fegyelmezett, lelkiismeretes lebonyolításáig, valamint a hasznos igényeket teremtő és magas színvonalon kielégítő szocialista vállalkozásig. Az üzleti kapcsolatok minőségének növelése terén megteendő fordulat az előzőekben felsoroltak (a termelési tényezőkkel való racionális gazdálkodás, a megbízható, szolid minőség és az újítószellem) valóra váltásának másik oldala, elengedhetetlen feltétele.*

A rejtett nemzeti energiatartalékok tömeges felszínre hozását össze kell kapcsolnunk egy mind markánsabbá váló *fejlesztési szelektivitással*, valamint a vállalatoknál és az állam kezén levő *manőverezési tartalékok* fokozatos bővítésével. A gazdaságpolitika rövid és hosszabb távú oldalainak tehát a jövőben fokozottan egybe kell forrniuk. Ha ugyanis alapjában sikeresen szabadítjuk fel az energiákat, de nem fogjuk nyalábbá jól megválasztott stratégiai céljaink érdekében az így keletkezett jövedelemtöbbleteket, azok szétszóródnak, egyenként hatásküszöb alatt maradnak, s így időről időre újratermelődik egyensúlyunk labilis, törékeny volta. Ha viszont szívmelegítő stratégiai terveink születnek, de megvalósításukhoz nem teremtünk

fokozatosan bővülő forrásokat, és nem alapozzuk meg azok végrehajtásának realitását a nemzeti munka- és gazdálkodási kultúra színvonalának emelésével, úgy legszebb és önmagukban nézve legrealisabb fejlesztési elképzeléseink is abortálni fognak. Végül, ha nem szakítunk ki a folyó gazdálkodásból manőverezési tartalékokat, ezeket nem osztjuk meg célirányosan a vállalatok és a központi gazdaságpolitika rendelkezése között, a konjunktúra minden rezzenése veszélyeztetni fogja nehezen visszanyert fejlődési iramunkat.

Mindez jelentősegteljesen önkritikus, de tetteiben magabiztos magatartást követel meg a gazdasági élet összes tevékeny szereplőjétől, a vállalatokat, a gazdaságpolitikai döntéseket előkészítőket és hozókat, valamint a gazdaságtudományi műhelyeket is beleértve. *Egyik legfontosabb termelőerőnk a józan-ság.* Ez nemcsak az álomkergetéstől való óvakodást követeli meg, hanem a földhöz ragadás elkerülését is; nemcsak azt jelenti, hogy el kell utasítanunk akár tetteink apológiáját, akár pánikba kergető ócsárlását, hanem azt is, hogy realisan fel kell készülnünk a gazdaságpolitikai hibák megelőzésére, illetve – amennyiben mégis „becsúsznak” – gyors és határozott korrigálására. *A megbízhatóan jó gazdaságpolitika nem arról ismerszik meg, hogy eleve tökéletes, hanem arról, hogy mindenkor képes az önkorrekcióna, beleértve a saját, korábban elkövetett hibáinak kiküszöbölését is.*

V. Összefoglaló gondolatok: biztonságigény és teljesítménykényszer — a szocializmus történelmi alapproblémája

1. A teljesítménykényszer a mai kapitalizmusban: a termelőerők és termelési viszonyok történelmi konfliktusának sajátos formája

Az a fejlődési szakasz, amely a XX. század második felére a tőkés világrendszerben kibontakozott, mintha rácáfolna a hanyatlásával kapcsolatos várakozásainkra: ezek ugyanis egyértelműen a növekedés és a műszaki fejlődés lassulásához kötődtek. Itt is feltehető a kérdés, vajon mi az, ami hibásnak bizonyult: a kapitalizmust ítéltük-e meg rosszul akkor, amikor éppolyan történelmi kategóriaként fogtuk fel, mint az őt megelőző társadalmakat, avagy Lenin prognosztizált-e hibásan a század elején, amikor elérkezettnek látta a tőkés rend hanyatlásának korszakát, netán a hanyatlással kapcsolatos *kritériumaink* elavultak vagy eleve félreértettek.

¶ Azt hiszem, az utóbbiról van szó. Társadalomtudományi gondolkodásunk szűklátókörűségének kiindulópontja egy tömeges ideológiai félreértés: a marxi elemzés és gondolkodásmód felcserélése azokkal a konkrét eredményekkel, amelyekre ő egy más fejlődési fázisban levő társadalom lényegének boncolgatásakor jutott. Marx olyan világban élt, ahol a kapitalizmus győzelmesen nyomult előre a feudális rendszerekkel szemben. Szeme előtt a korszakváltás egyben a feudalizmus alkonyát jelentette, azét a feudalizmusét, amely – belső szerkezetéből adódóan – virágkorában sem kényszerített a termelőerők *viharos ütemű* fejlesztésére, aggkorában pedig végképpen ellenállt az újításoknak mind a technika, mind a munkamegosztás, mind pedig az emberi tényezők tekintetében. Tehette, mivel eleve hallatlanul gyengén volt teljesítményorientált: pontosabban a teljesítményorientációja a közvetlenül termelő rétegeknél csak a *rabszolgáét* haladta meg. A terméktöbbletet kezében koncentráló osztályt úgyszólván semmi sem sarkallta a produktív befektetésekre, annál is inkább, mivel nem a legforradalmbibb technikát hordozó területeken tevékenykedett. Mindezek miatt a feudalizmus alkonya a lassú,

kínos *végelgyengülés* képét mutatta, szemben a vállalkozóképes, mozgékony kapitalizmussal, amely *mellette és benne*, a feudális struktúrába ágyazottan és tőle mégis testidegenül lendítette dinamizmusba az ipart és a kereskedelmet, és szorította vissza lépésről lépésre a saját magát évezredes, csaknem mozdulatlan ságra kárhóztató rendi világot.

Ebben a szituációban *evidens* volt annak a következtetésnek a levonása, hogy *a)* a feudális rend történelmi kategória, amelynek át kell adnia a helyét a nála többet produkáló kapitalizmusnak; *b)* a kapitalizmus születésétől fogva súlyos, megoldhatatlan ellentmondásokkal terhes, ezeknek a társadalom abszolút többségét képviselő tömegek fizetik meg az árát, következésképpen a tőkés rend napja is le fog áldozni egyszer; *c)* az összefüggések „mélyrétege” a termelőerők és a termelési viszonyok közötti konfliktus. *Magának a konfliktusnak a jellegére vonatkozóan* Marxnak és Engelsnek nem lehetett más konkrét „modellje”, mint ami a szemük előtt bontakozott ki: a feudalizmusnak a termelékenység alacsony szintjén való szaturálódása, s az ebből eredő „aggkori végelgyengülése” mint minta. Joggal feltételezték tehát, hogy a kapitalizmus, miután túltermelési válságról túltermelési válságra bukdácsolva fejlődik, ugyancsak eléri a maga szaturálódási korszakát, amelyben fokozatosan „lecseng” az ösztönzés a termelőerők fejlesztésére, lehetetlenné válik a termelőerők működésének társadalmi méretekben való integrálása a piaci automatizmusok által, s ezzel olyan „haldoklási” folyamat indul meg, amelyből csak a szocializmus képes az emberiséget kivezetni. Lenin ennél egy nagy lépéssel már előbbre lát: ő a mind szélesebb körű és mind pusztítóbb háborúkat már a kapitalizmus szükségszerű szimptomájaként fogja fel, keresi ezeknek a gazdasági rendszer mélyére nyúló gyökereit, azonban még mindig „kettős látású”: a tőkés világ alkonya szempontjából a *monopólium* termelőerő-fejlődést fékező tendenciáit egyenértékű érvként kezeli a világ permanens újrafelosztásáért folytatott, az emberiség számára *életveszélyessé váló* harccal.

A XX. század végén e tekintetben is tisztábban lehet látnunk. Az első jelenség, amit tapasztalhatunk, az, hogy a kapitalizmus innovációs képessége monopolista korszakában sem ernyed el, ami a technika, a munkamegosztás és az emberi tényező fejlesztését illeti. Kétségtelen, a monopóliumoknak kibontakozásuk kezdeti szakaszában volt ilyen „szabadalmakat fiókban fektető” tendenciájuk, ám ez az oligopol struktúra kialakulásával, a tőkés viszonyok világregszerré válásával háttérbe szorult a műszaki fejlesztés gyorsításának tendenciájával szemben. Ha tehát egy társadalom alkonyának alapkritériuma a műszaki fejlődésben való érdektelenség, akkor a kapitalizmus kétségtelenül nem ért el máig sem eddig a napszakig, és elég nagy biz-

tonsággal jósolható, hogy *sohasem* fog így viselkedni: egyszerűen azért, mert a tőkés viszonyok *természetéből* hiányzik az az elem, amely a XVIII–XIX. századbeli abszolutista feudalizmusokat a telítettség, a lassúság, a fejlődésben való érdektelenség irányába terelte.

Az újratermelés nemzeti és nemzetközi méretekben való kézben tartása, szabályozása már nehezebb falat a modern kapitalizmus számára. Az előző fejezetekben vázolt *integrációs* folyamat kétségtelenül ezt a célt szolgálja, nem is minden eredmény nélkül. Azonban mind világosabbá válik, hogy ez a nemzeti és nemzetközi mértékű integráció a tőke számára valójában *rendszeridegen*. Eleve alkalmazkodást kényszerít bizonyos, részben a *stabilitást*, részben az *expanziót* szolgáló *közös* érdekek érvényesítése végett egy olyan társadalmi szerkezetre, amelynek *conditio sine qua non*-ja a „magányos ragadozás”. A tőke nem társadalmi értékeket véd, és nem társadalmi érdekek szolgálatában működik, hanem egyes-egyedül ön maga megsokszorozását célozza. Ha expandál, egyedül akarja learatni a sikereket, ha védekezik, nincs másokra tekintettel. Ha tehát arra kényszerül, hogy súlyos, tudatos és hosszan tartó kompromisszumokat kössön akár versenytársaival, akár az őt kiszolgáló lakossággal, létfunkciójában zavarva érzi magát. *Alkalmazkodik*, hisz mi mást tehetne, de vagy minden idegszálával keresi a kedvező időpillanatot a kitörésre ebből a számára *anatómiailag* kényelmetlen helyzetből, vagy pedig sajátosan *deformálódik*. Ez esetben pedig nosztalgiával telve gondol vissza saját alkalmazkodásmentes hőskorára, és minden történelmi változásban keresi a lehetőséget az ahhoz való visszatérésre – persze hiába.

Ez a sajátosan kettős „lelkivilág” megfigyelhető a polgári közgazdasági eszmék divatáramlatainak hullámvásán és a gyakorlati gazdaságpolitikákra való hatásukon is. A keynesi modell mindent elsőprő győzelme a XX. század közepén és az állammonopolista gazdaságpolitikák ezzel párhuzamos elterjedése annak felismerése nyomán született, hogy az erősen nemzetköziesedő oligopolstruktúra nem nélkülözheti a nemzeti, majd nemzetközi szintű koordinációt. A tőke „kiskapuja” erre a multi- és transznacionalizálódás volt, amely a leginkább *expanzív* érdekeltségi csoportokat *mégis* kivonta a nemzeti és regionális integrációs centrumok nyomasztó ellenőrzése, érdekegyeztetése alól. A konjunktúrának az 1970-es évek elején végbement összeomlását követően nem véletlenül kerekedtek felül a neoliberális elméleti irányzatok. A tőkés vállalkozás „magányosan vadászó tigris”-ösztonéi felülkerekedtek a „hordában vadászó farkas” belátásával szemben. Persze ez sem hoz számára megoldást, és ezt a *gyakorlati* gazdaságpolitika hamar fel is ismerte. Mindenesetre azt nem lehet állítani, hogy a XX. század kapitalizmusának szervezeti és mechanizmusai olyan értetlenül, olyan mereven állnak szem-

ben a kor követelményeivel, hogy maga a társadalmi berendezkedés védtelenül marad a változások gerjesztette feszültségekkel szemben. Olyannyira, hogy elmondhatjuk, *a tőkés rend csaknem minden társadalmi méretű integrációs lépést képes volt bevezetni létének meghosszabbítása végett, amit el tudott viselni anélkül, hogy saját tagadásába, a szocializmusba csapott volna át.*

A kapitalizmus „alkonyára” leginkább jellemző ütközési pont a tőkés rend és az emberiség érdekei között abban látszik kirajzolódni, hogy a technika és a társadalmi munkamegosztás változatlanul gyors fejlődése sok vonatkozásában *emberiségellenes irányt* vesz fel. Szaladjunk végig gondolatban a XX. század történelmének közismert fejleményein.

– A századfordulón a tőke világméretű expanziójának „megállj”-t kiált az a tény, hogy a földgolyó felosztása megtörtént. *Elvileg* a tőke válaszolhatott volna erre a tényre fejlesztési *stílusváltással*. Az ipar, a mezőgazdaság, az információ- és áruáramlás modernizálásának meggyorsításával és a korszerű módszerek világméretű, fokozatos elterjesztésével: a *technikai* adottságok akkor már – csírájukban – megvoltak erre. Ehelyett a reakció a haditechnika mennyiségi és minőségi kiterjesztése volt, ami tálcán kínálta a lehetőséget a feszültségek *háborús* megoldására, és a kapitalizmus élt is ezzel a lehetőséggel.

– Az első viláégést követő újjáépítési periódus rövid életű konjunktúrába ment át, amely 1929-ben világválságba torkollott. *Elvileg* itt is adott volt a lehetőség a piacok bővítésére. A gyarmatbirodalmak és egyéb elmaradott régiók több százmillió lakossága nem volt felszerelve termelékeny munkaeszközökkel, hiányzott az infrastruktúra, fejletlenek voltak az egészségügyi és oktatási viszonyok. A termelési és infrastrukturális kultúrák széles körű kiterjesztéséhez szükséges kapacitások a fejlett világban rendelkezésre álltak, piachiányban szenvedtek. A megoldás mégsem ez lett, hanem az emberi és tárgyi termelőerők eladdig soha nem látott koncentrációja a haditechnika fejlesztésére, a hadseregpiacon szélesítése, amely újfent – az 1914–1918-as háború pusztításait sokszorosan meghaladó – *viláégéshez* vezetett.

– A második világháború után ismét újjáépítési szakasz következett, amely ismét nagyarányú fellendülésbe csapott át. A fejlett monopoltőkés centrumok technológiai apparátusai minőségi cserén mentek keresztül: tulajdonképpen ekkor – az 1950-es évek második felétől az 1970-es évek elejéig – bontakozott ki a fejlett tőkés világban a gazdaság átállása az intenzív fejlődési pályára. Időközben két hatalmas, új piacbővítési lehetőség is kínálkozott: az egyik a fejlődő világ önállósodása nyomán ennek modernizációs törekvései, a másik a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok újjáéledése. A technikai lehetőségek ezek kihasználására soha nem látott mértékűekké váltak. – Ugyanakkor a fellendülés súlyos tehertétellel a vállán fejlődött ki. A *ha-*

dikiadások mértéke mindvégig vetekedett a világháborús csúcscszinttel. A kisebb-nagyobb területre kiterjedő „meleg” háborúk egyike-másika – például a koreai vagy a vietnami háború – költségeit és pusztító erejét tekintve vetekedett a világháborúkkal. A beruházási vagy polgári fogyasztási célú műszaki fejlesztés zömmel – közvetve csaknem kizárólag – a *haditechnika* „melléktermék- és hulladékfeldolgozásává” vált. A termelés növekedése nagy veszélybe sodorta az emberiség *ökológiai környezetét*, nehezen helyrehozható károsodásokat produkált a szélesebb értelemben vett bioszférában. Ugyanakkor az egységes gazdasági rendszerre kovácsoló világ soha nem látott társadalmi polarizációt is eredményezett. Az emberiség kétharmada hallatlan nehézségek között tartja fenn *fizikai létét*, miközben mintegy félmilliárdos lélekszámú régióban olyan magas színvonalú fogyasztás alakult ki, amely sok vonatkozásban *fiziológiailag és kulturális szempontból indokolatlan*, és nem egy tekintetben egészségileg is káros hatású, még az azt élvező lakossági rétegek számára is (túltápláltság, mozgáshiány, élvezeti cikkek és kábítószeres fogyasztása, stresszhatások megsokszorozódása, környezeti ártalmak stb.). Ez hatványozottan emeli a fogyasztási és beruházási szükségleteket, és így gyorsítottan tágitja a szakadékot az emberiség éhező és a civilizációs ártalmak ellen védekező hányadai között.

– Ez a végletesen ellentmondásos konjunktúra az 1970-es évek közepére elenyészett, ismét átadta a helyét a *recessziónak*, amely ismét csak bonyolította az amúgy is feszültségekkel teli fejlődési folyamatot. Lefékeződött ugyan az anyag- és energiafogyasztás, bekapcsolódott ugyan néhány fejlődő ország az iparosodás folyamatába, a világ népességének abszolút többsége számára azonban a konjunktúra megszűnése a továbbfejlődési lehetőségek elenyészésével járt: a technológiai és jóléti diapazon növekedett. A technikai lehetőség ma még inkább adott az emberiség érdekében álló megoldásra: az emberibb élet- és munkalehetőségek széles körű kiterjesztésének anyagi feltételeit megtermelni képes kapacitások *adottak*, a fogadókészség – az emberi tényező oldaláról – vagy készen áll, vagy pedig kiterjeszthető. A hadiipari komplexum ereje azonban jóval erősebb annál, hogy ez a józan irányzat a gyakorlatban érvényesülhessen. A monopoltőkés integrációs hálózat belső törvényei ismét a pusztító szakadék felé taszigálják az emberiséget: ez azonban minden eddiginél nagyobb kockázatot rejt magában az egész emberiség sorsát illetően: nagyobb, mint a két világháború és a vészes környezetpusztítás együttvéve.

A kapitalizmus öregkori innovációs és expanziós virgoncsága tehát veszélyesebb az emberiség számára, mint a feudalizmus aggkori végelgyengülése. Ez utóbbi kockázata idővesztésig volt a termelőerők fejlődésében, a kapitalizmus

alkonya azonban az emberiség fizikai létét, a Föld élőlények által való lakhatóságát teszi kockára. Minél élénkebb ez a virulencia, annál nagyobb a veszélyességi foka. Minél több akadállyal találja magát szemben, annál kétségbeesettebb, dühödtebb kitörésekre képes: annál kevésbé hajlamos fékezni magát profit- és hatalmi törekvéseitől idegen érdekekhez – akár az emberiség létérdekeihez – alkalmazkodva.

2. A szocializmus az emberiség létbiztonságának záloga a két rendszer együttélésének korszakában

A tőkés világrendszer bomlása 1917 óta folyamatosan tart. Egyelőre semmi nem igazolja sem azt az elképzelést, amely szerint a fokozatos bomlási folyamat hirtelen széteséssé és látványos megsemmisüléssé gyorsulna fel, de azt az elképzelést sem, amely a létező szocializmust hosszú történelmi korszakra, a mai határok között megmerevedni jósolja. Lenin azon megfigyelését viszont, amely szerint a kapitalizmus *világrendszere* nem a legerősebb, hanem a minden szempontból leggyengébb ellenállású, azaz a szekuláris és az akut feszültségmaximumok találkozási pontjain feslik fel, és feslik is tovább, a XX. század történelme igazolni látszik. Ebből következően hosszú távra be kell rendezkednünk arra, hogy az emberiség *jövőjének* termelési-társadalmi viszonyai *lokálisan* a világ olyan régióiban szülessenek meg, amelyek a technológiai fejlettség tekintetében egyelőre az emberiség *tegnapját* példázzák. Tudomásul kell vennünk azt is, hogy a csúcs-termelőerők kifejlesztése a viszonylag elmaradt régiókban még akkor is több emberöltőnyi időt követel, ha a fejlődés ütemét sikerül is jelentősen meggyorsítani. A termelőerők fejlesztése területén a társadalmak szocialista berendezkedése tud gyorsítási hatást kifejteni, de *csodákra* nem képes. A fejlődésnek éppoly szigorú „technológiai” törvényei vannak, mint – mondjuk – az erjedésnek. Ennek következtében a *létező* szocializmustól – igen hosszú időn keresztül – irreális azt várni, hogy magasabb társadalmimunka-hatékonyságot és ebből fakadó magasabb jólétet produkáljon, mint annak a világrendszernek a *legrégebben* és *legmagasabb* szinten kifejlődött régiói, amelynek a mai szocializmus „bomlási terméke”.

Ismét olyan „axiómától” vagyunk kénytelenek – a XX. századi történelmi tapasztalataink alapján – elszakadni, amelyet mint a szocializmus prognózisát *más*, a miénkétől gyökeresen eltérő történelmi feltételek között állított-

tak fel. Nem arról van persze szó, hogy egyszer és mindenkorra mondjunk le a mai, fejlett kapitalizmus termelőerőinek és fogyasztási szintjének eléréséről, illetve meghaladásáról. Ezt már csak azért sem tehetjük, mert végül is magasabb hatékonyságú termelést is kell produkálnunk. E történelmi korokban azonban, éppen a történelmi realitások mélyebb ismeretében, ne kössük hozzá mechanikusan a szocializmus életképességét, fölényét, legitimitását sem a termelékenységi, sem a fogyasztási mutatók szintjeinek, illetve rövid és középtávú alakulásának összehasonlítási eredményeihez. Inkább vállaljuk az évtizedekkel ezelőtti jelszavainktól való elhatárolódást – s az ezzel együtt járó kárörvendő kommentálásokat –, mintsem saját magunk félreinformálását.

Sokkal többről van szó ugyanis, mint pusztán az egy főre jutó termelésről és fogyasztásról. *Ha igaz az, hogy a) a kapitalizmus a termelőerőket az egész emberiség további fennmaradása szempontjából életveszélyes irányban fejleszti és ezáltal magát az emberiséget fenyegeti; b) a kapitalizmus polarizálja a Föld társadalmát; c) a kapitalizmus rablógazdálkodást eredményez a természet javaival és magával a bioszférával, és mindezen az áron tudja biztosítani a viharos műszaki fejlődést is, valamint a fejlett országcsoportok magas, fajlagos fogyasztását is, akkor a szocializmusnak ezen a síkon szükséges a kesztyűt felvennie. Magyarán: a szocializmus akkor tölti be történelmi hivatását, akkor válik az emberiség sorsának jobbrafordítójává, ha a) megakadályozza az új világégés kitörését; b) olyan gazdasági-társadalmi fejlesztési modellt tud megvalósítani, amely közelebb hozza egymáshoz a különböző fejlettségű termelőerőket, mégpedig az elmaradottságban és nyomorban élők termelőerőinek átlagosnál gyorsabb fejlesztése útján; c) racionális gazdálkodást valósít meg a termelési tényezőkkel, beleértve ebbe a természeti kincseket és a bioszférát, de a társadalmi jólétet is.*

Az emberiség atompusztulástól való megóvása mindenekelőtt a létező szocializmus védelmi képességének a mindenkori fenyegetettséggel arányos szinten való tartását követeli meg: enélkül pacifista illúzió volna arról álmodni, hogy el tudjuk kerülni a világégést. A szocializmus védelmi potenciálja nemcsak magát a szocialista országcsoportot védi az esetleges rajtaütéstől, hanem biztosíték minden olyan próbálkozás ellen, amely a tőkés rend válságát az atomfegyverek bevetésével próbálná egy adott, kiélezett pillanatban levezetni.

Nem szabad elfelejteni, hogy az emberiséget veszélyeztető konfliktushelyzetek nemcsak a két világrendszer közötti konfrontáció arcvonalán robbanhatnak ki, hanem a kapitalizmus belső ellentéteivel kapcsolatban is. Az energia- és nyersanyagforrások feletti ellenőrzés, a harmadik világ gazdasági és

politikai önállósulásai törekvései, a világgazdasági hegemóniáért folytatott harc mind olyan ütközési felületeket jelentenek, amelyeket *végső soron* lehet fegyverrel is megoldani, különösen akkor, ha ezek „fogyasztása” a nagy fegyvergyártó és exportőr országok számára elsődrendű gazdasági érdek. Márpedig az ilyen konfliktusokat is azzal a fegyverfajtaival szokták megpróbálni „lerendezni”, amely a kézügybe esik, s amelyhez a győzelem reményét leginkább kötni lehet. A századfordulón a gépfegyvert tartották olyan tömegpusztító erejűnek, amely önmagában, létével megakadályozza a nagyobb katonai összecsapásokat: nos, az imperialista hatalmak nem korlátozták önmagukat humánus okokból a porosz–francia háborúban használatos puskák és ágyúk bevetésére. A második világháború „elképzeltetlenül tömegpusztító” fegyverei a nehézbombázók, „repülőerődök” voltak, amelyeket tömegesen vetettek be, noha köztudott volt, hogy a polgári lakosságnak többet ártottak, mint amennyit a katonai célpontok megsemmisítésével használtak. Semmi okunk feltételezni, hogy egy elkövetkezendő világgégés mellőzné a tömegpusztító fegyverek bevetését, akár a két világrendszer konfliktusából nőne is ki ez a világgégés, akár az imperializmus „belső” ügyeinek háborús úton való „lerendezési” kísérletéből.

A közepesen fejlett termelőerőkkel rendelkező szocialista országcsoport anyagi és szellemi erőforrásainak igen jelentékeny hányadát köti le annak a védelmi képességnek a létrehozása és szinten tartása, amely önmagában megfontolásra készíti a mai kapitalizmust az emberiség létét fenyegető hadipotenciál *használatával, bevetésével* kapcsolatban. Ez az energiaráfordítás az egyik alapja a szocializmus békemegővő történelmi sikerének, egyben azonban rákényszeríti az időnként kiéleződő fegyverkezési versenyben való helytállásra, ezzel elszívja az energiát a szokásos értelemben vett „polgári” termelőerők és a lakossági fogyasztás növelésétől. A versenyben e területeken a szocializmus kénytelen ideig-óráig teret veszíteni. Tejesen világos, hogy kétszeres-háromszoros nemzeti termelékenység és kétszeres lakosságtömeg mellett a fejlett tőkés világnak 4–6-szoros bruttó hazai termék (hozzáadott érték) áll a rendelkezésére ahhoz, hogy felhalmozzon, fogyasszon és fegyverkezzen, és a fele lakosságú, $\frac{1}{3}$ – $\frac{1}{2}$ termelékenyséjú iparosodott szocialista világnak a védelem területén az egyensúlyt mindenképpen tartania kell. Ha például 10 ezer dollár/fő termelékenységi szinten csak 5%-os fegyverkezési ráta alakul ki, az a fejlett tőkés világ minden lakosára 500 dolláros hadikiadást jelent; az iparosodott szocialista világban ez kb. 30%-os GDP-hányadnak felel meg, ami persze súrolja a képtelenség határát. Bármekkora is ténylegesen a saját maga és az emberiség egésze életvédelmére kiszakított GDP-hányad, világos, hogy *a létező szocializmusnak mintegy 5–6-szoros többlet-*

terhet jelent a fejlett tőkés világgal szemben: óriási ár ez, s ha azt eredményezi, hogy a Föld lakossága nem pusztul el egy – a kapitalizmus természetétől messzemenően nem idegen – „megoldási kísérlet” következtében, a szocializmus máris teljesítette legfontosabb történelmi hivatását. Igaz, ennek szükségszerű következménye a gazdasági fejlesztési forráshiány, különösképpen a *minőségi források* tömeges lekötése e célra, ami hátráltatja a szocializmust a termelékenységi és fogyasztási lemaradásának felszámolásában. Alapvető érdeke tehát a világméretű fegyverkezési verseny fékezése – akár diplomáciai eszközökkel, akár szolidaritás vállalásával mindazon erőkkal szerte a világon, amelyek ugyancsak érdekeltek a béke és biztonság megőrzésében –, nem azért, mert katonai túlerőre tör (a legegyszerűbb számítások is bizonyítják, hogy ez *célszerűtlen* volna számára!), hanem azért, hogy beruházási és fogyasztási viszonyait javítsa.

A szocializmus olyan, sajátos társadalmi szerkezet, amely csak úgy képes egyensúlyi állapotban tartani magát, ha a részeit képező emberek, embercsoportok, régiók, országok fajlagos teljesítőképességei között csökkenően vannak, perspektívában eltűnnek az öröklött színvonalkülönbségek. Ilyen értelemben már eddigi működése is érzékelhetően felvillantotta az emberiség történelmi jövőképét. A szocialista társadalmak igen sokat tettek az *emberek közötti valóságos esélyegyenlőségek* létrehozásáért, vagyis azért, hogy mindenki előtt tényleges, a gyakorlatban kihasználható lehetőség nyíljon minden fizikai és szellemi alkotóképesség kifejlesztésére, amellyel a természet megáldotta. Erre a társadalmi jövedelmek igen jelentékeny hányadát áldozzák, és nem egy oktatási, egészségügyi és egyéb szociális vívmány bevezetésekor az úttörő szerepét vállalták, megelőzve náluk akkor még 4–5-ször fejlettebb országokat.

A szocialista országok többségének gazdaságfejlesztési modellje is a modernizálás széles fronton való megindítását és véghezvitelét részesítette előnyben a duális fejlesztési modellekkel szemben, ami ismét csak azt eredményezte, hogy az iparágak, országrészek közötti termelékenységi különbség jelentősen mérséklődött. Ugyanezen elven alapul a szocialista országok nemzetközi munkamegosztása is, amely jelentős eredményeket ért el – különösen az 1960-as években – a benne részt vevő nemzetgazdaságok közötti fejlettségi színvonalkülönbségek enyhítésében. A létező szocializmus tehát itt is alkotott valami olyant, amelyet nem lehet a jövőben nem figyelembe venni akkor, amikor az emberiség nagy problémáinak megoldásáról esik szó, és különösképpen nem lehet mellőzni akkor, amikor kikerülhetetlenné válik e problémák globális méretekben való megoldása.

Az a fejlesztési modell, amelyet a szocializmus eddig produkált, két „lo-

gikai rétegből” tevődik össze. Az egyik *általános érvényű*: alapképlete az, hogy a kooperativitás és szolidaritás elemeit mélyen beitatva a munkamegosztásba is és a tulajdoni, valamint elosztási viszonyokba is, a társadalomnak a termelőerőit tekintve *előbbre tartó* része (a „donor”) olyan munkamegosztást épít ki a *hátrább tartóval* (a „recipienssel”), amely ez utóbbit *erősen feszített növekedési ütemre és enyhén feszített felhalmozási ütemre* készíti, és végeredményben *gyorsított önfejlődést* indukál. A „donor” réteg (ágazat, terület, ország) így relative szerény árusegéllyel, tőkeáttérrel viszont igen nagy méretű know-how-átadással is képes eredményeket elérni: de ez csak „melléktermék”; az alapgondolat az *önfejlődés-indukció*.

A második réteg inkább *specifikus*: azzal függ össze, hogy a szocializmus maximálisan közepes fejlettségű társadalmakban jött leeddig létre; ahhoz, hogy az önfejlődés-indukciós hatást érzékelhetően be tudja indítani a fejlődésben elmaradott egyének, iparágak, országrészek és országok esetében, bizonyos mértékig *meg kell sarcolnia* az önmagukban sem magas szinten fejlett, azaz tőkefelesleggel egyáltalán nem rendelkező „donorokat”. Ez ugyan – történelmi mértékkel mérve – jövedelmező befektetés: már csak azért is, mert a gazdasági, tudományos és kulturális munkamegosztás *végül is* mindig hatékonyabb akkor, ha annak részvevői magasan fejlettek, továbbá azért is, mert a fejlettségi szintek magas nívón való, eleve tudatos munkamegosztás kereteiben kiépülő kiegyenlítődése olyan társadalmi feszültséggócokat old fel egyszer s mindenkorra, amelyek súlyosan terhelnék az együttműködőket, a „donorokat” csakúgy, mint a „recipienseket”. A hosszú távon realizálódó előnyöknek azonban áruk van: egyfelől a fejlettebb, nagyobb teljesítményre képes szegmensek (egyének, vállalatok, országok stb.) fejlődési érdekeltiségének csökkenése, s ennek következtében a „középszerűség” eluralkodása, másfelől a szocializmus versenyképességének csökkenése a kapitalizmussal folytatott árucserében.

Más szóval, az ifjú szocializmus „kiegyenlítődési reflexe” belátható időn belül csökkenti a teljesítményorientáltságát az öregedő kapitalizmus – mint említettem, betegesen felfokozott és életveszélyes irányba kanyarodott, de kétségtelenül meglevő – teljesítményorientáltságával szemben. Ezáltal a szocializmus, miközben kialakítja a maga „modell-műhelyében” egy emberibb emberiség jövőképét, a termelékenység és a fogyasztás területén sokszor még azt sem hozza ki magából, amit termelőerői megengednének egy duálisabb, de teljesítményorientáltabb társadalmi mechanizmus esetén.

Számításba kell venni a teljes megértéshez három tényezőt: *a)* azt, hogy a „recipienseknél” indukált önfejlődés rendszerint igen alacsony fokról indul, ezért eredményei csak a „receptor” saját maga előtti állapotához képest szig-

nifikánsak, a magasan fejlett környezethez képest szerények; b) a forradalmi rendszerváltás az azt átélő nemzedékben hamarabb szabadít fel elfojtott igényeket a saját jólétével szemben, mint *többletenergiát* a jólétet megalapozó alkotó tevékenységre; c) a szocializmus kevés szervezési tapasztalattal fog neki a minden szempontból új társadalom kiépítésének, ennek következtében gyakorta túlzásba esik: ezek a túlzások csaknem törvénytörően az „egyenlősi” felé taszítják a tényleges viszonyokat, vagyis a „donor” szegmensek *mértéktelen* megrövidítését eredményezik, holott maga a szocializmus nem az elosztás, hanem a lehetőségek egyenlőségét feltételezi. Az elosztási egyenlőség túlhajtása viszont megöli a teljesítmény előrehajtó erőit: ez ismét csak a hatásfokot rontja. Az emberiség jövője fejlődési modelljének kidolgozása ezért *sokba kerül*: különösképpen azoknak a társadalmaknak, amelyek gazdasági és emberi vonatkozásban nyitottak a fejlett tőkés világ felé, és különösképpen azokban az időkben, amikor a nemzetközi gazdasági és politikai feltételek kedvezőtlenek számukra.

Nem lehet a létező szocializmus szemére vetni, hogy nem ismerte föl a termelési tényezők racionális elhelyezkedése irányításának, valamint a gazdálkodás magas tudatossági fokon való *megszervezésének* szükségességét. Két gyakorlati ok is kényszerítette erre: az első a társadalmi tulajdoni hálózat kiépüléséből reá hátruló *felelősség*, a második a forrásszűkéből adódó *kényszerűség*. E két ok akkor is különlegesen erős hatással lett volna a központi gazdaságirányítási szerepkör intenzifikálódására, ha időről időre nem következett volna be nemzetközi politikai vagy katonai okok diktálta „kivételes állapot”, illetve, ha nem kellett volna folyamatos készenlétben lennie egy ilyen szituáció beköszöntére. A két közvetlen ok együttese specifikus vonása a már létező szocializmusnak.

A fentiekben vázoltam, hogy a modern tőkés gazdaságban is működnek az újratermelési folyamat nagyfokú integrálását kikényszerítő erők: mindennek előtt a gazdaság csúcsának koncentrációja és a hallatlanul bonyolulttá vált munkamegosztási szövevény koordinációigénye az, amely felkeltette a tőke természetétől oly idegen szervezettség felé való fordulás tendenciáját. Itt azonban a magántulajdon mozgási individualizmusa és a felhalmozott eszközök, valamint a felhasználható források bősége az, ami a szervezettség felé lök. Az a sajátos, paradoxnak tűnő helyzet áll fenn tehát, hogy a modern kapitalizmus is és a szocializmus is a szervezettség felé tör, noha közvetlen, gyakorlati indítékaik homlokegyenest ellenkezők. Ilyen módon amíg a kapitalizmusnak a tulajdoni szerkezettel kell folyvást számolnia, mint a szervezettség ellen ható tényezővel, a szocializmus képes ugyan a versenyhelyezeteiket tekintve gyengélkedő, de állami és szövetkezeti tulajdonformában

működő gazdálkodó egységeit szinte tetszés szerinti mértékben alárendelni egy központi szervezőelvnek, ám a termelőerők adott állapota minden, e téren elkövetett túlzást romló hatékonysággal büntet.

Továbbá, amíg a modern kapitalizmus integrációi a magántulajdon tálján, „alulról felfelé” épülnek ki, a szocializmus a társadalmi tulajdonra támaszkodó integráció pozíciójából szinte „maga alá” építi ki azt a mikro-ökonómiai szerkezetet, amelytől a történelme – nem vagy csak igen hiányosan történvén meg a tőkék eredeti felhalmozása – eddig megfosztotta. A fejlődési elmaradottságokkal küzdő szocializmusok ezért „felülről lefelé” integrálnak és úgy is szerveznek.

Végül is a gazdagság szülte szervezettségi kényszer is „pénzigényes” – a nemzeti jövedelem növekvő hányadát futtatja át a maga újraelosztási csatornáin –, de nem – vagy csak igen kivételes helyzetben – kényszerül akkora jövedelemcentralizálásra, ami igénybe veszi a gazdálkodó egységek megtakarításainak oroslánrészét. Ennek következtében a vállalkozások önmozgásai nem halnak el, sőt inkább felélénkülnek, mivel a lomhábban mozgásba hozható tevékenységeket az integrációs központok gondozzák. Az „ambiciózus szegénység” szülte szervezettségi kényszer, ami a létező szocialista társadalmakat jellemzi, kénytelen gyakorlatilag megfosztani a gazdálkodó egységeket a vállalkozási tőke egészétől, ténylegesen a teljes vállalati megtakarítást centralizálni avégett, hogy *a*) a már meglevő vállalatok mozgását teljesen kézben tarthassa – a bizonytalan egyensúlyú gazdaságban ez a törekvés nem nélkülöz minden ésszerűséget –; *b*) a fajlagosan kis felhalmozást kellően koncentrálhassa szerkezetfejlesztési céljainak megvalósítása végett.

Mindebből sajátos kettősség formálódik ki. A modern kapitalizmus integrációs hálózata *ellentmondásos és részleges*. Nincs valódi társadalmi irányítóközpontja, vagy ha van, az hajlamos parciális érdekeknek engedelmeskedni ösztársadalmi érdekek helyett; szüntelen ellenáramban kénytelen fejlődni és működni, mivel a tőke, természeténél fogva, nyugnek érzi és – ha nem tudja uralni – ki akar bújni a szorításából. Ezzel szemben *a*) kulturált, kompromisszumokra hajlamossá vált üzleti közegben működik; *b*) alulról való felépítettsége, formai sokszínűsége és *c*) érintkezési „nyelvezetének” egységes, piaci jellege folytán mégis megfelel a társadalmi integrációkkal szemben támasztott azon alapkövetelményeknek, miszerint *rugalmasnak* kell lennie, mivel *élő rendszert* foglal magába.

A mai, létező szocializmus integrációs rendszere szinte *teljes körű*: az újratermelési folyamat oroslánrészét közvetlenül átfogja: akár a tervutasítások, akár a részletekbe menő szabályozás metodikájával dolgozik. Működése nem ütközik a tulajdonviszonyok keltette ellenáramokba: ellenkezőleg,

olyan reflexeket épít ki, amelyek a gazdálkodó szervezeteket az integrációs hálózaton belül elérhető források megszerzéséért állítják sorompóba. Ugyanakkor fejletlen szerkezeti és gazdálkodáskultúra-közegben létesül; felül-
rő való kiépítettsége, formszegényessége, az információk és érdekimpulzusok áramlásának heterogén, fejletlen „nyelvezete” és a gazdálkodók önállóságának nagyfokú korlátozottsága folytán *merev**, *ami szöges ellentétben áll élő, társadalmi mivoltával*. E sajátos kettősség folytán a mai fejlett kapitalizmus jobban, szervezettebben működik, mint ahogyan azt a tőke természetes érdekeitől és reflexeitől várnánk, a szocializmus pedig gyengébb teljesítményt „ad le” annál, mint ami konstrukciós paramétereiből logikusan következne. Hangsúlyozom, nem arról van szó, hogy ha – tegyük föl – a létező szocializmus létrehozza a maga rugalmas működési mechanizmusát, máról holnapra feljavíthatja fajlagos teljesítményét a mai, fejlett kapitalizmus színvonalára. Ehhez több évtizedes kemény felhalmozásra és művelődésre lesz szüksége, figyelembe véve történelmi handicapját, a gyorsított fejlődés szükségszerűen – még ideális gazdaságpolitika mellett is – fellépő szerkezeti és egyéb feszültségeit, valamint a kapitalizmus kiapadhatatlan – bár, hangsúlyozom: mind veszélyesebb – expanziós és innovációs virgoncságát.

Amit a társadalmi tervezési-szervezeti-szabályozási rendszer rugalmasságának a követelményekhez való igazításával el lehet érni, az *a)* a fejlődés céljainak, irányainak és ütemének racionális kitűzése; *b)* a gazdálkodás nagy-

* Amit itt „rugalmas”, illetve „merev” rendszernek nevezek, azt a rendszerelmélet „puha”, illetve „kemény” jelzővel szokta illetni. *Kemény* rendszer például egy óraszerkezet, ahol az elemek egyirányú és egyértelmű kapcsolatban állnak egymással, *puha* rendszer például egy élő sejt, ahol a mozgások vezérlése nem egyetlen központból mechanikusan történik, a hatások többirányúak és az egész rendszer működése végül is számtalan egyenként nehezen kiszámítható irányú és erősségű hatás sztochasztikus eredője. A mai társadalom mint rendszer sajátos átmenet a kettő között. Nem lehet egyértelműen „kemény” rendszerként felfogni, mivel zavartalan (illetve elviselhető konfliktusokkal terhelt) működése elkerülhetetlenné teszi a több központos, visszacsatolós, sztochasztikus hatású mozgásokat, ugyanakkor nem is egyértelműen „puha”, mivel ugyanez ugyancsak elkerülhetetlenné teszi a központi koordinációt és stratégiai vezérlést: minél bonyolultabb és fejlettebb a társadalom, annál inkább van szüksége *mindkét* rendező elv egyidejű, egymás által áthatott érvényesülésére. Ha a társadalom berendezkedésében túlsúlyban vannak az egy központú, egyirányú és egyértelmű hatóerők, vagyis a szerkezete túlságosan eltolódik a „kemény” rendszer felé, akkor *merevvé* válik, ellenkező esetben – tehát akkor, amikor nélkülözi a szükséges mértékű tudatos, központi irányítást – *anarchikussá*. A társadalom mint *rugalmas* rendszer a kettő optimumát feltételezi, illetve követeli. Ez az optimum azonban nem a merev központi vezérlés és a „puha” anarchia valamiféle keveréke, hanem a kettőnek a társadalmi mozgások minden mozzanatában való szerves összefonódása: ezt az optimumot keresik, kísérletezik a szocialista országok gazdasági és társadalomirányítási rendszereik fejlesztése során.

fokú ésszerűségének, vagyis a természeti, beruházási és emberi tényezők intelligens, azaz takarékos és növekvő hozamú kombinációinak kiformalása; c) az emberi életmód olyan minőségi jegyeinek uralkodóvá tétele, amelyek vonzóak és kielégítőek a lakosság számára viszonylag szerény és semmiképpen sem pazarló fogyasztási volumen mellett is.

E hármasként feladatnak párhuzamosan és maradéktalanul eleget tenni még akkor is nehéz volna, ha a létező szocializmus nem volna ezer gazdasági és egyéb szállal összekötve a világnak azon részével, amely a monopoltőke uralma alatt áll. Napjaink történelmi valósága azonban illuzórikussá – sőt, egyenesen nemkívánatosná – tenné egy ilyen helyzet létesítését. A kapitalista világunk egyelőre determináns szerepe van a műszaki fejlődés legtöbb területén, az ő mozgásai határozzák meg javarészt a világpiacon viszonyokat, politikai és katonai lépéseit nem lehet figyelmen kívül hagyni a szocialista világ mindennapos tevékenységében csakúgy, mint hosszú távú fejlesztési koncepcióinak kialakításakor, az ott felszínre bukkanó szellemi áramlatok sem maradnak minden hatás nélkül a szocializmus fejlődésére.

A már létező szocializmus éppen ezért a még létező kapitalizmus hatása alatt is áll. Nem csupán önfejlődési törvényei szabják meg életpályáját, hanem az is, hogy „társbérlelként” birtokolja a földgolyónak nevezett ingatlan egyharmadát. Mindez nem teszi könnyűvé a fent vázolt történelmi hivatásának betöltését. Az elsőnek említettre felesleges itt visszatérni: az természetes, hogy a „társbérleti” viszonyból fakad. A másodiknak említett azonban érdekes összefüggéseket tár fel a két világrendszer együttélésének aspektusában. Amíg ugyanis a szocialista országok – és az együttműködő szocialista közösség – több évtizedes gazdaságfejlesztési alapmodelljére a színvonal-kiegyenlítődség nyomta rá a bélyegét, a tőkés világ a fejlettségi polarizáció irányában haladt – minden eddiginél gyorsabban – előre. Egyelőre ebből a szocialista világnak több kára származott, mint előnye: a kiegyenlítő típusú fejlődés a legalacsonyabb teljesítményű szektorokat emeli a közepes szint felé, ehhez a szükséges energiát nagyrészt a legmagasabb teljesítményű szektor adja. Minél nagyobb az egész együttesen belül az alacsony teljesítményre képes szektor, és minél nagyobb a kettő közötti színvonalkülönbség, az alacsony teljesítményű szektor szintjének egységnyi emelése annál nagyobb energiát szív el a magas teljesítményű szektortól, ez utóbbi tehát – hacsak nem lép fel közben a fejlődést általában, kivételes erővel előrelökő energia – fékeződik fejlődésében. Amint a kiegyenlítő típusú fejlődési modell alapján fejlődő társadalom konkrét árucserébe lép a polarizálódóval, drámai módon érzi saját csúcseinak versenyképtelenségét a másik csúcsaival szemben – nemcsak a fejlődési központokban, hanem a perifériákon is. Ha ráadásul

a) a saját csúcsettoraik nem csak termelékenységi lépéshátrányban vannak, hanem egy vagy több generációkésésben; b) a békefenntartási funkció aránytalanul nagy energiát köt le, különösképpen a csúcsettoraikban; c) a szocializmus vonzerejének világméretű növekedése, terjedése elsősorban a legfejletlenebb régiókat érinti – a szocializmusnak minden esélye megvan arra, hogy a termelékenységi és fogyasztási versenyben legfeljebb olyan időszakokban tudjon csak sikereket felmutatni, amikor a világgazdasági konjunkturális viszonyok kivételesen kedvezőek és a nemzetközi politikai-katonai helyzet is enyhül. A nemzetközi árucsera arányainak olyan mutációszerű változásai, mint amelyek az 1970-es években végbementek, súlyosbítva a hosszan tartó recesszióval és a nemzetközi politikai helyzet romlásával, az egy-két emberöltőn keresztül nehéz fejlesztési áldozatok gyümölcseinek a világpiacon való learatását is lehetetlenné képesek tenni: ezt tapasztalhattuk az utóbbi évtized folyamán.

A létező szocializmus nehéz feladat elé áll: a *történelmi jelen* súlyos nyomásai afelé nyomják, hogy feladja a kiegyenlítő típusú fejlődést. Ez hatalmas, *radikális szerkezeti átépítést* is szükségessé tenne, aminek finanszírozása mindenképpen meghaladja a szocialista társadalmak felhalmozási képességét, de sok tekintetben ütközik az emberi tényező felkészültségével, valamint a kialakult életformákkal is. Az átépítés továbbá olyan gazdasági és társadalmi feszültségeket hoz magával, amelyek kezelésére, levezetésére a szocialista világ társadalmi mechanizmusai nincsenek egyelőre adaptálva.

A másik megoldás az *elzárkózás*, ami nemcsak politikailag járhatatlan – veszélyezteti a békemegőrzés esélyeit –, hanem gazdaságilag is előnytelen, mivel lehetetlenné teszi (vagy legalábbis erősen fékezi) a modernizációt gyorsító érintkezéseket a két vilárendszer között.

A harmadik a „*passzív*” *alkalmazkodás*, amely hosszú távon is tudomásul veszi a termelőerők közepes fejlettségi állapotából és a világpiaci „outsider-ségből” adódó leértékeltségi és egyoldalú függési helyzetet, és ilyen minőségben igyekszik „besorolni” a világpiaci hálózatba. Ez ismét járhatatlan, nemcsak azok miatt a veszélyek miatt, amelyek az egyoldalú gazdasági függőség nyomán a politikai szférában előreláthatók, hanem azért is, mert ez a világpiaci pozíció a létező szocializmusban elért jóléti vívmányok fenntartása mellett nem biztosít piac- és versenyképességet: azok a világpiaci szállítók, amelyek e pozícióból lennének versenytársaink, a mienkének töredékét fordítják a nemzeti eleven munka költségeire.

A negyedik kitérési lehetőség a belső, egyelőre még kihasználatlan vagy kevésbé kihasznált erőforrások feltárása, tehát a *harmadiknak említett történelmi feladat erőfeszítéseink középpontjába állítása*. Ez kétségtelenül gazda-

ság- és társadalomirányítási rendszerünk összes elemének megfontolt, egybehangolt átformálását követeli: a szocialista viszonyok lényegének alapos átgondolására, modernizálódott, bonyolultabbá vált belső struktúráinkak a nehezebbé vált nemzetközi szituáció követelményeihez való bátor adaptálására kényszerít. Nagymértékben felértékeli a szervezettséget, a kulturáltságot, az öntevékenységet, a rugalmas irányítási-vezetési módszereket, a nagyvonalú szabályozási szisztémákat – vagyis egy sor olyan lehetőséget, amely a munka tárgyaival való gondos gazdálkodást, a munkaeszközökön való milliő, egyenként apró tökéletesítést és a géprendszerek racionális kihasználását, az emberi tényező találékonyágában rejlő többlet-termelőerő felszínre hozását eredményezi, és ezáltal hatékonyabbá teszi *meglevő* termelőerőink működtetését, valamint a rendelkezésünkre álló, korlátozott mennyiségű felhalmozás hova fordítását. Ezt a munka- és gazdálkodási kultúrában kibontakoztatandó fordulatot *általánosan* kell végrehajtanunk, és olyan *gyors ütemben*, amilyenben csak lehet. A közvetlen cél nem a legfejlettebb kapitalista országcsoport termelékenységének és fogyasztásának *meghaladása*, hanem a gazdasági viszonyok olyan *sokoldalúan kulturált állapotba* helyezése, amelynek talaján a nemzeti termelés hatékonysága már biztonsággal növelhető a későbbiekben is, amikor enyhülnek a beruházási korlátok és enyhíthetők az importkorlátok is, mivel fokozatosan nő az exportképesség.

Ez a gazdaságpolitika előkészíteni és – kezdetben szerény, később mind merészebb lépésekben – megkezdeni hivatott a szerkezeti átépítést; a felhasználás racionalizálása, valamint a nemzeti és szocialista közösség méretű *gazdaságos* importhelyettesítő termelés kiaknázása révén enyhíteni hivatott az importfüggőséget anélkül, hogy elzárkózáshoz vezetne; növeli a *meglevő* fejlettségi és piaci pozícióból adódó árucserlehetőségeket, valamint annak gazdaságossági viszonyait anélkül, hogy *a*) az exportrentabilitást a lakossági jólét csökkentésével biztosítaná, *b*) szekuláris időméretben berendezkedne a fejlett tőkés világ „másodrendű bedolgozó” szerepének ellátására. Továbbmegyek: a gazdálkodási kultúrában bekövetkező fordulat mentesíti a szocialista világot attól, hogy gyökerében revideálni kényszerüljön a kiegyenlítő típusú fejlődési modelljét. Kétségtelen, hogy az e téren *meglevő túlzásokat* le kell faragnia: *a reális esélyegyenlőség feltételeinek mind következetesebb biztosítását például – ami a szocialista kiegyenlítődesi modell lényege – a mai nál jobban össze kell kapcsolni a tényleges teljesítményelv érvényesülésével az elosztás területén*. Ugyanakkor nem kényszerül az eddigi gazdaságfejlesztési korszak kétségtelen vívmányainak: az iparosításnak, a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi rendszerének, a kulturális forradalom eredményeinek megkérdőjelezésére, a szocialista nemzetközi gazdasági együttműködésben ki-

alakult és mindmáig megőrzött kölcsönös segítési elvnek a feladására. Végül energiák szabadulnak fel arra is, hogy a békemegőrzési funkciójának teljes sikerű ellátása mellett a nemzetgazdaságok fejlesztésére is a mainál több forrással rendelkezzenek.

A szocializmus tehát kétségkívül az emberiség jövője. Ezen az alapigazságon a XX. század utolsó évtizedeinek történelmi fejleményei sem változtattak. Ellenkezőleg: minél realisabb az a veszély, amely az emberiség jövőjét az imperializmus oldaláról fenyegeti, annál inkább csak abban bízhat, hogy létezik és fejlődik a világ egyharmadán egy olyan társadalom, amely minden tekintetben ellenérdekel az emberiség létét fenyegető kalandokban való részvételben, és ereje is van ahhoz, hogy lefogja a kalandorok kezét. Egyidejűleg ez a társadalom kísérletezik is: megpróbálja kiformalni azt a fejlődési modellt, amely használható lesz majdan a Föld kizsákmányolástól megszabadult lakossága számára, mivel nem a gazdagság és nyomor párhuzamos növekedését szolgálja, és nem pazarolja el a Föld kincseit. E kísérleteit azonban sokoldalú nyomás alatt végzi: nyomja a védelem terhe, nyomja a monopoltőkés világgal való szoros gazdasági érintkezés, nyomja saját fejlettségbeli elmaradottsága és a részben ebből adódó nehézkessége is. Ezek a nyomások olyan nagyokká válhatnak, hogy felülkerekednek, ideig-óráig akadályozzák a létező szocializmust történelmi hivatásának betöltésében. Ez veszélyes helyzetet teremthet, amit csak megfelelő *ellennyomással* lehet megelőzni. Ma ezt az ellennyomást kétségtelenül a gazdasági viszonyaink – mechanizmusaink, szervezeti, tervezési, döntési és végrehajtási viszonyaink – minél gyorsabb ütemű modernizálásával tudjuk kifejtetni. Ezért szükséges tanulmányozni a műszaki fejlesztés és szervezési-irányítási kultúra területén a modernizálás magasabb fokára elért társadalmak racionális megoldási módjait, adaptálni a mi feltételeinkhez, vagyis *a szocializmusnak megfelelő osztálytartalommal megtöltve* használatba venni őket. Ez is jelentős segítséget adhat a szocializmusban rejlő fejlődési többletenergiák napfényre hozatalához.

3. Teljesítményoptimum – biztonságkorlátok, biztonságoptimum – teljesítménykényszer-korlátok mellett: a szocialista társadalmi-gazdasági szerkezet alapösszefüggése

Ha igen röviden summázni kellene a mai fejlett kapitalizmus és a már némi történelmi múlttal rendelkező szocializmus alapképletének különbségét, azt így lehetne megfogalmazni:

*a) a kapitalizmus egyoldalúan és végletesen teljesítményorientált: a lét- és egzisztenciális biztonság, valamint a jövő biztonsága csak ott és annyiban szűródik be modelljébe, ahol és amennyiben az osztályharc és az evidens lehetetlenülés veszélye azt a rendszer működési alapmechanizmusa ellenére (és a rendszer folyamatos immunreakciói közepette) kikényszeríti. Az emberiség azon hányada, amely a tőkés világrend legfejlettebb gócaiban él, használja, „élvezi” a magas teljesítmény gyümölcseit, hosszabb-rövidebb ideig és több-kevesebb mértékben képes kiharcolni azt, hogy a rendszer alapmechanizmusainak e biztonsági szükségletet semmibe vevő tendenciái tompuljanak, ugyanakkor az elért fogyasztási szintet magasabbra értékeli, mint azokat az egyéni és társadalmi kockázatokat, amelyeket ennek érdekében végül is vállalnia kell.**

* Ez az attitűd persze nem egyetemes és nem állandó. A világkonjunktúrára alapozott „fogyasztói társadalom” csúcspontján – különösen a fiatal nemzedék és az értelmiség körében – már megjelentek a szaturálódás és ennek sajátos ideológiai és értékrendbeli reakciói. A világválság kibontakozásának talaján éles gazdasági-ideológiai harc bontakozott ki világszerte a keynesi és a liberális irányzatok között. Az ellentétek mélyén a tömeges lét- és egzisztenciális biztonság preferálása (a „jóléti állam”, teljes foglalkoztatottság stb.), valamint a „kemény” teljesítménykényszer mindezek fölé helyezése áll. Ugyanaz a dilemma bujkál a „technokraták” és a „környezetvédők”, a világméretű szabadpiac és az új világ-gazdasági rend hívei között is. Nagyon szignifikáns jelenség az, hogy a korszerű nagytőkés hatalmi központok és a legerősebb tőkés államok egyértelműen a kemény verseny, a technikai előretörés, a szabad, erős preferenciák nélküli világkereskedelem mellett teszik le a voksot, míg az egzisztenciájukban fenyegetettek, a gyengébbek és az adott viszonyok között „hátrányos” vagy „halmozottan hátrányos” helyzetű tőkés körök, országok, régiók a biztonsági feltételek megőrzéséért, illetve megerősítéséért küzdenek: szemmel láthatóan szerény sikerekkel.

b) a létező szocializmus óhatatlanul engedelmeskedik annak az alapvető szerepvállalásának, miszerint a kapitalizmus antitéziseként jött a világra: egyik legfontosabb (ha nem „a” legfontosabb) hivatása az egyensúly helyreállítása a két alapkövetelmény – a teljesítménynövelés és a biztonságcentrikusság – között. A létezése első évtizedeiben megvalósított fontosabb vívmányainak java része a lét- és egzisztenciális biztonság erősítését, valamint az emberiség létbiztonságának az imperialista kalandorsággal szembeni megerősítését szolgálta. A teljesítményfokozást célzó intézkedések (iparosítás, tudományos-technikai bázis létrehozása, a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése stb.) is biztonságcentrikus motivációinak voltak alárendelve. Ezt a nehezen kivívott biztonságérzetet a szocialista berendezkedés az első éveiben – úgy is mondhatnám, hogy a szocialista viszonyokat kivívó generáció az értékrendjében – előkelő helyre sorolja, engedményeket is hajlandó tenni a fogyasztás növelése területén e biztonság megóvása vagy kiterjesztése érdekében. Bizonyos idő elteltével azonban előtérbe kerül az életviszonyok javítása, mindenekelőtt az egyéni fogyasztás növelése, aminek forrása a munkajövedelem. Tehát erősödik az igény arra vonatkozóan, hogy a) erősödjék a nomináljövedelmek munkateljesítmény arányában való differenciáltsága; b) lehetőség teremtsék az egyéni vagy csoportteljesítmények „kiugratására” az átlagteljesítmény fölé. A köznapi beszélgetésekben ez úgy fogalmazódik meg, hogy „hagyjanak dolgozni, amennyit csak bírok, és fizessék meg tisztességesen a munkámat”. Vállalati méretekben ez a nyereségérdekltség, az önálló vállalkozási lehetőségek bővítése, a beruházási, készletképzési stb. források feletti szabad rendelkezés iránti igény növekedésében nyilvánul meg.

A felfokozott biztonságkövetelmény az egyén vonatkozásában a munkahely és az eladdig elért kereset, valamint az árszínvonal és a szociális juttatások szintjének védelmét, s mindezek lineáris növekedésére vonatkozó elvárásokat, vállalati szinten az évről évre való biztos növekedés és gyarapodás, a vállalati bevételek és kiadások árszintjének stabilitását, a biztos ellátási és elhelyezési lehetőségeket, a nemzetgazdaság szintjén pedig a szakadatlanul növekvő nemzeti jövedelmet, a külső és belső egyensúlyi állapot fenntartását és a belső gazdasági folyamatokba való bármikori és bármilyen mélységű beavatkozás (korrekció) lehetőségét jelenti. Mindez a teljesítményközpontúvá váló gondolkodásmód felé való eltolódás idején sem hal el. A szocializmus tehát, a forradalmi helyzet elmúltával, a viszonyok konszolidálódásával kettős „lelkiállapotú”, Janus-arcú társadalommá válik, amelyben párhuzamos értékrendi prioritások küszködnek egymással. A gazdaságpolitika *ésszerű egyensúlyt keres az egzisztenciális biztonság biztosítása és a teljesítménykény-*

szert között: olyan feladatra kénytelen vállalkozni, amelyet az egész eddigi történelem folyamán egyetlen társadalom sem tudott közmegelegedésre megoldani. Azok a társadalmak, amelyek a biztonság feltételeinek megteremtésére voltak beszabályozva termelési viszonyaik által, széttörték a munkateljesítmény – és ennek „legemberibb” formája: a műszaki haladás – lassúsága következtében támadt társadalmi viharok hullámain. A teljesítménynövelésre egyoldalúan ráépült társadalmak viszont más típusú feszültségekbe bonyolódtak. Ezek felhalmozódása éles – olykor életveszélyes – konfliktusokkal járt, amelyek ugyancsak felőrölték az adott társadalmat.

Ráadásul az iparosodott, de még közepesen termelékeny szocialista társadalmak – mint a miénk is – ezen belül specifikus ellentmondással küzdenek. A társadalom biztonsági igénye felfokozott – hiszen a múlt a fejletlen, periferiális tőkés viszonyok következtében nemzedékeket tanított meg rettegni a munkanélküliségtől, a kisparaszti parcellák máról holnapra élésétől, a válságoktól és háborúktól. Továbbá – Kelet-Európa esetében – a fejlett kapitalizmus európai központjának közelsége és az európai civilizációs-kulturális körhöz való szerves tartozás a lakosság számára az ottani fogyasztási szintet, összetételt, jóléti intézményeket avatta életvitele példájává. Ezért a lakosság természetes fogyasztási igényei közel esnek a nyugat-európaiéhoz. Ugyanakkor a társadalmi munka termelékenysége – amely az egyedüli forrása a fogyasztásnak és a szociális jólétnek – még messze nem éri el a nyugat-európaiakat: sem a műszaki felszereltség, sem az üzemen belüli szervezettség, sem a vállalat- és ágazatközi kapcsolatrendszer olajozottsága, de a dolgozó ember szaktudása és munkakultúrája sem éri el azt a szintet, amely tömegesen, a nemzeti összmunka átlagában biztosíthatná azt a hatékonyságot, amely anyagi alapját képezi a magas szintű és változatos fogyasztásnak. A térség országainak termelésítényező- és tevékenységszerkezete a színvonal általános elmaradottságával és igen jelentős torzító tényezők meglétével, valamint ezek makacs (olykor bővített) újratermelődésével küszködik.

Ha a gazdaságpolitika hosszú távon *egyoldalúan* a lét- és egzisztenciális biztonságot részesíti előnyben, háttérbe szorul a magasabb fizikai és intellektuális teljesítményre való ösztönzés, illetve kényszer, és erősödik a nomináljövedelmek egyenlőségi jellege, valamint a piac hiányjellege, tehát nehéz több és jobb munkával ezzel arányosabb jövedelemhez jutni, és a megszerzett pénzjövedelmeket mind nehezebb lesz hasznosan elkölteni. A biztonság ugyan megvalósul, de alacsony szinten, és a műszaki fejlődés lelassul. Ha viszont a gazdaságpolitika a másik végletbe esik, és a teljesítménykényszer netán az egzisztenciális biztonság rovására egyoldalúan érvényesíti, nő ugyan az egyéni és vállalati teljesítmény, ugyanakkor a lakos-

ság joggal elégedetlen, mivel a szocialista forradalmi átalakulás egyik fő vívmányát látja veszélyben forogni.

Az persze utópia, hogy a nem kielégítő termelékenységi színvonal mellett pusztán a teljesítménykényszer növelése azonnali árubőséget hozhat létre – még ha néhány százezer ember munkahelyének megszűnése árán is –, de az is utópia, hogy a munkahely, jövedelem és szociális ellátás úgyszólván *abszolút* – azaz feltétel és követelmény nélküli – biztonsági garanciái mellett bármilyen ösztönzéssel jelentősen gyorsítani lehet a nemzeti munka hatékonyságának növekedési ütemét. A gazdaságpolitikák évek óta finom-közelítési módszerekkel kísérleteznek. Arra törekednek, hogy az egzisztenciális biztonságérzetet csak annyira ingassák meg, amennyire az feltétlenül szükséges a nagyobb hatékonyságú munka kikényszerítéséhez, és elsősorban azokon a pontokon, ahol a hatékonyságnövekedés legszűkebb keresztmetszetei vannak: egy iparosodott, de az intenzív fejlődés küszöbén még át nem lépett ország esetében ez a vezetés, szervezés, valamint a minőségi munkavégzés területén kulminál. Ugyanakkor a gazdaságpolitikák gondoskodni igyekeznek arról, hogy az elkerülhetetlen tényező- és tevékenység-átcsoportosulások a létbiztonság körülményei között, megalázó emberi helyzetek keletkezésének elkerülésével mehessenek végbe. Vagyis nem a társadalmi munkamegosztásból való kikopás, periferizálódás Damoklész-kardját függesztik a vállalatok és az egyének feje fölé, hanem „csak” a jobban fizetett, érdekesebb, kielégítőbb munkakör elvesztésének veszélyeit. Ez a közgazdasági-politikai tartalma annak a tömör szentenciának, amelyet az utóbbi időkben Magyarországon úgy szoktunk fogalmazni, hogy a vállalatok feladata a *hatékony* foglalkoztatás, az államé pedig a *teljes* foglalkoztatottság biztosítása. Ez a mechanizmus megpróbálja *csak* olyan mértékben megnyirbálni a biztonságérzetet, hogy az kényszerítsen a teljesítménynövelésre, és *csak* annyit eltérni a teljesítménynövekedés visszafogott üteméből, amennyire az óhatatlanul együtt jár a biztonsági követelmények kielégítésével.

Hangsúlyozom, számolni kell azzal, hogy a helyes gazdaságpolitikai „ötvet” megtalálása *időigényes* – a szocializmus sehonnan sem tud jól kipróbált recepteket szerezni. Saját magán kell kikísérleteznie az adott viszonyok között kielégítően működő módszereket – és a megvalósulásuk esetén is csak a mindenkori *termelékenységi színvonalon* biztosíthat jövedelemszintet, valamint ésszerű jövedelemdifferenciákat. A felemelkedés üteme jelentősen gyorsulhat, de akkor is csak *fokozatos* lehet.

A teljesítménykényszer és/vagy társadalmi-egyéni biztonság probléma megoldása tehát a szocializmus legnagyobb dilemmája: *általában* is, és a közepes fejlettségi színvonalon a fejlett kapitalizmussal való történelmi

együttélés korszakában *különösen* is; a szocializmus *világméretű és nemzeti szintű* legitimációja szempontjából egyaránt. Sőt, meg lehet kockáztatni a két értékrendpólus egymást kölcsönösen feltételező mivoltának megfogalmazását is.

a) Ha a szocializmus nem aknázza ki a teljesítménynövelésben meglévő tartalékokat, és így nem képes a reálisan kihozható maximumot kihozni a társadalmakból, előbb-utóbb biztonságbiztosítási funkcióinak sem tud megfelelni: sem globális méretekben, sem saját világgazdasági-politikai-katonai pozícióinak vonatkozásában, de az állampolgárok lét- és egzisztenciális biztonságának garanciái is gyengülnek.

b) Ha a szocializmus tevékenységében elhalványodnak a világméretű, nemzeti, vállalati és egyéni biztonságra való törekvés józan, reális kritériumai, kicsúszik a lába alól az a talaj, amelyre sajátos teljesítményösztönző és -kényszerítő mechanizmusait építheti. A termelőeszközök köztulajdonára alapuló néphatalom nem tudja a tőkés reflexek pusztá szimulálásával azt a teljesítményt a lakosságból kihozni, amelyet a magántulajdon természeténél fogva kitapos.

Végül is csak azt lehet elosztani, ami megtermelődött. Az elosztás mikéntje viszont igen aktívan visszahat arra, hogy mit, hogyan termelnek. Vagyis az N:C:H és az E:M:I:K arányosságokon keresztül jön létre az a jövedelemszint, amelyet el lehet osztani. Az elosztás során születik a *jólét*, amely csak akkora lehet, amekkora anyagi alapja megtermelődik, illetve az áruforgalomban *realizálódik*. A jólét egyik alapvető, értékes, a szocializmus körülményei között *előtérbe kerülő* komponense a lét- és egzisztenciális biztonság, amely nem abszolutizálódhat, mert akkor óhatatlanul a teljesítmény rovására megy. Arányát a teljesítménykényszerhez társadalmi „vastörvény” szabályozza: e törvény optimumfeltételeinek kikísérletezése, közelítése a gazdaságpolitika egyik legnehezebb feladata.*

* E gazdaságpolitika érvényesülését a köztudat és közgondolkodás helyes irányba terelődése érezhetően megkönnyítheti, a közérkölcsök erőzítője pedig képes semmivé tenni a gazdaságpolitika összes optimumkeresési erőfeszítéseit. Pontosabban fogalmazva: jobb meggyőződése ellenére vagy olyan irányba tereli a gazdaságpolitikát, amely az egzisztenciális biztonság erőteljes csökkentése árán növeli a munka- és teljesítménykényszert, vagy pedig arra kényszeríti – ugyancsak jobb meggyőződése ellenére –, hogy a társadalom mindennapos egyensúlyának fenntartása érdekében tűrjön el egy stagnálást, netán degradálódást. A társadalom szélesebb értelemben vett szocialista céljai szempontjából ezek egyike sem kedvező megoldás. Vagyis a közgondolkodás olyan értelmű tudatos és intenzív formálása, amely a saját magunk és környezetünk iránti igényesség növelését, a hasznosság és minőség becsületét, a tudást, a szorgalmat, a teljesítményarányos jövedelmeket teszi értékrendünk piederstájljára – „közvetett termelőerővé”, gazdaságpolitikánk aktív támogatójává válik.

4. A szocializmustudat: atavizmusok, illúziók és realitások

Az elmúlt négy évtized alatt a szocialista rend a magyar lakosság zömének természetes életformájává vált. Valószínű, hogy igen elenyésző azoknak a száma, akik – ha választásuk volna – szívesebben élnének a termelőeszközök magántulajdonára alapozott társadalomban. Ez nem jelenti azt, hogy a lakosság többsége világosan *tudja*, hogy *mitől* szocialista ez a társadalom, és miért előnyös számára az, hogy Magyarországon szocializmus van, nem pedig valami más berendezkedés. Mivel az emberek túlnyomó többsége beleszületett, vagy legalábbis gyermekora óta „belenevelkedett” a szocialista viszonyokba, egyszerűen *tudomásul veszi* azokat, mint élete természetes kereteit, és közöttük keresi egyéni boldogulását. A szocializmus *tudatos és militáns igenlőinek száma* persze nem egyenlő a lakossággal, noha nem maroknyi emberről van szó.

Magyarország történelmi körülményei e tekintetben sajátosak, nem egészen kedvezőek: *a)* a szocialista rend kialakulásának körülményei nem kötődnek olyan nagy, minden embert érintő társadalmi katarzishoz, mint a Szovjetunióban, Jugoszláviában, Kínában, Kubában stb., ennek következtében a korlátozott társadalmi tudati szintű ember számára (ezt az embertípust nevezi a zsurnalisztika az „utca emberének”) *nem természetes evidencia például a humanizmus vagy a hazafiság és a szocializmus aktív igenlése közötti* (egyébként rendkívül szoros) *kapcsolat*; *b)* az 1940-es évek végén szocialista színezettel kibontakozó nagy társadalmi megtisztulás, újjászületés a Rákosi-féle évek keserű kiábrándulásába torkollott, *egy egész társadalom érezte magát csúnyán rászedve*, ami néhány nemzedékre előre is gyanakvást, fenntartásokat ültetett bele az emberek tudatába a szocializmus iránt; *c)* a magyar társadalom erősen nyitott, főleg Nyugat-Európa felé, ahonnan – „*a szomszéd rétje zöldebb*” alapon – tonnaszámba ömlik be az illúzió a polgári demokrácia gazdasági és politikai mechanizmusai, intézményei hatékonysá-

gával kapcsolatban (különösen felerősíti ezt a mi intézményeink és mechanizmusaink működésének általunk tapasztalt alacsony hatásfoka); d) ez találkozik egy sajátos, közép-kelet-európai jelenséggel, tudniillik azon *idealizált polgári társadalom hatékonysága iránti nosztalgiával*, amelynek jószerevel csak az *ígéretét* élték meg, a *fonákjait* – sajátos történelmi sorsuk folytán – nem tapasztalták bőrükön. *Mindezek következtében a szocializmussal szemben erősen kritikus lakosság kevéssé immunis a polgári intézmények és mechanizmusok idealizálásával szemben.*

Az emberek többségének elképzelése a szocializmus lényegéről homályos, zavaros. Egyfelől olyan „elvárásaik” vannak a szocialista állami és társadalmi berendezkedés iránt a fejlődés, jólét, társadalmi igazságosság stb. tekintetében, amelyek *általában* is irreálisak, a mai fejlettségi viszonyaink és nemzetközi politikai körülményeink közepette pedig különösen is elérhetetlenek; másfelől társadalmi reflexrendszerünk *múltból maradt* és magunkkal hurcolt *fonákosságait*, a történelmi szükséghelyzet szülte *kényszermegoldások* továbbélő *maradványait* hajlamosak a szocializmus lényegével azonosítani (lehet, hogy azért, mert az új társadalmi viszonyok ezeket élesebben exponálják ki!). Továbbá, sajátos, centralizált döntési és igazgatási rendünk a valóságosnál súlyozottabbra nagyítja a problémákért, hibákért, meg nem valósult elvárásokért való „makropolitikai” felelősséget.

Az emberekben élnek, beivódtak a szocializmus hosszú távon is időtálló értékei, azonban valamennyit tévhiedelmek, naivitások „szennyezik”. Néhány példa:

– *Egyenlőség: az életesélyekben, a javakhoz való hozzájutási esélyekben, a hivatalos szervek előtti elbírálási esélyekben, a társadalmi érintkezésben stb. A szocializmusban valóban megszűnnek a kasztkülönbségek és a vagyoni elve-elrendelések.* – Ugyanakkor az egyenlőségen igen nagy tömegek a jövedelemegyenlősít, azaz az *érdemektől független* egyenlő elbírálást is értik; mások az egyenlőséget csak a *nem privilegizáltak* körén kívül ismerik el, tehát korlátozzák egy bizonyos hierarchia által.

– *Biztonság: a szocializmusban az egyéni és kollektív életpályák a kölcsönös segítség és szolidaritás viszonyaival vannak egymással összekötve, vagyis a társadalom egy gigantikus „biztosító társaságként” is működik, amely bajba jutott tagjainak kárait kompenzálja. Erre a lehetőséget a tervszerűség adja meg, azon az elven felépülve, amely szerint a cselekvési célok tudatos előrelátása és megszervezése eleve olyan kicsire csökkenti a „mikrovilág” kockázatait, hogy azt a társadalom veszély nélkül is vállalhatja.*– Ezzel egybefonódva viszont kifejlődött az emberekben az a tudat, hogy a vezetés dolga és felelőssége a kezdeményezés, a vezetettek feladata a végrehajtásra korlátozódik;

ergo: a felelősség csak „fenn” fogható meg, „lenn” lényegében felelősségmentesség van; a dolgok zavartalan, folyton javuló menetéért is csak „fenn” felelnek, „lenn” ezt csak élvezni kell: ez szélső esetekben elvezet a társadalmi kitaratottság tudatáig.

– *A szocialista vezetés élenjáró színvonala, valamint a vezetők és vezetettek alapvető érdekessége: megszűnvn a tőkés magántulajdon, a társadalmi munka integrációja közüggé válik, a döntéseket hozó személyek és testületek a néptömegek megbizottaiként társadalmi érdekek képviselőjében végzik tervező, koordináló és vezető munkájukat.* – Ez egyidejűleg keveredik olyan elvárással, hogy a) e tevékenység ne vezessen egymástól elkülönült parciális érdekek és törekvések létrejöttéhez, vagy ha igen, akkor ezeket – mint anomáliákat – a társadalom anyagilag, erkölcsileg, sőt adminisztratív úton is torolja meg; b) a koordináló-vezető tevékenység folyamatosan „találja el” az optimumot, ezen keresztül biztosítsa – „ha esik, ha fúj” – a gazdasági, kulturális, jóléti stb. viszonyok gyors, egyenletes és folyamatosan érezhető javulását. Illúzióink értelmében ugyanis a szocializmus – éppen a tőkés magántulajdon eltörlésével, vagyis a társadalmi integráció magas és tudatos foka emelésével, ami az érdekességhez vezet – azonnal ledönti az akadályokat a termelőerők viharos fejlődése előtt, beleértve ebbe a szervezés, tervezés és irányítás fejlődését is. Ez utóbbi ugyanis „nem követel külön beruházásokat”, tehát nincs „forrás-akadálya” annak, hogy egyik napról a másikra „szuper-világ-színvonalúvá” váljék.

– *A szocializmus működési formáinak, kereteinek előrehajtó szerepük van a termelőerők és a tudat fejlesztésében: mivel a kapitalizmus mozgásformái a kizsákmányolás növelését szolgálják, a szocializmuséi azok antitéziseiként csak a forradalom után jöhetnek létre, vadonatújak, és arra hivatottak, hogy „maguk alá” kiépítsék a fejlett szocialista társadalom anyagi és szellemi bázisát.* – Ezzel összefonódva jelenik meg – különösen a szocializmus „gyermekkorában”, akkor, amikor még nem rendelkezik kellő tapasztalatokkal a gazdaság- és társadalomirányítás bonyolultsága, nehézsége tekintetében – a kapitalizmusban kialakult korszerű társadalomirányítási módszerek sommás tagadása (áru- és pénzviszonyok, automatizmusok stb.). Az a meggyőződés is érezhető, hogy a szocialista társadalom legalapvetőbb mozgásformáinak kiépítése (tanácsi rendszer, munkáshatalom, kollektív vállalatok, tervezés, általános iskoláztatási kötelezettség, szociális és kulturális intézményhálózat létrejötte stb.) egyben a szocializmus megvalósulását is jelenti. Különösen nagy a tudati kötődés a felülről lefelé szervezett (hierarchikus) társadalom „igazán” szocialista mivoltához.

Ezek az elvek – részben ellentmondásos megrogződésük, részben a velük

kapcsolatos túlzott, hirtelen igények miatt – elég korán megszülik saját antitéziseiket is: ezek a válogatás nélküli és teljesítményektől független, kispolgári jellegű egyenlődsi és a pozíciótól függő privilegizáltság helyébe *a semmi által nem korlátozott* gazdasági és társadalmi individualizmus érvényesítését; a felelősségmentes, csaknem abszolút személyi és vállalati biztonság helyébe *az egyén és vállalat teljes anyagi és egzisztenciális kockázatvállalását*; a kooperativitásra és szolidaritásra alapuló vezető – vezetett, valamint együttműködő partner kapcsolatok helyébe a semmi által nem korlátozott, nem tompított, tudatosan kiformált, ex-ante érdekkonszenzus létesítésére nem orientált, *érdekharcok* révén érvényesített kapcsolatokat; a merev hierarchián alapuló szervezetek helyébe *a társadalom tudatos szervezésének, tervezésének és irányításának tagadását* állítják. A teljeskörűen determinált, némileg „falanszter” ízű elképzelések antitézise tehát egy, alapjában a XIX. század társadalmi viszonyainak idealizált állapotát tükröző eszmerendszer.

Mindkét áramlat túlzásainak sikeres beszivárgása a lakosság elég széles rétegeinek tudatába a magyarországi társadalmi viszonyok elmaradottságának tükörképe:

- az is, hogy az esélyegyenlőséget némelyek *egyenlősdínek*, mások kizárólag *jogi* értelemben vett egyenlőségnek fogják fel, ismét mások természetesen (szocialistának!!) tartják a munkakörrel járó *előjogokat* – akár szemlélői, akár élvezői ezeknek;
- az is, hogy az egzisztenciális biztonságot egyesek a kezdeményezés, kockázatvállalás, teljesítményleadás, felelősség alóli *felmentésként* értelmezik, mások – ennek láttán – mereven tagadják még a *létjogosultságát* is;
- az is, hogy a tőke-munka antagonizmus felszámolódását egyesek társadalmi „*Nirvánaként*” értelmezik, mások végletes élességű *érdekkonfrontációk* nélkül el sem tudják képzelni a társadalom előrehaladását;
- az is, hogy egyesek mindenhatónak képzelik el a „marxi-lenini eszméket megvalósító”, szinte csalhatatlanul tökéletes társadalmi szintű *vezetést*, mások pedig a gazdaság és társadalom összes bajainak, *feszültségeinek okává* kiáltják ki azt.

A magyar társadalom tehát még nem vetette ki magából a XIX. század illúzióit sem a *polgári demokráciával és a szabad versennyel*, sem az annak antitéziseként, a születő- és szerveződőfélben levő munkásmozgalom *kezdeti* szocializmusképeinek részét képező, itt-ott még *utópisztikus* ideológiai melléktermékeivel kapcsolatban. Mindkettő egyszerre, egyidejűleg él a tudatunkban és téríti el – nemegyszer sikerrel – erőfeszítéseinket a valós helyzetünknek megfelelő szocializmusmodell elméleti és gyakorlati kikovácsolására.

Végeredményben az átlagember fejében a szocializmussal kapcsolatos – időt és bármely próbát kiálló – helyes elképzelések fantasztikus összevisszaságban kavarnak

- a gyakorlat által sehol és sohasem igazolt – az ellenzéki munkásmozgalom ideológiájába a kispolgári eszmékből beszüremlett, de akkoriban (radikalizmusuk miatt) megszűnt – utópisztikus eszmékkel;

- a fejletlen országban „kéz alatt levő”, alkalmazott és viszonyainkba így-úgy beépült, több-kevesebb feudális vonást magában hordó megoldások (társadalmi reflexek, intézmények, mechanizmusok) „szocializmusként” való elismerésével;

- a rendkívüli történelmi körülmények szülte, ezek elhúzódása vagy ismétlődése során megmerevedett szükségmegoldásoknak ugyancsak a „szocializmus *conditio sine qua non-ja*”-ként való elfogadásával.

Ez még azokra az eszmei áramlatokra is jellemző, amelyek megpróbálják „modernizálni” szocializmusunkat: a fenti „axiómákba” ütközve ez utóbbiak könnyen jutnak el addig a minden szempontból veszélyes pontig, miszerint „mindegy, hogy minek nevezzük ezt a társadalmat, csak szabaduljunk meg a haladást fékező jelenségektől és eszméktől”; másfelől, nem rendelkezvén élő tapasztalattal a *modern* társadalom intézményeiről és mechanizmusairól, a primitív szocializmus be nem vált megoldásaival szemben a primitív kapitalizmus történelmileg túlhaladott megoldásai felé fordulnak.

Ezt két külső tényező segíti elő:

- a modern társadalom nagy, keynesi kísérlete a tudatos integrálódásra (megvalósítani mindent, ami csak a magántulajdon viszonyai között a szocialista modellből megvalósítható – az összeomlás elkerülése végett) nem állta ki az 1970-es évek nagy válságának próbáját, így a fejlett tőkés világban is „liberalista nosztalgiahullám” vonult végig, amely – mint minden divatirányzat – néhány éves késéssel elérte hazánkat;

- a liberalizmus különben is az erős tőkés csoportok és hatalmak ideológiai exportcikke mindazok felé, akik nagyobb szervezettséggel próbálják világgpiaci vagy világpolitikai handicapjuket enyhíteni, illetve ellensúlyozni. A szocialista világ felé ez külön jelentőséget nyer, mivel egybeesik a szocialista társadalmi egységet és szervezettséget aláásni hivatott individualista és pluralista eszmék megerősítési törekvéseivel.

A „hagyományos szocializmuskép” fentebb felsorolt fonáságainak többsége nem explicit ideológiai úton jut el az emberek tudatáig, hanem sokszor a három tényező együttes hatásaként, gyakorlati, kompromisszumos megold-

dások leszűrődéseként, sokszor pedig a nem világos, félreérthető propaganda találkozik hagyományos kispolgári eszmékkel és „beazonosul” azokkal.*

A szocializmus tudományos elmélete például sohasem hirdetett egyenlős-
dit: ugyanakkor a *szegénységben* született gyakorlati gazdaságpolitika kény-
telen volt alaposan megnyirbálni a teljesítményelvet mind a pénzjövedelmek,
mind a szociális jogok (pl. a nyugdíjak reális szinten tartása, a lakásjogosult-
ság stb.) területén, amiből a társadalmi termelékenység alacsony fokán és
viszonylag lassú növekedése mellett szükségszerűen egyenlősi lett. A szocia-
lizmust természetes reflexei a széles társadalmi biztonság megteremtése és
védelme felé hajtották akkor, amikor az konfliktushelyzetbe került a telje-
sítményelvel. Így kerekedett felül – akarva-akaratlanul – az egyenlősi.
Ebből viszont – különösen a kezdeti időkben – kénytelen volt kiemelni nagy
igénybevételű vezetőket – munkaerejük pusztá fenntartása végett –, ami vi-
szont preferált rétegjuttatással torzult, mivel találkozott a feudalizmus intéz-
ményi és tudati maradványaival: túlhajtásokhoz és a gyakorlat túléléséhez
vezetett, így joggal vált a bírálatok céltáblájává.

A kivételes történelmi körülmények rákényszerítették a szocializmust az
erős centralizálásra és a piaci viszonyok korlátozására – ez találkozott az
abszolutista hagyományokkal, így hamar „jegecesedett” s egyben ideológiai-
lag is könnyebben felszívódott, hogy a későbbiekben tárgyává váljék az
egész szocializmus elmarasztalását célzó bírálatoknak. A létező szocializmus
igen speciális – korántsem ideális közegben – történt megvalósulása ezért
önmagában is komplikált ideológiai helyzetet hoz létre. Mivel eddig *nem
elemztük és nem kezeltük egymástól elkülönítve egyfelől a fejletlenségből, a
fenyegetettségéből és a saját, ellenzéki múltunkból fakadó sajátosságokat, más-
felől a szocializmus időtálló értékeit (egy ideig nehéz is lett volna szétvá-
lasztani), sok ember fejében ez az egyveleg jelenti a szocializmusképet*. Mi-
nél elavultabb ez a „franciasaláta”, s gyakorlatunk minél inkább távolodik
tőle, annál idegesítőbb a szocializmus modern modelljének tisztázatlansága
annak elkötelezett hívei számára, és annál jobb „ziccereket” ad az ellen-
drukkereknek.

A mai, létező szocializmusról alkotott elavult, ellentmondásos kép számos
csapdát rejt a gyakorlati politika számára is.

Az ellenzékben dolgozó munkásmozgalom akkori ideológiájának egyik
maradványa például a *termelőapparátus teljesítményével szembeni felfokozott*

* Az eszmetörténetben vannak paralel példák: a pogány napfordulóünnep Krisztus
születésével, a keresztény Madonna-kultusz az ősi, magyar Boldogasszony-kultusszal azo-
nosult.

jóléti igény, párosulva a teljesítményvisszatartással és a jövedelemelosztás egyenlőségiével szembeni elnézéssel. Magyarán: a hatalom sáncain kívül rekesztett – sokszor mély illegalitásba kényszerített – forradalmi munkásmozgalom (de olykor még a szociáldemokrácia is) összegyűjtötte, illetve magáévá tette a munkásság és szövetségesei összes megoldatlan problémáját – bér-emelés, árcsökkenés, lakásviszonyok, szociális szolgáltatások, munkaidő, munkaintenzitás stb. –, s azokat *azonnali és egyidejű* követelésekké tömörítette: anélkül, hogy számolt volna a megvalósítás realitásával. (Nem is kellett számolnia: a tőkés rentabilitást, a burzsoá hatalom stabilitását stb. nem volt érdeke figyelembe venni, továbbá, az elosztási és szociális bajok csokorba gyűjtése alkalmas volt a dolgozó rétegek érdekeire való rádöbbenésére és a hatalom birtokosainak lejáratására, végül a munkásmozgalom „alku-pozícióban” volt, nem korlátozhatta önmagát.) A hatalom kivívását követően sok tekintetben azonnal vagy legalábbis a társadalmi munka kelletlen magas hatékonyságával nem alátámasztott helyzetben kellett saját korábbi követeléseivel, illetve ígéreteivel szembenéznie: ezek azonban *akkor már* integráns részeivé váltak az emberek képzeletének azzal kapcsolatban, hogy milyen is lesz az a szocializmus, amelyért harcoltak. Részben ezzel magyarázható annak a kielégíthetetlen *hiányhelyzetnek* a genezise, amely törvényszerűen fellép minden, szocialista útra lépő országban: az NDK-ban és Angolában egyaránt. A tőkés igát lerázó népek „elvárásai” a jólétükkel szemben kb. a középosztály szintjén mozognak, a társadalmi termelékenység viszont nem teszi lehetővé, hogy az egész lakosság annyit fogyasszon, mint azelőtt egy viszonylag szűk réteg. Az idők folyamán az igények növekedése erről az eleve irreális szintről „startol”, kiegészül részben természetesen jelentkező elemekkel, részben a termelékenyebb társadalmaktól ellesett mintákkal. Növekedésének sebessége *elszakad* a termelékenységtől, ezért nem *húzó*, hanem *jószerevével összezavaró* hatást gyakorol. A hiány így bővítetten hajlamos újratermelni önmagát. Ez erőltetett beruházásokra kényszerít, ami kiterjeszti a hiányt a termelőszférára is, anélkül, hogy enyhítene a fogyasztói szféra hiányain – sőt! Némi keserűséggel azt lehet mondani, hogy az elmaradott termelőerők talaján született szocializmus hasonló ahhoz az istenhez, amelyik bebizonyította, hogy tud akkora követ teremteni, amekkorát nem tud felemelni.

Ezen a téren le kell szállnunk a realitás talajára. Nem lehet többet elosztani, mint amennyi jövedelem reálisan a rendelkezésünkre áll, tehát nem is lehet felfokozottabb igényeket támasztani a jóléti lehetőségekkel szemben, mint amekkorákat a nemzeti termelékenység növekedése reálissá tesz: ez pedig a vállalati és az egyéni termelékenység növekedése függvényében nö-

vekszik. Vagyis a realitás a *teljesítményelv* következetes alkalmazása, amelyet áttörni csak nagyon indokolt, nagy társadalmi érdekeket képviselő esetekben lehet. Ilyenek:

- a nagy értéket termelő munka *enyhe* alulfizetése annak finanszírozása végett, hogy biztosítva legyen a kis értékű munkát teljesítő családok és főként ezek fiatal nemzedékei esetében is a *vertikális társadalmi mobilitás* (ne kallódjanak el kisebb-nagyobb tehetségek a szülők hátrányos helyzete vagy a szociális magatartása miatt);

- az ideiglenesen vagy véglegesen munkaképtelenek (gyerekek, tanulók, betegek, kismamák, idősek) *jövedelemhiányának* pótlása;

- a társadalmi, családi és szakmai életpálya kezdetén levők, vagy a pálya-módosítók *vagyonhiányának* megelőzése (lakás- stb. hitelakciók).

Ha nem iktatjuk ki szocializmusképünkől ezt az „elég keveset dolgozni, s emellett minél többet és minél egyenlőbb arányban fogyasztani” atavizmust, állandósítjuk a hiányt és/vagy az inflációt, valamint a primitív szocializmusképpel és annak gazdaságpolitikai gyakorlati megjelenésével szembeni elégedetlenséget; amit viszont meglovagolhat bármely szocializmusellenes ideológiai-politikai irányzat.

A másik ilyen maradvány a merev centralizáció hatékonyságába vetett bizalom. A döntési és gazdálkodási túlcentralizációs törekvések szocialista alappillérként való kezelésekor a „félfeudalista” és a „szükséghelyzet” állapotok maradványai adódnak össze. A feudalista atavizmust már említettem: a gazdaság felülről való, erőltetett ütemű fejlesztése minden felvilágosodáskorabeli abszolutizmus törekvése volt: afféle póterőforrás a tőkehiány kedvezőtlen hatásainak ellensúlyozására. Nos, ilyen tőkehiány a mai létező szocializmusban is mindennapi gond – éppen a gyengén fejlett gazdasági genesis következtében (ne felejtjük el: az eredeti tőkefelhalmozás Kelet-Európában mintegy kétszáz évet késett!) –, s megtetűződik a fentebb említett, felfokozott fogyasztási és beruházási igények miatt különösen akkor, ha az erőforrások nagy részét a védelem amúgy is leköti. Súlyosbítja ezt a termelési és gazdálkodási kultúra kisebb-nagyobb hiánya – ez is az elmaradottság jele –, amely a meglévő erőforrások ésszerűtlen felhasználásához vezet. Az ilyen helyzetben levő országok hajlamosak az adminisztratív jellegű döntési és gazdálkodási centralizmusra, és egy bizonyos ideig ez jelentős gazdaság-sikereket is eredményez számukra: tudniillik az „extenzív” szakaszban, nem beszélve a rendkívüli helyzetekről (háború stb.), amikor a centralizálás amúgy is elkerülhetetlen. Ez – ha mélyek az abszolutista időkből öröklött igazgatási reflexek, valamint egymást követik a szükséghelyzetek – olyan látszatot szül, mintha a hierarchikus centralizáció elválaszthatatlan volna a szocializmus-

tól. – A jelenség a közvetetten irányított gazdaságban is tovább él: Magyarországon sem vagyunk mentesek a „határozat-fetiszizmustól”, a döntési felelősség feljebb tologatásának betegségétől, attól a hiedelemtől, hogy a felsőbb szervek mindent el tudnak intézni stb.

A csapda több ponton megfoghat bennünket, például:

– az állami és pártszervek olyan döntéseket is vállalnak, ahol fizikailag képtelenek az alternatívák közötti helyes választásra, nem lévén kellően széles és megbízható elégséges információjuk, sem szakértelmük, amely képessé tenné őket erre. Ellenkezőleg: maguk is ki lesznek szolgáltatva az előterjesztőknek, amelyek így lényegében autonóm módon döntenek – de felelősség nélkül –, döntéseik egyoldalú „részoptimumokat” tükröznek, amelyek összeütköznek egymással a végrehajtás során. Valójában tehát *nincs centralizáció*, csak úgy néz ki, *mintha* volna; ezzel szemben a politikai felelősség a nagy valószínűséggel hibás döntésekért a központi szerveket terheli:

– a hibás döntések nyomán alacsony hatásfokú társadalmi-gazdasági akciók indulnak el, ezek rontják a szegény ország forrásainak felhasználását, ergo az abszolutizmus maradványai részben újratermelik saját maguk létfeltételeit. A működési zavarokba most már a központi szerveknek nem azért kell beleszólniok, mert kevés forrást kell felhasználniok, hanem „tűzoltó” módra: a kényszerhelyzetek és hibák gyors-korrekciója végett;

– az „abszolutista” történelmi előzményű centralizáció ellenzéke törvényszerűen a szabad versenyt és a polgári demokráciát hirdető koncepcióval áll elő, és *nem a modern gazdaság ésszerű centralizációjának a szocialista viszonyokra adaptált terveivel* (tévedés ne essék: egy, a fejlődésben elmaradott országban az ellenzék is „gyengén fejlett”!). Ha jelentős hatással tud lenni a decentralizációs folyamatokra, nagy a veszélye annak, hogy a korrekciós reformlépések kiöntik a gyereket a fürdővízzel, ami *életveszélyes*.

Valahol a háttérben minden gazdasági és politikai szerkezeti vita mögött az individualizmus és a kollektívizmus vitája húzódik meg. A szocializmus kétségtelen tagadása a polgári individualizmusnak. Ami újat beépít a társadalmi viszonyokba, az a *kooperativitás* és a *szolidaritás* elve és gyakorlata. Ennek eluralkodásához azonban még nincs „reflex-bázisa”: sem a szűkebb értelemben vett gazdasági viszonyok, sem a szélesebb értelemben vett társadalmi viszonyok nem olyan kényszerítőek, és nem is olyan kulturáltak, hogy e törekvése ne ütközzék a lakosság kisebb-nagyobb – mindenesetre meglehetősen *hangos* – hányadának ellenállásába: *különösen a félig fejlett Közép-Kelet-Európában, ahol a jobbágyi szolidaritás reflexe már kiveszett az emberekből, az erősen interdependens és nagy kultúrájú modern Nyugat-Európa kooperativitási reflexei pedig még nem fejlődtek ki.* – Más szóval: a mi

félig fejlett körülményeink között, ahol nemcsak a makrogazdaságban folyik a történelmi tökehiány pótlása, de a háztartások is az „eredeti tökefelhalmozás” korát élik, mindenképpen a felfokozott individualizmus lépten-nyomon való kitörésével kell számolnunk. Ez akkor is érződik, ha politikai struktúránk valamiféle ál-kollektívizmust kényszerít a lakosságra: itt a koraszülött kollektívizmus az állami juttatások feletti marakodásba fullad, illetve az ezt szükségszerűen kísérő *korruptióba*; ahol és amikor viszont szabadjára eresztjük a szerzési lehetőségeket, olyan „kemény” piaci viszonyokat kapunk, amelyek valóságos „vadnyugattá” változtatják az országot (lásd magánérvös lakásépítés!).

Paradox módon hangzik, de ha holnap szocialista rendszer létesülne például Hollandiában vagy Franciaországban (nem beszélve a hagyományosan fegyelmezett és kulturált északi államokról!), ezek társadalmi reflexrendszere néhány év leforgása alatt jobban közelíthetne a mi általunk *igazán* szocialistának tartott kollektívizmushoz (vagyis a szolidaritás és a kooperatívizmus eluralkodásához a gazdasági-társadalmi viszonyokban), mint amit mi 40 év alatt elértünk, vagy amit további 10–20 év alatt elérhetünk. Az előbb és tömegesen elterjedtebb prekapitalista reflexhagyományokkal rendelkező országokban viszont a meglévő kollektívizmus vagy a szegénység összefogási szükséglete, vagy az uralkodó osztály által az elnyomottakra kényszerített drill terméke, ami ugyancsak alacsony kulturáltsággal jár együtt, még akkor is, ha modern, civilizált környezetben jelenik meg, ennek következtében:

– amíg fennáll, inkább (elnézést a hasonlatért!) „hangyaboly-szolidaritás” jellegű, vagyis hiányzik belőle a kollektív vállalkozás, előretörés dinamizmusa;

– a technika és a jólét fejlődésével viszont előbb-utóbb éppúgy eltűnik, mint ahogy Magyarországon, maradványai inkább visszahúzó jellegűek lesznek, mintsem előrehajtók, reakciója pedig kiszámíthatatlan.

Ezeket a társadalmakat tehát ne irigyeljük a kollektívizmusukért és ne is próbáljuk azt lekopírozni, mert a magyar társadalom szempontjából ez a fajta kollektívizmus – bármily tiszteletreméltó is – nem számít eleven, tömeges tradíciónak.

Azt hiszem, a szocializmusfelfogásunk tekintetben a leginkább kialakulatlan. Eddigi történelmünk során a magyar társadalmat eléggé ellentétes (és egyébként eléggé egyoldalú) hatások érték. A szocialista viszonyokért folytatott harc éveiben – igen sok illúzióval és utópiával is terhelve ugyan – kezdett kialakulni egy jó értelemben vett szolidaritás a dolgozó lakosság körében: erre hideg zuhanyként hatottak a Rákosi-évek erőltetett „hangyaboly”-elvárásai. 1957 után ismét kezdett bizonyos, egészséges közszellem ki-

alakulni, ahol valamilyen (később derült ki, hogy igen törekeny) egyensúlyba jutott az egyéni érvényesülés és a kollektív szolidaritás: ha erre *is* építve, ezt *is* továbbépítve dolgozzuk ki és vezetjük be az 1968-as mechanizmusreformot, talán fenntartható és fejleszthető lett volna. Ez a „gazdaságon kívüli” momentum azonban a reformban nem volt figyelembe véve. Az „ember embernek, vállalat vállalatnak farkasa, a köztulajdonnak és közérdeknek pedig mindenki hiénája” szellem igazában akkor kezdett utat törni, amikor a gazdasági helyzetünk rosszabbodott és ennek következményeitől sem a vállalatokat, sem a lakosságot nem tudtuk megmenteni. A társadalom jelenleg a *meredek¹ erkölcsi* erózió veszélyzónájához közeleg. Ennek megállítására – és még inkább visszajára fordítására – sem gazdasági, sem jogrendszerünk nincs egyelőre felkészülve. *Az aktív amoralitás egyelőre a társadalom kicsi, de erősen demonstratív hatású részét érinti*: ez a hányad a végletes anyagi és politikai individualizmus *gyakorlója*, illetve *szószólója*. Bármelyik eluralkodása társadalmunk felbomlasztásának passzív tűrése, szemlélése irányában befolyásolja a nagy többséget is. Minél korlátozottabbak az egyéni érvényesülési lehetőségek a *morális* (azaz a társadalom érdekével egybeeső) csatornákon keresztül, annál hamarabb csap át ez az amorális individualizmus a kormányozhatatlan láncreakcióba.

Ez is sürgeti a gazdasági reform szocialista irányban való továbbfejlesztését: vagyis a *felelős*, kollektív vállalkozások ösztönzését, mozgásformájuk kialakítását, a vállalatközi kapcsolatoknak a gazdasági racionalitás és az üzleti morál alapján való rendbetételét, a teljesítményelv érvényesítését a bérezésben, egyben a vállalati kollektívák erősítését, a szociálpolitika fonákjainak felszámolását, valóságos feladatkörének kiteljesítését stb.

A reformlépéseknek viszont nem szabad elhanyagolniuk a társadalmi tudat velejáróit: a tömegkommunikáció, iskola, pártoktatás, művészet, kultúra, vagyis a teljes tudati-ideológiai ráhatás területén éppoly komplexen kidolgozott stratégiával kell rendelkezünk,² mint a szűkebb értelemben vett gazdaságpolitika vonatkozásában, különben – ebben az erkölcsileg fellazulni hajlamos közegben – olyan tudati elmaradás, rosszabb esetben erózió léphet fel, amelyen nehéz lesz úrrá lennünk.

meg – egyelőre a fejlett központokénál alacsonyabb műszaki felszereltséggel –, a kibocsátott termékek világgpiaci értékelési szintje nem feltétlenül marad el a magas C faktoriall termelteké mögött: vagyis a *C-H helyettesítés egyenértékű*.

Ezt azonban nem könnyű elérni. A szocialista Közép- és Kelet-Európa elmaradottsága ugyanis nemcsak tőkeszegénységében jelentkezik, sajnos *mélyebb* gyökerei is vannak. A H faktor is fejlettségbeli hiányokkal küzd. A tapasztalat azt mutatja, hogy ez a hiány nem elsősorban a szűkebb értelemben vett szakmai műveltség területén a legnagyobb, noha ott is kimutatható: *a gazdálkodási-szervezési és munkakultúra az*, amely ezen országokat – talán az egyetlen NDK kivételével – a legjobban akadályozza abban, hogy tőkehiányukat az emberi tényező racionális és intelligens működtetésével ellensúlyozzák. Ez a történelmi elmaradottság „másik fele”, amelyet éppoly gyorsított ütemben kell behozniok, mint ahogyan az ipar hiányát pótolták.

Ennek tudatában merem megkockáztatni azt, hogy a továbbfejlődés kulcsfontosságú lépésének a *kulturáltság tudatos, tervszerű terjesztését és elmélyítését a teljesítményorientált információs-szabályozó-ösztönző rendszer kiépítésével (vagyis a gazdaságirányítási reform továbbvitelével) egyenrangú feladatként fogjam fel*.

Tegyük fel, hogy Magyarország óriási – olykor kevéssé hatékony – export-erőfeszítések, valamint importtakarékosság árán abba a helyzetbe kerül, hogy folyamatosan biztosítani tudja azt az exporttöbbletet, amely elegendő a felvett hitelek kamatának fedezésére és a hitelállomány lassú csökkentésére. Tegyük fel továbbá, hogy sikerül kiküszöbölnie az anyag- és energiapiazarlás zömét, és nyugati eredetű intermediertermék-importjának egy részét sikerül részben hazai, importhelyettesítő termeléssel, részben KGST-behozattalal kiváltania. Ez esetben megnyílik az út a nyugati technikaimport szélesítése előtt, és ennek az importtechnikának a hazai szerkezetbe való hatékony integrálására is megnyílik a lehetőség, mivel *a)* nő a beruházások aránya a bruttó hazai termékeken belül; *b)* érvényesül a fejlesztéspolitika szelektivitása, ami az importtechnika józan méretű koncentrációjához vezet a legigéretesebb területeken; *c)* a vállalatok belső mechanizmusai biztosítékot nyújtanak a korszerű licencek és berendezések szakszerű felhasználásához. Ekkor kerül előtérbe az a szempont, hogy a legfejlettebb (importált) technológia is csak annyit ér, amennyit az importőr ország vállalatai és dolgozói ki tudnak hozni belőle. Ha *fizikai erőnlétük, munkafegyelmük, szervezethezességük, emberi kooperációs készségük, szaktudásuk, kreativitásuk* jóval alacsonyabb fokú, mint amennyit a technológia zavartalan működtetése, a gépek keze-

lése és karbantartása, a beplántált technika adaptálása és továbbfejlesztése megkövetel, az eredmény siralmas lehet:

- a korszerű technológiával termelt termékek *használati értéke* mélyen a várakozás alatt marad (nem használható; a minősége gyenge; a minősége nem megbízható);
- az így „modernizált” termelés nem vagy csökkent mértékben piac-, illetve versenyképes;
- az alacsony jövedelemteremtő képességű termelésre nagy fajlagos amor-tizáció rakódik rá, a termék *drágul*, ahelyett, hogy olcsóbbodnék;
- a korszerű termelőapparátus idő előtt elrongálódik, tönkremegy.

Mindennek következtében a modernizálási akció nem hozza meg a remélt jövedelmet, ezért nem jön létre a megújítás anyagi fedezete: a termelőappa-rátus elavul anélkül, hogy hasznot hozott volna és tovább modernizálható lenne. Egy mai, nyitott, tehát *technológiát importálni tudó* társadalom fejlett-ségét ezért *végső soron* nem a momentán rendelkezésre álló vagy megvásá-rolható munkaeszközeinek fejlettségi színvonala határozza meg, hanem az *emberek fejlettsége* – azaz a társadalom *kultúrája*.*

A kultúrát persze szélesebben kell értelmezni a köznapi szóhasználat által felölelt körnél. A teljesség igénye nélkül a következőket foglalnám bele:

- a) a termelőerők fejlettségének adott fokán álló társadalom (vagy réteg, egycn) készségét arra, hogy
- célszerűen használja termelőeszközeit,
 - adottságai határáig továbbfejlessze ezeket
(e kettő együttesen a *természettudományos- műszaki-termelési kultúra*);
 - racionálisan gazdálkodik a rendelkezésre álló termelési tényezőkkel, valamint a megtermelt árukkal és a képzett tartalékokkal
(ez a *műszaki-gazdasági kultúra*);
 - olyan érdekvizonyokat alakítson ki, amely alkalmas a munkamegosztás sikeres mű-ködtetésére és a termelőerők továbbfejlesztésére
(ez a szűkebb értelemben vett *közgazdasági kultúra*);

* Ez látszólag ellentmond a történelmi materializmus alaptételének, valójában csak annak *vulgáris* változatával száll vitába. Az ember és eszközei között dialektikus kölcsön-hatás van: az eszközök kialakult állapota az adott ember – generáció – számára *adottság*, amely kiindulópontul szolgál *kultúrája* fejlesztése számára: ugyanakkor a társadalom tu-datos munkájával gyorsíthatja a kultúrszint növekedését, *valamivel* magasabbra emelheti azt annál, ami az eszközök állapotából *spontán* kijönne. Egyik elkerülhetetlen – már a paleolitikumban is használt – eszköze ennek a különböző kultúrák közötti érintkezés, a „technológiatranszfer”, ami szükséges, de nem elégséges gyorsító eszköz: kiegészíti, de nem helyettesítheti a lakosság intellektuális erőfeszítéseit. Ezért állítható, hogy a fejlettség nem a tárgyak, hanem az *emberek*, a *társadalom* fajlagos teljesítőképességét jelzi.

- b) az adott termelési-gazdasági viszonyok között élő társadalom képességét arra, hogy
- olyan magatartási szabályokat alakítson ki, amelyek lehetővé teszik a gazdasági és gazdaságon kívüli társadalmi érintkezés folyamatosságát, zavartalanságát, a nézetek és eszmék cseréjét, illetve egymással való „megmértközését” és szintetizálódását, valamint a közös ügyek fegyelmezett végrehajtását
(ez az *jogi-politikai-etikai* kultúra);
 - az életviszonyok egészséges berendezését
(ez az *egészségügyi-higiéniái* kultúra);
 - az emberi társadalom művészi fokon való önkifejeződését
(ez az *esztétikai* kultúra);
 - az egymással való szóbeli érintkezés olyan fokát, amely lehetővé teszi az emberi együttműködést az élet minden területén
(ez a *nyelvi-kommunikációs* kultúra);
 - a megismerés és az események közzétételének azt a fokát, amely lehetővé teszi az ismeretek terjedését
(ez az *információs* kultúra).

Ezek a legösszefoglalóbb és legáltalánosabb „dimenziói” a kultúrának: mindegyik számos konkrét területre bontható. Így például beszélnek „étkezési kultúráról”, „szexuális kultúráról”, „közéleti kultúráról”, „viselkedési kultúráról”, „ruházkodási kultúráról”, „lakberendezési kultúráról” stb. Mindegyiknek van jogosultsága: a kultúra tudniillik átfogja egész életünket, egészében is, egyes mozzanataiban is. Továbbmelve, egy-egy nevével nevezett kultúra fedi csaknem az összes többi. Például a lakáskultúra adott foka feltételez egy adott technikai kultúrfokot a gazdaság csaknem egészében, ugyanakkor szerves része a családkultúrának, az esztétikai kultúrának, az egészségügyi-higiéniái kultúrának – és így tovább.

A kultúra mint a társadalom *egésze*, illetve egyes *csoportjai* fejlettségi *szintjének* és fejlettsége *jellegének* terméke realizálódik az egyének és csoportok gondolkodásmódjában, cselekedeteiben, viselkedésmintáiba való beivódottságában: ez utóbbit a *kulturáltság* kifejezéssel szoktuk illetni. *A kulturáltság nem más, mint a saját magunkkal és környezetünkkel szembeni cselekvő igényesség.* Tehát nem passzív igényesség, amely követeli az igényes feltételeket, hanem *cselekvő*, azaz tevéleges hozzájárulási motivációval gazdagított, ami azt jelenti, hogy nemcsak a környezettel szemben jelentkezik, hanem mindenekelőtt *saját magunkkal* szemben. *Ettől kulturáltság, és nem félműveltség.* A kultúra és a kulturáltság tehát nem automatikusan esik egybe: magas szintű kultúrákkal körülvéve is lehet kulturálatlanul gondolkodni, élni, viselkedni, és fordítva. Mindenesetre a kettő egymást gazdagító kölcsönhatásba léphet: *a kulturáltság terjedése olyan igényt vált ki, amely felfelé húzza magát a kultúrát, a kulturálatlanság terjedése viszont a lehető legrosszabb táptalaj a kultúra fejlődésének.*

A kultúra fejlődésének is van extenzív (mennyiségi) és intenzív (minőségi) fejlődési szakasza, és e tekintetben sem mechanikusan érvényes a dialektika átcsapásimérték-törvénye. Más szóval, abban a szakaszban, amikor egy adott kultúrfok gyors mennyiségi (tömeges) elterjesztése a társadalom soron következő feladata, a minőség teljes elhanyagolása vagy méltatlan mértékű háttérbe szorítása olyan károkat okozhat, amelyek nagyobbak, mint amelyeket el kellene viselnie az elterjesztési ütem némi visszafogása esetén. Az eredmény a társadalmilag minden szempontból veszélyes tömeges *félműveltség** eluralkodása lehet a termelési-gazdasági viszonyokban csakúgy, mint a szélesebb értelemben vett társadalmi kapcsolatok területén. Ugyancz fordítva is igaz: az „elit” kultúra igen magas szintre emelése a kultúrszínvonal tömeges méretű emelése nélkül magát az „elit” kultúrát is rossz vágányra terelheti. *Létezik tehát egy – térben és időben mindenkor adott – optimális arány a kultúra terjedési és mélyülési sebessége között.*

Az sem hat előreívő irányban a kulturáltság fejlődésére, ha a társadalom rákényszerül, hogy a kultúrát – annak „ágazati” vonatkozásában – egyoldalúan fejlessze, bizonyos területeket kiemeljen, másokat pedig elhanyagoljon. (Ezt az egyoldalú fejlesztést okozhatja világnézeti félreértés, vagy politikai figyelmetlenség is!) Az eredmény egy idő múlva a kiemelten (aránytalanul) fejlesztett területekre fordított társadalmi energia *csökkenő hozadéka* lesz. Ha például – gazdasági indítékok miatt – az összes energiánkat a műszaki-gazdasági kultúra fejlesztésére fordítjuk, és elhanyagoljuk a politikai, etikai, esztétikai stb. kultúra fejlesztését, az emberek mindennapos viszonyainak kulturálatlansága előbb-utóbb „visszaköszön” a termelés és gazdálkodás szférájában, bármily nagy gondot fordítottunk is a műszaki képzésre vagy továbbképzésre. Fordítva is lehetséges: a műszaki képzés elhanyagolása részben vagy egészében meddővé teheti a kultúra egyéb szektoraiban kifejlesztett erőfeszítéseinket. *A kultúra területén nincsenek első- és másodosztályú feladatok, hanem csak elhanyagolt feladatok.* Igen nehéz kiegyensúlyozott viszonyokat teremteni ott, ahol át nem gondolt fejlesztések miatt súlyos aránytalanságok keletkeztek és ezek bénítják a felfejlesztett területek működését. Ha például a társadalom nagy áldozatokat hoz az iskolai nevelés fejlesztésére, de elhanyagolja a családi élet kultúrájának szisztematikus fejlesztését, olyan kedvezőtlen jelenségekkel találja szembe magát, amelyeket

* A „félműveltség” kifejezés erősen félrevezető: az a fogalom ugyanis, amelyet takar nem a „fele” a teljes műveltségnek, hanem a műveltségi alapelemek olyan szerkezet nélküli halmaza, amelyből úgyszólván nem lehet igazi műveltséget kifejleszteni. Nem *félú*, tehát, hanem *zsákutca*: ezért veszélyes.

már sem az iskolaügy, sem a lakásviszonyok, szociálpolitika stb. fejlesztésével nem képes megoldani a rendelkezésre álló anyagi és szellemi energiák határai között.

Az ember – mint fentebb igyekeztem kifejteni – termelőeszközeinek „protézisként” való használata által megsokszorozza fizikai erejét, érzékszerveinek észlelőerejét, agyának kapacitását és logikájának sebességét, valamint kommunikációs lehetőségeit. Ehhez nemcsak a szűkebb értelemben vett, műszaki jellegű szakértelemmel és rutinnal kell rendelkeznie, hanem mindinkább szervezési, prognosztizálási, kommunikációs és szocializációs készségei határozzák meg munkaképességét. Eszközeinek java is mindinkább az ilyen jellegű képességeihez járul: a termelőerők „szofisztikálódnak”. Vagyis: a termelőeszközök mind több újeleme kifejezetten komplex *kulturális* termék: az információ-kommunikáció, az új anyagok, a műszerek, a számítógépek. A klaszszikus elemek többsége erősen „szofisztikálódik”: az energia, a szaktudás, a megmunkáló-központokká, robotokká integrálódó szerszámok, a biológiai „munkagépek” stb. Amíg a múltban egy műszaki hivatású ember (szakmunkás, mérnök stb.) teljes értékű kreativitást tudott kifejleszteni magában szűkebb szakmája kiváló ismeretével és némi általános életpaszatallattal, a maiaknak sokoldalú műveltséggel kell ugyanehhez rendelkezniük: tevékenységük társadalmi összefüggései ugyanis jóval szélesebbek. Fordítva is igaz: a kifejezetten „humán” pályákon munkálkodók bonyolult technikai apparátussal rendelkeznek (vagy pedig fognak hamarosan rendelkezni!), amelyeket nemcsak kezelniük kell, hanem részt is kell venniük azok fejlesztésében. Végül a jövőben újraegyesülni látszik a gépesítés első fázisában mereven szétváló fizikai és szellemi munka is: a fizikai munka szofisztikáltsága ugrásszerűen megnő, a szellemi munka pedig mind több és bonyolultabb eszköz (műszer, számítógép) tényleges kezelését kívánja meg, beleértve a karbantartást, javítást, kiegészítést. (Lehetetlen lesz minden, számítógéppel vagy műszerrel dolgozó ember háta mögé egy szervizállomást állítani: a társadalom fele azzal foglalkozna, hogy a másik fele által használt berendezéseket üzemképes állapotban tartsa!) *Az a különválás, amely a múlt századokban következett be a „piszkos anyagi termelés és még piszkosabb kereskedelem”, valamint az „éterti tisztaságú kultúrszféra” között, a XXI. században véglegesen elenyészik. A termelőerők a kultúra szerves részévé válnak, a kultúra pedig; vissza-integrálódik a termelőerők közé.*

Az alapvető összefüggésrendszer, amelyet meg kell értenünk (s ahol a ideológiai atavizmusok sorát kell levetkőznünk), az az anyagi újratermelési folyamat és a társadalom folyamatos újjászületésének egysége, benne – elidegeníthetetlen részeként – a társadalmi munkaképesség újratermelődése.

Egyikük sem passzív függvénye a másiknak. Az sem igaz, hogy a „Fejlődés” olyan Moloch, amelynek alárendelten, amelynek önmagában való szolgálatában az emberi hangyaboly szorgoskodik; de az sem igaz, hogy a „Fogyasztó” az a szuverén kényúr, akinek mohósága és szeszélyei maga alá gyűri az egész K + F + T + É apparátust. Mindkettőben felfedezhetők a szocializmus előtti társadalmak világnézeti aberrációi: a Fejlődés-Moloch a tőke nimfomániás fokra feltűzelt, profitcentrikus teljesítményhajszájának ideológiai terméke (amelynek átültetési kísérletét a szocializmus a túlhajszolt fejlesztéspolitikák csődjeivel megbuktatta!); a Fogyasztó-Kényúr ugyancsak a tőke kétségbeesett piacbővítési hajszájának terméke, amelyet az erőforrások mindenkori korlátossága és a világméretű fejlettségi diapazon félelmetes mértékűre nyílása tesz lehetetlenné: valószínű, hogy a szocializmusban hamarabb, mint a világ túlsó felén. Hozzáteszem, azok az elcsúszások, amelyek a gyermekkori szocialista társadalmakban a tőkés teljesítményhajszára „nimfomániáját” – a lét- és egzisztenciális biztonság egyoldalú előtérbe tolása végett – a „frigiditásig” csökkentették le, ugyancsak tévútnak bizonyultak. Az anyagi újratermelés így is konfliktusba került a társadalom egészének s benne a munkaerőnek az újratermelési követelményeivel.

A társadalmi munkaerő reprodukciós folyamata a XX. század végén nemcsak a fizikai erőnlét napról napra és nemzedékről nemzedékre való fenntartását jelenti, még csak nem is annak biztosítását, hogy az embertömegek a rájuk kiosztott munkamozdulatokat, valamint az írást-olvasást megtanulhassák. A magasrendű, komplex technológiák széles társadalmi munkamegosztás keretében való kezelése és fejlesztése, a nagy népsűrűségű társadalmi központokban való feszített tempójú élet, a nagy ellátóhálózatoknak (elektromos áram, víz, gáz, csatornázás, utak, közlekedés, posta, rádió, tv stb.) való teljes kiszolgáltatottság, a környezet erősen sebezhetővé válása az *egymáshoz való alkalmazkodásnak* olyan hallatlanul magas fokát követeli meg az egyénektől, amelyre az ember *biológiailag* nincs felkészülve. Az ember mint *főemlős* eleve társadalmi lény ugyan, de *nem ennyire*. Az, amit „*modern életformának*” nevezünk, olyan tömeges, egymásra rakódó stresszhatásokkal borítja el az emberi idegrendszer, amelyek igen hamar vezethetnek pusztító degradációs jelenségekhez. Ez tönkretetheti az ember mint végső soron *biológiai lény* oldaláról azt a művet, amelyet az ember mint *gondolkodó, munkálkodó társadalmi lény* alkotott. A társadalmi munkaképesség megőrzésének és továbbfejlődése biztosításának az ehhez szükséges anyagi eszközök hallatlanul bonyolulttá vált munkamegosztásban való *megtermelése* és terítése csak az *egyik oldala*: a *kulturált fogyasztás* és az egymáshoz, valamint viszonyainkhoz való fegyelmezett, *tudatos alkalmazkodás* mozgásformáinak kialakí-

tása a másik két oldal. Ha ezek nem egészítik ki a termelést, az ember képes „önemésztő zabálógéppé” aljasulni: ennek nem elhanyagolható jeleit tapasztaljuk modern világunkban.

A szocializmus sem hozza magával *automatikusan* sem a termelőerők kultúrává, sem a kultúra termelőerővé válását: csak kedvezőbb feltételeket teremtet számára, mint a megelőző társadalmak. A valósággá váláshoz következetes és tudatos politikára – társadalmi szinten szervezett *rendszerű* cselekvésre – van szükség, mégpedig a következő fő területeken:

a) az *oktatás-nevelés* területén, amely elsősorban az iskolarendszer folyamatos fejlesztését jelenti, de nem hagyja figyelmen kívül a csaknem egész lakosságra fokozatosan kiterjedő folyamatos *továbbképzést*, a népművelési hálózat részvételét ebben a folyamatban, valamint a *tömegkommunikációs* eszközök, az általános *munka- és életkörülmények* és – nem utolsósorban – a *családi környezet* nevelő hatását.

(Nehéz eredményes, előremutató oktató-nevelő munkát követelni az iskolától, ha annak eredményei *elavulnak*, mert nincs „továbbfejlesztő-karbantartó” folytatása, ha a tömegkommunikáció „*metakultúrát*” sugároz az emberek felé, ha a *családi és közállapotok* kulturálatlanok, ha a *munkakörülmények* nem követelnek kulturált munkát az emberektől! Fordítva is igaz: egész életünk kulturális nivóját a *köldökzsinórral* fojtja meg az igénytelen, elmaradott iskola!);

b) a *gazdaságtervezés és -szabályozás* területén, amely nagy (de reális) intellektuális erőfeszítést igénylő célokat tűz ki az emberek elé munkahelyi, vállalati és nemzetgazdasági szinten *egyaránt*, és olyan környezetet teremt, amelyben a célokat elérők *anyagilag és erkölcsileg* a teljesítménnyel arányosan honoráltatnak, az impulzusokra érzéketlenek vagy rosszul reagálóak pedig teljesítményhiányukkal arányosan *lefelé* mozognak az anyagi és erkölcsi elismerés skáláján. A helyes gazdaságsszabályozás jövedelemkódokká változtatja át a *megszerzett és helyesen használt* kultúrát, és érzékelteti az ezzel kapcsolatos *társadalmi értékítéletet*. (Ha a társadalom magasan értékeli a kultúrateremtést és a kulturált magatartást, akkor azoknak kell hogy a jövedelmük növekedjék, akik fegyelmezettek, szorgalmasak, a műszaki körülmények adta lehetőségek közötti legjobb minőséget termelik, szervezőképesek, innoválnak, magatartásukkal környezetükben terjesztik ezt a kulturáltságot. Az ellenkező irányban tevékenykedők *jövedelme* nemcsak elmarad az előzőeké mögött, hanem ténylegesen *csökken, társadalmi presztízsük romlik, és egzisztenciájuk is veszélyeztetve van.*);

c) a *jogrendszer* területén, amely bizonyos pontokon a gazdaságon kívüli kényszert is alkalmazza a *legsúlyosabb kulturálatlanság, tudniillik a jogsza-*

bálysértésekben megnyilvánuló erkölcselenség és deviancia esetében: „meg-gondolkoztató”, azaz javító-nevelő szándékkal, vagy pedig *izolálási* céllal. (Mindez a mainál szigorúbb és következetesebb törvényalkotást, valamint -alkalmazást követel mind a polgári, mind pedig a büntetőjogban, különös tekintettel a szocialista és a személyi *tulajdon* megkárosítása, a *korruptió*, az *erőszakos* bűncselekmények, az emberi *személyiség elleni* támadások, valamint a *szerezésszegések* elleni védekezésre.);

d) a legbonyolultabb (legáttételesebb) ponton: tudniillik az ideológiai ki-hatású, tudatformáló területeken (társadalomtudományok, irodalom, tömeg-tájékoztató stb.), ahol az elérendő cél 1. *a rombolva bírálás* mindinkább elő-retörő – sokszor a megátalkodott *vakság* határát súroló – szellemének átfor-málása *építve-bíráló* tevékenységgé; 2. az áltudomány, a kétes értékű ismeretek terjesztése és a *kommersz* szórakoztatás visszaszorítása az igazi tudomá-nyos és művészi értékek ázsiojának felemelésével; 3. a *tömegekhez* szóló ní-vós tudományos-kulturális információ előtérbe hozása a „kékharisnya-esz-tétikával” szemben.

Ha igaz az, hogy előrehaladásunk a *minőség* jegyében képzelhető csak el, akkor tudomásul kell vennünk azt is, hogy a minőséget csak az *igényesség* tudja létrehozni, az igényesség pedig *kulturáltság* kérdése. A kultúra áthatja egész életünket, a gazdálkodást is. A közeljövő elodázhatatlan feladata a kul-túra és a kulturáltság tudatos fejlesztése. Ezt a felelősségteljes feladatot nem-csak a „függetlenített kultúrateremtők és -terjesztők” körébcn tanácsos tu-datosítani, hanem a gazdasági szférában is, és fordítva: a szűkebb (hagyomá-nyos) értelemben használt „kultúra” szakembereiben tudatosítani kell, hogy munkálkodásuk „közvetett termelőerőként” hat: *a gazdaság teljesítmény-ösztönzését és -kényszerét fokozatosan belső, természetes kényszerré változ-tatja.*

Tartalom

Előszó	7
I. Fejlesztés- és irányításstratégiai kérdőjelek	11
1. A teljesítmény fogalma, komponensei	11
1.1. A folyó teljesítményfüggvény	13
1.2. A teljesítmény állagfüggvénye	17
1.2.1. A természet tényező	18
1.2.2. A felszereltség (tőke) tényező	21
1.2.3. Az emberi (humán tőke) tényező	27
2. A termelési tényezők teljesítménygeneráló tulajdonságainak kétdimenziós optimuma	31
2.1. Termelésitényező-tartalékolás mint teljesítményoptimum-feltétel ...	35
2.2. A termelési tényezők egymással való helyettesíthetősége mint teljesítményoptimum-feltétel	37
3. A külgazdasági kapcsolatok szerepe a termelésitényező-garnitúra optimalizálásában	39
4. Információk keletkezése, hasznosulása és áramlása	53
4.1. A műszaki-gazdasági új információk keletkezése, hasznosulása és terjedése: az innovativitás	54
4.1.1. A nóvum mint áru. Az új információ ára	54
4.1.2. A technológiatranszfer mikroökonómiai összefüggései	56
4.1.3. Makroökonómiai megfontolások	65
4.1.4. A hazai szellemi termék-piac néhány kérdése	66
4.1.5. A technológiatranszfer a külgazdasági kapcsolatokban	69
4.2. A szerkezeti alkalmazkodás információs-szabályozási kérdőjelei: ex-ante, ex-post és vegyes rendszerek	77
4.2.1. Információs-szabályozási rendszer szűk és lassan változó, diszpergált piaci térben (tiszta ex-post rendszer, szabadpiac)	78
4.2.2. Elméleti modell: információs-szabályozási rendszer stabilan tágas, magas fokon integrált, lényegében evolúciós pályán mozgó piaci térben (tiszta ex-ante rendszer)	87

4.2.3. Az ex-ante rendszer átültetése fejletlen műszaki-gazdasági körülmények közé	89
4.2.4. A mai tőkés centrumok információs-szabályozási modellje: a vegyes rendszer gyakorlati példája	92
4.2.5. A szocialista szerkezet sajátosságai	105
II. A szocialista vállalat kérdőjelei	111
1. Történelmi gyökerek: a tőkés vállalat	112
2. A szocialista vállalat kezdeti formái	116
2.1. A „kemény” tervutasításokkal irányított vállalat	117
2.2. A „puha”, direkt tervezési módszerekkel irányított vállalat	121
3. A közvetett tervezés keretében működő, önálló vállalat	124
3.1. Az önálló vállalat beilleszkedése a szocialista gazdaság rendszerébe	124
3.1.1. Árukapszolatok	126
3.1.2. Piaci kapcsolatrendszer	128
3.1.3. A bruttó jövedelem mint a piaci impulzusok „érzékelési helye” ..	129
3.1.4. „Nem-piaci” jellegű kapcsolatrendszer: monopólium és tervezés ...	130
3.1.5. A tényleges vállalatközi (horizontális) kapcsolatrendszer: a piaci és nem-piaci elemek ötvözete	132
3.1.6. A vállalat viselkedése monopol- és versenyhelyzetben	134
3.1.7. A konkrét piac kétdimenziós volta: hatása a vállalat viselkedésére	141
3.2. Az önálló vállalat és a szabályozás	144
3.2.1. A vállalat hármasszövege	146
3.2.2. A szocialista vállalkozás	150
3.2.3. A szocialista vállalkozásnak megfelelő szabályozási modell	153
3.3. A vertikális és horizontális kapcsolatrendszerek érintkezési pontja: vállalati öngazdálkodás és állami szabályozás	159
3.4. A vállalat működési formáit és méreteit meghatározó tényezők	162
3.5. Két közgazdaság-elméleti probléma	167
3.5.1. A szocialista vállalatok működési típusai	167
3.5.2. A vállalat funkciói, méretgazdaságosság, integráció	170
III. A jövedelemelosztás kérdőjelei	175
1. Elméleti alapvetés	176
1.1. A jövedelem megosztását szabályozó erők az „egyszerű árutermelő” esetében (leegyszerűsített alapmodell)	176
1.2. A jövedelem megosztását szabályozó erők a tőkés vállalatoknál	183
1.3. A vállalati jövedelemmegosztást szabályozó erők a szocializmusban ..	188
1.4. A három dilemma megoldásának objektív kapaszkodói	198

2. Jövedelemeloszlás és teljesítmény (egy másik megközelítés)	202
2.1. A hozzáadott érték jövedelmekké válása	202
2.2. A jövedelemképződés határai	207
2.3. Vállalati jövedelmek és teljesítmény	217
2.4. Keresetek és teljesítmény	219
IV. A gazdaságpolitikai műhelymunka és a döntések kérdőjelei	229
1. A gazdaságpolitikai döntések minősége	229
1.1. A döntés-előkészítés mai gyakorlata	231
1.2. A döntés-előkészítési anyagok minősége	235
2. A döntés-előkészítési folyamat logikája	240
3. A gazdaságpolitikai döntések mozgástere	251
3.1. A gazdaságpolitikai mozgástér	251
3.2. A magyar gazdaságpolitika stratégiai mozgástere	253
3.3. A kísérletezés és a reformok szerepe a magyar gazdaságpolitikában	257
3.4. A sikerek és kudarcok három összetevője	261
4. Jellemző gazdaságstratégiai dilemmák (problémafelvetések)	265
5. A dilemmák természete	275
6. A gazdaságpolitika típus-hibái	279
V. Összefoglaló gondolatok: biztonságigény és teljesítménykényszer – a szocializmus történelmi alapproblémája	285
1. A teljesítménykényszer a mai kapitalizmusban: a termelőerők és termelési viszonyok történelmi konfliktusának sajátos formája	285
2. A szocializmus az emberiség létbiztonságának záloga a két rendszer együttélésének korszakában	291
3. Teljesítményoptimum – biztonságkorlátok, biztonságoptimum – teljesítménykényszer-korlátok mellett: a szocialista társadalmi-gazdasági szerkezet alapösszefüggése	303
4. A szocializmustudat: atavizmusok, illúziók és realitások	308
5. A gazdálkodás, a munka és az élet kulturáltságának fejlesztése mint az elmaradottság „második fele” felszámolásának feltétele	319

Оглавление

Введение	7
Первая часть	
Вопросительные знаки в стратегии развития и управления	11
1. Понятие выработки и его компоненты	11
1.1. Текущая функция выработки	13
1.2. Функция состояния выработки	17
1.2.1. Природа в качестве фактора	18
1.2.2. Вооружение (капитал) в качестве фактора	21
1.2.3. Человеческий фактор (гуманитарный капитал)	27
2. Двухмерный оптимум выработку вызывающего свойства факторов производства	31
2.1 Резервация факторов производства как условие оптимума вы- работки	35
2.2. Заменяемость факторов производства как условие оптимума вы- работки	37
3. Роль внешнеэкономических связей в оптимализации комплекта факторов производства	39
4. Возникновение, утилизация и прилив информации	53
4.1 Возникновение, утилизация и распространение новых техническо- экономических информации: инновативность	54
4.1.1. Новизна как товар. Цена новой информации	54
4.1.2. Микроэкономические взаимосвязи технологического трансфера .	56
4.1.3. Макроэкономические размышления	65
4.1.4. Некоторые вопросы внутреннего рынка умственных продуктов ...	66
4.1.5. Технологический трансфер в внешнеэкономических связях	69
4.2. Информационно-регулирующие вопросительные знаки структур- ного приспособления: экс-анте, экс-пост и смешанные системы	77
4.2.1. Информационно-регулирующая система в узкой, медленно меняющейся, обширной рыночной области (чистая экс-пост система, свободный рынок)	78

4.2.2. Теоретический модель: информационно-регулирующая система в стабильно просторном, высоко интегрированном, по существу движущемся по эволюционному пути рыночном кругу (чистая экс-анте система)	87
4.2.3. Пересадка экс-анте системы в неразвитые технико-экономические условия	89
4.2.4. Информационно-регулирующая модель современных капиталистических центров: практический пример смешанной системы	92
4.2.5. Свойства социалистической структуры	105
Вторая часть	
Вопросительные знаки социалистического предприятия	111
1. Исторические корни: капиталистическое предприятие	112
2. Начальные формы социалистического предприятия	116
2.1. Предприятие управляемое „твёрдыми“ плановыми указаниями ..	117
2.2. Предприятие управляемое „мягкими“ директивными плановыми методами	121
3. Самостоятельное предприятие, действующее в рамках государственного планирования	124
3.1. Приспособление самостоятельного предприятия к системе социалистической экономики	124
3.1.1. Товарные связи	126
3.1.2. Система товарных связей	128
3.1.3. Воловой доход как „место ощущения“ рыночных импульсов	129
3.1.4. Система связей „нерыночного“ характера: монополия и планирование	130
3.1.5. Система действительных горизонтальных связей между предприятиями: смесь рыночных и нерыночных элементов	132
3.1.6. Действие предприятия в монополистической ситуации и конкуренции	134
3.1.7. Двухмерный характер конкретного рынка: его влияние на действие предприятия	141
3.2. Самостоятельное предприятие и регулирование	144
3.2.1. Тройной облик предприятия	146
3.2.2. Социалистическое предпринимательство	150
3.2.3. Регулирующая модель пригодный для социалистического предпринимательства	153
3.3. Точка прикосновения систем вертикальных и горизонтальных связей: самоуправление предприятием и государственное регулирование	159
3.4. Факторы определяющие формы и масштабы действия предприятия	162

3.5. Две проблемы экономической теории	167
3.5.1. Типы действия социалистических предприятий	167
3.5.2. Функции предприятия, экономия масштабов, интеграция	170
Третья часть	
Вопросительные знаки распределения доходов	175
1. Теоретическое обоснование	176
1.1. Силы регулирующие распределение доходов в случае „простого товаропроизводителя”	176
1.2. Силы регулирующие распределение доходов на капиталистических предприятиях	183
1.3. Силы регулирующие распределение доходов предприятий при социализме	188
1.4. Объективные склоны снятия трёх дилемм	198
2. Распределение доходов и выработка (другой подход)	202
2.1. Превращение добавленной стоимости в доходы	202
2.2. Рубежи образования доходов	207
2.3. Доходы и выработка предприятия	217
2.4. Заработки и выработка	219
Четвёртая часть	
Вопросительные знаки “работы в мастерской” экономической политики и решений	229
1. Качество решений экономической политики	229
1.1. Современная практика подготовки решений	231
1.2. Качество материалов по подготовке решений	235
2. Логика процесса подготовки решений	240
3. Зазор решений экономической политики	251
3.1. Зазор экономической политики	251
3.2. Стратегический зазор венгерской экономической политики	253
3.3. Роль экспериментирования и реформ в венгерской экономической политике	257
3.4. Три компонента успехов и неудач	261
4. Характерные дилеммы экономической стратегии (постановка проблемы)	265
5. Природа дилемм	275
6. Типические ошибки экономической политики	279

Пятая часть

Обобщающие размышления: потребность в безопасности и принуждение выработки в качестве исторической основной проблемы социализма 285

1. Принуждение выработки в современном капитализме: специфическая форма исторического конфликта между производительными силами и производственными отношениями 285
2. Социализм — залог обеспеченности существования для человечества в эпохе сосуществования двух систем 291
3. Оптимум выработки — при наличии границ безопасности, оптимум безопасности — при наличии границ принуждения выработки: основное соотношение социально-экономической структуры социализма 303
4. Сознание социализма: атавизмы, иллюзии и реальность 308
5. Развитие культурности хозяйствования, работы и жизни как условие для ликвидации „второй части“ отсталости 319

Inhalt

Vorwort	7
Teil I	
Entwicklungs- und lenkungsstrategische Probleme	11
1. Der Begriff der Leistung und seine Komponenten	11
1.1. Die laufende Leistungsfunktion	13
1.2. Die Bestandsfunktion der Leistung	17
1.2.1. Der Faktor Natur	18
1.2.2. Der Faktor Ausstattungsgrad (Kapital)	21
1.2.3. Der menschliche Faktor (humanes Kapital)	27
2. Das zweidimensionale Optimum der leistungsgenerierenden Eigenschaft der Produktionsfaktoren	31
2.1. Die Speicherfähigkeit des Produktionsfaktors als Bedingung für ein Leistungsoptimum	35
2.2. Die Austauschbarkeit der Produktionsfaktoren als Bedingung für ein Leistungsoptimum	37
3. Die Rolle der außenwirtschaftlichen Beziehungen bei der Optimierung von Produktionsfaktoren	39
4. Das Entstehen, die Verwendung und Weiterleitung von Informationen	53
4.1. Das Entstehen, die Verwendung und Verbreitung von neuen technisch- ökonomischen Informationen: die Innovation	54
4.1.1. Das Novum als Ware. Der Preis der neuen Information	54
4.1.2. Mikroökonomische Zusammenhänge des Technologietransfers	56
4.1.3. Makroökonomische Überlegungen	65
4.1.4. Einige Fragen des ungarischen know-how-Marktes	66
4.1.5. Der Technologietransfer in den außenwirtschaftlichen Beziehungen ...	69
4.2. Probleme der Information und Regulierung bei der strukturellen Anpassung: ex-ante, ex-post und gemischte Systeme	77
4.2.1. Das Informations- und Regulierungssystem im engen und sich langsam verändernden, dispergierenden Markt (sauberes ex-post System, freier Markt)	78

4.2.2. Theoretisches Modell: das Informations- und Regulierungssystem im stabilen, weiten, hochintegrierten und sich im wesentlichen auf Evolutionsbahn bewegendem Markt (sauberes ex-ante System)	87
4.2.3. Die Verpflanzung des ex-ante Systems in unterentwickelte technisch-wirtschaftliche Verhältnisse	89
4.2.4. Das Informations- und Regulierungsmodell der heutigen kapitalistischen Zentren: das praktische Beispiel des gemischten Systems	92
4.2.5. Besonderheiten der sozialistischen Struktur	105

Teil II

Probleme des sozialistischen Betriebes	111
1. Geschichtliche Wurzeln: das kapitalistische Unternehmen	112
2. Die Anfangsformen des sozialistischen Betriebes	116
2.1. Der mit „harten“ Planvorschriften geleitete Betrieb	117
2.2. Der mit „weichen“, direkten Planmethoden geleitete Betrieb	121
3. Der im Rahmen der indirekten Planung wirkende selbständige Betrieb	124
3.1. Die Anpassung des selbständigen Betriebes an das System der sozialistischen Wirtschaft	124
3.1.1. Warenbeziehungen	126
3.1.2. System der Marktbeziehungen	128
3.1.3. Das Bruttoeinkommen als „Wahrnehmungsort“ der Marktimpulse	129
3.1.4. „Nicht-Markt“ charakteristisches System der Beziehungen: Monopol und Planung	130
3.1.5. Das praktische System der Beziehungen zwischen den Betrieben (horizontal): Verbindung der Elemente des Marktes und des „Nicht-Marktes“	132
3.1.6. Das Verhalten des Betriebes in Monopol- und Konkurrenzsituation	134
3.1.7. Die zwei Dimensionen des konkreten Marktes: ihre Wirkung auf das Verhalten des Betriebes	141
3.2. Der selbständige Betrieb und die Regulierung	144
3.2.1. Die drei Gesichtspunkte des Betriebes	146
3.2.2. Das sozialistische Unternehmen	150
3.2.3. Das dem sozialistischen Unternehmen entsprechende Lenkungsmodell	153
3.3. Der Berührungspunkt der vertikalen und horizontalen Beziehungssysteme: betriebliche Selbstverwaltung und staatliche Regulierung	159
3.4. Die bestimmenden Faktoren für die Betriebsformen und Ausmaße des Betriebes	162

3.5. Zwei volkswirtschaftlich theoretische Probleme	167
3.5.1. Die Typen des sozialistischen Betriebes	167
3.5.2. Die Funktionen des Betriebes, Wirtschaftlichkeit in Abhängigkeit von seiner Größe, Integration	170
Teil III	
Probleme der Einkommensverteilung	175
1. Theoretische Grundlagen	176
1.1. Die Einkommensverteilung regulierenden Kräfte im Fall des „einfachen Warenproduzenten“	176
1.2. Die Einkommensverteilung regulierenden Kräfte bei kapitalistischen Unternehmen	183
1.3. Die Einkommensverteilung regulierenden Kräfte im Sozialismus	188
1.4. Die objektiven Beziehungen bei der Lösung der drei Dilemma	198
2. Einkommensverteilung und Leistung (eine andere Annäherung)	202
2.1. Die Einkommensbildung beim hinzugefügten Wert	202
2.2. Die Grenzen der Einkommensbildung	207
2.3. Betriebliche Einkomme und Leistung	217
2.4. Entlohnung und Leistung	219
Teil IV	
Die wirtschaftspolitische Werkstattarbeit und Probleme der Entscheidungen	229
1. Qualität der wirtschaftspolitischen Entscheidungen	229
1.1. Heutige Praxis der Entscheidungsvorbereitung	231
1.2. Qualität der entscheidungsvorbereitenden Materialien	235
2. Logik des entscheidungsvorbereitenden Prozesses	240
3. Spielraum der wirtschaftspolitischen Entscheidungen	251
3.1. Der wirtschaftspolitische Spielraum	251
3.2. Strategischer Spielraum der ungarischen Wirtschaftspolitik	253
3.3. Die Rolle der Versuche und der Reformen in der ungarischen Wirt- schaftspolitik	257
3.4. Die drei Bestandteile von Erfolgen und Mißerfolgen	261
4. Charakteristische wirtschaftsstrategische Dilemmas (Problemdarstel- lung)	265

5. Natur der Dilemmas	275
6. Die Typenfehler der Wirtschaftspolitik	279

Teil V

Zusammenfassende Gedanken: Sicherheitsbedürfnis und Leistungszwang – das geschichtliche Grundproblem des Sozialismus	285
---	------------

1. Leistungszwang im heutigen Kapitalismus: die besondere Form des geschichtlichen Konfliktes zwischen Produktionskräfte und Produktionsverhältnisse	285
2. Der Sozialismus – Pfand für die Existenzsicherheit der Menschheit in der Epoche des Zusammenlebens der zwei Systeme	291
3. Leistungsoptimum – bei Sicherheitsschranken, Sicherheitsoptimum – bei Schranken des Leistungszwanges: Grundzusammenhang der sozialistischen sozial-ökonomischen Struktur	303
4. Das Sozialismusbewußtsein: Atavismen, Illusionen und Realitäten	308
5. Entwicklung des Kulturniveaus des Wirtschaftens, der Arbeit und des Lebens als Voraussetzung für die Aufhebung der „zweiten Hälfte“ der Zurückgebliebenheit	319

Contents

Foreword	7
Part I	
The problems of the development and management strategy	11
1. The definition of the term performance and its components	11
1.1. The flow performance function	13
1.2. The stock function of the performance	17
1.2.1. The factor nature	18
1.2.2. The capital factor	21
1.2.3. The human factor (human capital)	27
2. The two-dimensional optimum of the performance-generating quality of the production factors	31
2.1. The storage capability of the production factor as a prerequisite for optimum performance	35
2.2. The exchangeability of the production factors as a prerequisite for optimum performance	37
3. The role of foreign trade relations in the optimisation of the production factors	39
4. The origin, use and dissemination of information	53
4.1. The origin, use and dissemination of new technoeconomic information: the innovation	54
4.1.1. The novum as a commodity. The price of the new information	54
4.1.2. Microeconomic ramifications of the technology transfer	56
4.1.3. Macroeconomic considerations	65
4.1.4. Some aspects of the Hungarian know-how market	66
4.1.5. Technology transfer in foreign trade relations	69
4.2. Problems of information and regulation in structural adjustment: ex-ante, ex-post and mixed systems	77
4.2.1. The system of information and regulation in the narrow and slowly changing, dispersing market (clean ex-post system, free market)	78

4.2.2. Theoretical model: system of information and regulation in the stable, large, highly integrated market advancing mainly by the way of evolution (clean ex-ante system)	87
4.2.3. Transplantation of the ex-ante system to underdeveloped techno-economic conditions	89
4.2.4. The model of information and regulation of today's capitalist centres: the practical example	92
4.2.5. Special features of the socialist structure	105

Part II

Problems of the socialist enterprise	111
1. Historical roots: the capitalist enterprise	112
2. The initial phase of socialist enterprises	116
2.1. The enterprise run by means of „hard” plan targets	117
2.2. The enterprise run by means of „soft”, direct plan targets	121
3. The independent enterprise under the indirect planing system	124
3.1. The adaptation of the independent enterprise to the socialist economic system	124
3.1.1. Commodity relations	126
3.1.2. The system of market relations	128
3.1.3. Gross income as the „place of perception” of the market impulses ..	129
3.1.4. „Non-market” typical system of relations: monopoly and planing ...	130
3.1.5. The practical system of the relations between the enterprises (horizontal): connection between market and non-market elements	132
3.1.6. The behaviour of the enterprise facing monopolism and competition	134
3.1.7. The two dimensions of the concrete market: their effects on the behaviour of the enterprise	141
3.2. The independent enterprise and its regulation	144
3.2.1. The three points of view of the enterprise	146
3.2.2. The socialist enterprise	150
3.2.3. The management model for a socialist enterprise	153
3.3. The correlation of the vertical and horizontal systems: enterprise self-management and state regulation	159
3.4. Factors determining the form and size of an enterprise	162
3.5. Two theoretical problems of the national economy	167
3.5.1. The types of the socialist enterprise	167
3.5.2. The functions of the enterprise, economic efficiency dependent upon its size, integration	170

Part III

Problems of income distribution 175

1. Theoretical foundation	176
1.1. Forces regulating income distribution in the case of „a simple commodity producer”	176
1.2. Forces regulating income distribution in the case of a capitalist enterprise	183
1.3. Forces regulating income distribution under socialism	188
1.4. The objective relations in the solution of the three dilemmas	198
2. Income distribution and productivity (another approach)	202
2.1. The formation of income in case of added value	202
2.2. The limits of income formation	207
2.3. Enterprise income and productivity	217
2.4. Remuneration and productivity	219

Part IV

Workshop activities concerning economic policy and problems of the decisions 229

1. The quality of economic policy decisions	229
1.1. The current practice of decision preparation	231
1.2. The quality of material for decision preparation	235
2. The logic of the process of decision preparation	240
3. The scope of economic policy decision	251
3.1. The scope of economic policy action	251
3.2. The strategic scope of the Hungarian economic policy	253
3.3. The roll of experiment and reforms in the Hungarian economic policy	257
3.4. The three elements of success and failure	261
4. Characteristic economic-strategical dilemmas (problem representation)	265
5. The nature of the dilemmas	275
6. Economic policy errors	279

Part V

Summary: safety requirement and performance obligation – the historical basic problem of socialism	285
1. Performance obligation under modern capitalism: the special form of the historical conflict between productive forces and production relations	295
2. Socialism – guarantor of a secure existence of mankind in the epoch of the coexistence of the two systems	291
3. Optimum performance – with safety barriers, safety optimum – with barriers of the performance obligation: basic connection of the socialist socio-economic structure	303
4. Socialist consciousness: atavism, illusions and realities	308
5. The management: development of work's and life's cultural level as a precondition for the abolition of „the second half” of backwardness	319

Table des matières

Préface	7
Part I	
Questions stratégiques de développement et de direction	11
1. La définition de la production et ses composants	11
1.1. La fonction de production courante	13
1.2. Fonction de stock de la production	17
1.2.1. Le facteur de nature	18
1.2.2. Le facteur de l'équipement (de capital)	21
1.2.3. Le facteur humain (capital humain)	27
2. L'optimum bidimensionnel de la capacité élastique de production des facteurs de production	31
2.1. La mise en réserve des facteurs de production comme une condition de l'optimalisation de la production	35
2.2. L'interchangeabilité des facteurs de production comme une condition de l'optimalisation de la production	37
3. Le rôle de relations économiques internationales dans l'optimalisation des facteurs de production	39
4. La formation, l'utilisation et le flux des informations	53
4.1. La formation, l'utilisation et le flux des nouvelles informations techniques et économiques	54
4.1.1. La nouveauté comme marchandise. Le prix de l'information.	54
4.1.2. Les connexions microéconomiques du transfert de la technologie	56
4.1.3. Considérations macroéconomiques	65
4.1.4. Quelques problèmes du marché interne des produits intellectuels	66
4.1.5. Le transfert de la technologie dans les relations économiques internationales	69
4.2. Les questions d'information et de régulation de l'ajustement structurel: systèmes ex-ante, ex-post et mixte	77
4.2.1. Système d'information et de régulation dans un espace étroit, désorganisé qui change lentement (système ex-post „pur”, marché libre)	78

4.2.2. Modèle théorique: système d'information et de gestion dans une espace large, stable hautement intégrée mouvant sur un chemin d'évolution (système ex-ante „pur”)	87
4.2.3. La transformation du système ex-ante parmi des conditions technique et économiques rudimentaires	89
4.2.4. Le modèle d'information et de régulation des centre capitalistes contemporains: l'exemple pratique du système mixte	92
4.2.5. Les spécifités du système socialiste	105
Part 2	
Les questions de l'entreprise socialiste	111
1. Racines historiques: l'entreprise capitaliste	112
2. Formes initiales: de l'entreprise socialiste	116
2.1. L'entreprise dirigée par des directives de plan „dures”	117
2.2. L'entreprise dirigée par des méthodes directes de planification „molles”	121
3. L'entreprise fonctionnant avec autonomie parmi des conditions du système indirecte de planification	124
3.1. L'adaptation de l'entreprise autonome dans le système de l'économie socialiste	124
3.1.1. Relations de marchandise	126
3.1.2. Relations des système de marché	128
3.1.3. Le revenu brut comme „le point de perception” des impulsions de marché	129
3.1.4. Système des relations „non-commerciales”: la monopolie et la planification	130
3.1.5. Relations effectives parmi des entreprises (horizontales): la mixture des éléments commerciaux et noncommerciaux	132
3.1.6. L'attitude de l'entreprise dans une situation monopolistique et dans une situation de compétition	134
3.1.7. L'état bidimensuel du marché concrèt: l'influence sur l'attitude de l'entreprise	141
3.2. L'entreprise autonome et le régulation	144
3.2.1. L'aspect triple de l'entreprise	146
3.2.2. L'entreprise socialiste	150
3.2.3. Le modèle de régulation convenable a l'entreprise socialiste	153
3.3. Le point de contact du système des relations horizontales et verticales: l'autogestion de l'entreprise et la régulation d'Etat	159

3.4. Les facteurs déterminants des formes d'activité et des dimensions de l'entreprise	162
3.5. Deux problèmes de la théorie économique	167
3.5.1. Les types de fonctionnement des entreprises socialistes	167
3.5.2. Les fonctions, la rentabilité d'échelle et l'intégration de l'entreprise	170
Part 3	
Les questions de la distribution des revenus	175
1. Principes théoriques	176
1.1. Forces régulatrices de la distribution des revenus dans le cas de la „production de marchande simple”	176
1.2. Forces régulatrices de la distribution des revenus dans les entreprises capitalistes	183
1.3. Les forces régulatrices de la distribution des revenus entre les entreprises dans le socialisme	188
1.4. Les points de repère objectifs de la résolution des trois dilemmes	198
2. Distribution des revenus et production: une approche différente	202
2.1. La transformation de la valeur ajoutée en revenus	202
2.2. Les limites de la formation des revenus	207
2.3. Les revenus de l'entreprise et la production	217
2.4. Salaires et production	219
Part 4	
Les problèmes de la politique économique et les questions des décisions	229
1. La qualité des décisions dans la politique économique	229
1.1. La pratique contemporaines de la préparation des décisions	231
1.2. La qualité des documents élaborés pour la préparation des décisions	235
2. La logique du procès de la préparation des décisions	240
3. La marge des décisions de la politique économique	251
3.1. La marge de la politique économique	251
3.2. La marge stratégique de la politique économique en Hongrie	253
3.3. Le rôle des expériences et des réformes dans la politique économique en Hongrie	257
3.4. Les trois éléments des succès et des échecs	261
4. Dilemmes typiques de la stratégie économique	265

5. La nature de ces dilemmes 275

6. Les erreurs typiques de la politique économique 279

Part 5

Conclusions: exigences de la sécurité et pression de performance – problème fondamental du socialisme 285

1. La pression de performance dans le capitalisme contemporain: une forme spécifique du conflit entre les forces productives et les relations de production 285

2. Le socialisme: le gage de la sécurité existentielle de l'humanité à l'époque de la co-existence des deux systèmes politiques 291

3. L'optimum de performance – limites de sécurité et optimum de sécurité – parmi les conditions des limites de la pression de performance: les rapports de base de la structure socio-économique du socialisme 303

4. La Nonscience du socialisme: atavismes, illusions et réalités 308

5. Le développement de la civilisation du travail et de la vie, comme condition de la liquidation de „la deuxième partie” du sous-développement 319

„Négy évtizedet hagyván már magunk mögött a tőkés magántulajdont kiküszöbölő társadalom fejlesztése során, miközben történelmünkől örökölt technikai és kulturális hátrányunk mintegy felét is ledolgoztuk, olyan társadalmat tudhatunk magunk körül, amely mint *modern* társadalom sok mindenben hasonló megoldásokat követel a *többi*, korszerű termelőerők, munkamegosztás és infrastruktúra körülményei között működő társadalmakéival, ugyanakkor mint *szocialista* társadalom *sajátos módon* használja ezeket a megoldásokat, és vadozatú mechanizmusokkal, valamint intézményekkel is kell dolgoznia. Ez a legnagyobb kérdőjelünk, hiszen itt, az ötvözési arányok, a mértékek és határok kipuhulásait, a különböző irányban elhelyezkedő veszélyzónákba való behatolás pillanatát illetően a legbizonytalanabbak a történelmi tapasztalat és az elméleti megfontolások által kicövekelte »útjelző táblák.«” – Kozma Ferenc e legújabb kötete egyfelől közgazdaság-elméleti munka, amely a szocialista gazdaság intenzív pályára való áthaladása során felmerülő elméleti kérdéseket helyezi nagytitok alá, másfelől a mai magyar gazdasági valóság nagy „kérdőjeleit” megfogalmazó írás. A szerző e történelmi „kérdőjelek” kapcsán arra mutat rá, hogy mennyiben függ az egyes megoldások célravezető vagy félrevívó volta a meghatározott tér- és időbeli adottságtól.